

ՌՈՒՐՔԱԿԱՆ ՄՆՔՅՈՒՐՆԵՐ

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

7

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ

IV

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА

А. Х. САФРАСТЯНА

и

Г. О. САНТУРДЖЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1972

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9/47.925)

թ-98

ԹՈՒՐԷԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Լրաց.

9(56)

Դ

1599

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՉ

Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆԻ

ԵՎ

Գ. Հ. ՍԱՆԹՈՒՐԺՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՕՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1972

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս՝ Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր),
ակադեմիկոս Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, ակադեմիկոս Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Հ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ,
Փ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Հ. ԲԱՐ-
ԹԻԿՅԱՆ (գիտական ֆակուլտետ):

26198

«Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» սույն մատենաշարի
առաջին երեք հատորները հրապարակվել են համապատասխան համարների
տակ. դրանք են.

1. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժո-
ղովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքերեն բնագրից, ներածությունով, ծա-
նոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, կազմեց
Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատոր Ա., Երևան, 1961:

2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժո-
ղովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքերեն բնագրից, ներածական ակնար-
կով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հա-
տոր Բ., Երևան, 1964:

3. Թուրքական աղբյուրներ. էվլիյա Չելեբի, գիրք Գ, Թարգմանություն բնա-
գրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:

4. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին. կազ-
մեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

5. Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա., Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմա-
նություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հրաչ Բարթիկյանի:

6. Բյուզանդական աղբյուրներ. գիրք Բ., Կոստանդին Միրանաժին: Թարգմա-
նություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երե-
վան, 1970:

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Թուրքական աղբյուրները» գրքի շտրոբոդ հատորը ընդգր-
կում է XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի առաջին տասնամյակի
թուրք տարեգիրների և պատմաբանների աշխատություններից քաղ-
վածաբար թարգմանված նյութեր Հայաստանի, հայերի և Անդրկով-
կասի մյուս ժողովուրդների մասին:

Ներկա ժողովածուով ավարտվում է թուրքական աղբյուրների
սույն մատենաշարը:

Այս շորս հատորներում ընդգրկվել են թուրքական այն տարե-
գիր-պատմաբանների երկերը, որոնք առավել հավաստի են և ունեն
որոշակի կարևորություն: Ուշադրության արժանացած հեղինակնե-
րը իրենց երկերում շարադրելով այդ դարերի թուրքիայի քաղաքա-
կան իրավիճակը, միաժամանակ հետաքրքիր տեղեկություններ են
հաղորդում Հայաստանի և հարևան երկրների ժողովուրդների
պատմության, պատմական աշխարհագրության, սոցիալ-տնտեսա-
կան կյանքի լուսաբանման և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Ինչ խոսք, որ այս մատենաշարում ընդգրկված տարեգիր-
պատմաբաններից բացի կան նաև մի շարք տարեգիրներ և պատ-
մագիրներ (այդ թվում Խալիլ Նուրի էֆ., Մյուսթերլիմ Ասրմ էֆ.,
Հյուսեյնը, Մեհմեդ Հեմզեմին, Այնի Ալի էֆ., Հասան բեյ զադեն,
Քարաչելեբի զադե Աբդուլ Ազիզը, Ֆընդըկլըլը Մեհմեդը և ուրիշ-
ներ), որոնք այս կամ այն առիթով, թեկուզ հարևանցիորեն,
անդրադարձել են Անդրկովկասում տեղի ունեցած պատմական
դեպքերին:

1 Նախորդ հատորները տե՛ս Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրները
Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա., Երե-
վան, 1961, հ. Բ., 1964: Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Թուրքական աղբյուրներ, հ. Գ, էվ-
լիյա Չելեբի, Երևան, 1967:

Ի տարբերություն նախորդ հրատարակությունների, ներկա՝ չորրորդ հատորում, պետական պաշտոնական տարեգիրներից բացի, ընդգրկված են նաև նոր շրջանի թուրքական բուրժուական պատմագրության ներկայացուցիչները: Դա կատարված է լուկ ան պատճառով, որ Աբդուրահման Շերեֆը 1909 թ. տարեգրի պաշտոնին նշանակվելով, չի զբաղվել տարեգրությամբ, այլ գրել է Օսմանյան կայսրության պատմությունը սկզբից մինչև XIX դարի վերջը՝ 2 հատորով: Բացի այդ, ժողովածուն կազմողները, նկատի ունենալով ժամանակաշրջանի հույժ կարևոր քաղաքական իրադարձությունները՝ ինչպես Թանզիմատի շրջանը, սահմանադրության հաստատումը, ազգային-ազատագրական լայն շարժումների ալիքը թուրքական բռնապետության դեմ և այլն, որոշ առումով դուրս են եկել խորագրի սահմաններից և Թարգմանաբար ընթերցողին ներկայացրել են նաև այնպիսի նյութեր, որոնք վերաբերում են Թուրքիայի ներքին կառուցվածքին և Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում, ինչպես նաև Բալկաններում, ծավալված իրադարձություններին, որոնք, անկասկած, առնչվում են նաև հպատակ մյուս ժողովուրդների ճակատագրի հետ:

Այս տեսակետից, հայ ընթերցողին, անտարակույս, կհետաքրքրի ծագած կնճռոտ հարցերին տվյալ ժամանակաշրջանում թուրք պատմաբանների տված գնահատականներն ու մեկնաբանությունները (դրական թե բացասական):

Բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին թուրքական կառավարության կողմից հրապարակված օրենքներն ու փաստաթղթերը (հրամանագրերը), որոնց մի ստվար մասը անմիջականորեն առնչվում է ոչ միայն հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների, այլ ընդհանրապես Օսմանյան կայսրության շրջանակներում ապրող ազգային փոքրամասնությունների հետ: Այս կապակցությամբ Արևելագիտության ինստիտուտը մտադիր է մոտակա տարիներին լույս ընծայել նաև օսմանյան օրենսդրական ակտերը և փաստաթղթերը, որոնք ցույց կտան ազգային փոքրամասնությունների իրավա-քաղաքական վիճակի պարզ պատկերը:

* * *

Ներկա ժողովածուում օգտագործված են հետևյալ հեղինակների աշխատությունները.

Ահմեդ Լուֆիին (1815—1907) Օսմանյան կայսրության 28-րդ տարեգիրն է: Նրա ութ հատորանոց «Պատմությունը» («Թա-

րիխ-ի Լուֆի») ընդգրկում է Օսմանյան կայսրության պատմությունը 1825 թվականից մինչև 1872 թվականն ընկած ժամանակաշրջանը:

Աբդուրահման Շերեֆը (1853—1925) եղել է օսմանյան տարեգրության վերջին ներկայացուցիչը: Նրա «Օսմանյան կայսրության պատմությունը» ընդգրկում է Թուրքիայի պատմությունը՝ սկզբից մինչև XIX դարի վերջն ընկած ժամանակաշրջանը:

Մեհմեդ Քյամիլ փաշան (1832—1912) եղել է բարձրաստիճան պետական գործիչ՝ սադրազամ և դիվանագետ: Գրել է «Օսմանյան պետության քաղաքական պատմությունը», որը ընդգրկում է Թուրքիայի պատմությունը՝ սկզբից մինչև սուլթան Աբդուլ Մեջիդի իշխանության վերջը (1861):

Օսման Նուրիի (1875—1909) «Աբդուլ Համիդ երկրորդը և նրա իշխանության շրջանը» 3 հատորանոց աշխատությունն ընդգրկում է Օսմանյան կայսրության պատմությունը 1876 թ. մինչև 1909 թ.:

Թարգմանված որոշ նյութերի տարեթվերը տրված են հիշրեթի թվականով, իսկ փակագծերում՝ մեր համապատասխան թվականները:

Ժողովածուն ունի համառոտ կենսագրական տեղեկություններ հեղինակների մասին, ծանոթագրություններ, թաքրիքների ֆաբսիմիլներ՝ իրենց թարգմանություններով, անձնանունների և տեղանունների ցանկեր:

* * *

Հանգուցյալ Արամ Խաչատուրի Սաֆրաստյանի ձեռնարկած թուրքական աղբյուրների սույն մատենաշարի երեք հատորների նյութերը վերաբերում են XVI—XIX դարերի իրադարձություններին: Դժբախտաբար նրան չհաջողվեց ավարտել աշխատության չորրորդ հատորը: Կիսատ մնացած աշխատանքը բովանդակում է Ահմեդ Լուֆիի, Աբդուրահման Շերեֆի և Քյամիլ փաշայի աշխատություններից քաղվածաբար բերված թարգմանությունները: Սույն հատորը լրացրել և հրատարակության է պատրաստել հանգուցյալ Գ. Հ. Սանթուրյանը: Բացի տեքստի քննական ստուգումից և բնագրի հետ համեմատությունից, նա Օսման Նուրիի գրքից թարգմանել է առանձին հատվածներ, ինչպես նաև հավելվածներում բերված մի քանի վավերագրեր:

ԱՆՄԵԴ ԼՈՒԹՅԻ

Տարեգիր Հաֆեզ Ահմեդ Լուիֆին ծնվել է Ստամբուլում 1231 (1815) թվականին, արհեստավորի ընտանիքում։ Սկզբում սովորել է թաղային դպրոցում, ապա մտել է «Հենդեսե խանե», որը այն ժամանակ ղինվորական դպրոց էր։ Կարճ ժամանակ հետո իր հորեղբորորդի Հյուսեյն փաշայի մեղրեսեում աշխատել է իրրե մենաստանավոր։ Իր ընդունակությունների շնորհիվ մեղրեսեում տեղապատվել է արաբական գիտություններին և պարսկերեն լեզվին։

Ավարտելով ուսումը մեղրեսեում, 1247 (1831) թվականին սկսում է աշխատել տարբեր կրթական հաստատություններում իրրե դասատու, հետո Վիդինի և Նիշի շրջաններում ծառայում է իրրե թարգման։ Վերադառնալով Ստամբուլ, ծառայել է սադրազամթյան գրասենյակներում։ Այնուհետև աշխատել է «Թարգմանխանեում» (տպարան) և բժշկական դպրոցում՝ իրրե թուրքերեն լեզվի դասատու։ 1281 (1864) թվականին նշանակվել է «Թարգման-ի վեքայի»-ի խմբագիր, նույն թվականին ստացել է տարեգրի (վաքաա-նյուվիս) պաշտոնը։

Ահմեդ Լուիֆին ծառայել է նաև պետական բարձր պաշտոններում, եղել է պետական խորհրդի անդամ, Ռումելիի կազասքեր 2 Ամեդի 3 ղինվում հարաբերական ղինվանապետ և այլն։

Իր կյանքի վերջին տարիներին Ահմեդ Լուիֆին Բոսֆորի իր ապարանքում գրադվել է օսմանյան պետության պատմությունը գրելով։ Ունի նաև այլ գիտական աշխատություններ և թարգմանություններ։

Մեռել է 1325 (1907) թվականին, 93 տարեկան հասակում։

Լուիֆին Օսմանյան կայսրության քսանութերորդ տարեգիրն է։ «Թարիխ-ի Լուիֆի» խորագիրը կրող իր ութ հատորանոց պատմությունով և այդ գրքի ընդգրկած ժամանակի իրադարձությունների կարևորությամբ Լուիֆին կարևոր տեղ է գրավում Թուրքիայի տարեգիրների շարքում։

Լուիֆիի տարեգրությունը սկսվում է 1241 (1825) թվականից և շարունակվում է մինչև 1280 (1876) թվականը։ Լուիֆին փաստորեն շարունակում է տարեգիր Ջեզեֆ փաշայի տարեգրությունը։

«ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Տարեգիրը գրքի առաջաբանում խոսում է պատմության նշանակության մասին։ Հետո խոսում է նաև օսմանյան պետության մեջ «Շահնամե» գրող հայտնի

պատմագիրների մասին, որոնք պատմությունը գրում էին ոտանավորով։ Դրանցից հիշում է Ֆեթուլլահ էֆենդին, որը սուլթան Սուլեյման Կանունիի «սրբազան պատերազմների» մասին գրել է թուրքերեն և պարսկերեն լեզուներով պատմություններ։ Ապա հիշում է շահնամխան Լոկմանին, Քյաթիր Մեհմեդին, Հյուսեյն էֆենդին և ուրիշներին։ Ինչպես նշում է տարեգիրը, վերոհիշյալ «շահնամե» գրողների գործերը չեն պահպանվել։

Տարեգիր Լուիֆի էֆենդին այնուհետև թվում է օսմանյան պետության տարեգիրներին սկսած Բշանջի վեդիր Աբդուրբուհման փաշայից, որը տարեգիր է նշանակվել 1074 (1663) թվականից։ Այդ թվականից էլ սկսվում է պետական պաշտոնական տարեգրությունը և գրեթե առանց ընդմիջման շարունակվում է մինչև XIX դարի վերջը՝ Լուիֆի էֆենդին հաջորդած Աբդուրահման Շերեֆը։ Լուիֆի էֆենդին հիշում է թվով 28 տարեգիրներ, տալով նրանց մասին համառոտ տեղեկություններ։

1241 (1825) թվականի ղեպերից

Իր պատմության առաջին հատորում Լուիֆին մոտ հարյուր էջ նվիրել է Մուրադի (Հունաստան) ապստամբության հետ կապված ղեպերին, մանրամասն նկարագրել է պատերազմական գործողությունները, ղինվանագիտական բանակցությունները և այլն։ Այս մասում կարևոր տեղ է հատկացրել նաև այսպես կոչված «բարերաստիկ ղեպերին», այսինքն՝ ենիչերիական բանակի (օջախի) լիկվիդացման հետ կապված իրադարձություններին։

ԼՈՒԻՐԵՐ ՉԵՐՔԵԶՍԱՆԻՑ

Այդ ժամանակ [1241 թվականին] շերքեզական ցեղերի մի քանի պարագլուխներ գալով Տրապիզոն, վալիին ներկայացրած գրությունամբ պատմում են ռուսների («ռուսյալու») կատարած բռնությունների մասին, հայտնում, որ եթե սրանից հետո իրենց օգնություն ցույց չտրվի, կարճ ժամանակում բոլորը [շերքեզները] կոչնչանան։ Նրանք խնդրում են, որ իրենց նշած բաղամթիվ վայրերում փալանգաներ¹, բերդեր և ամրություններ կառուցվեն, թընդանոթներ և ռազմամթերք ուղարկվեն և Չերքեզստանի կառավարության համար կանոնագիրք կազմվի։ Նրանք ներկայացնում են վերջին 50—60 տարիների ընթացքում կրած վնասների ցուցակը։

Տրապիզոնի վալին հաղորդում է, որ շերքեզների խնդրանքով նրանք նախով Ստամբուլ են ուղարկվել։ Սակայն այստեղ որոշ ժամանակ սպասելուց հետո, իրենց պահանջները բավարարող պատասխան չստանալով, շերքեզները հուսալքված վերադարձել են։

Ռուսների հետ հարաբերությունները չփչացնելու համար [օսմանյան կառավարությունը] չի հարգել շերքեզների խնդրանքը։

(Հատ. I, էջ 125)

ԼՈՒՐԵՐ ԷՐԶՐՈՒՄԻՅ

«Բարեբաստիկ դեպքի» կապակցությամբ ձեռնարկված բոլոր միջոցառումները մանրամասնորեն հայտնվել են փաղիշահական բովանդակ երկրին:

Էրզրում ուղարկված հրամանագրի համաձայն ենիշերիության վերաբերյալ բոլոր նշաններն ու շինությունները ոչնչացվել էին: Քանի որ էրզրումը և նրա շրջակայքի մեծ մասը ենիշերիների որջեր էին, նկատի առնվեց, որ հարցի անմիջական և ուղղակի ծանուցումը կարող է որոշ հուզումների պատճառ հանդիսանալ: Սակայն էրզրումի վալի, նախկին սադրազամ Ղալիբ փաշայի հեռատեսությամբ և ուշիմության, ինչպես նաև տեղական օջախների սպաների խոհեմության և օրինապահության շնորհիվ փաղիշահական հրամանագիրը հաջողությամբ գործադրվեց և էրզրումում ձեռնամուխ եղան անհրաժեշտ քանակությամբ կանոնավոր զորքերի «նոր կարգով» զինվորագրմանը: Վերոհիշյալ սպաներին բավարարելու համար Ղալիբ փաշան խնդրեց, որ նրանց կափուջիքաշիության և հրացանակրության (սիլահչորության, թյուֆենքչիության)² աստիճաններով խալաթներ շնորհվեն: Ղալիբ փաշայից ստացված գրության համաձայն, նրա այդ խնդրանքը բավարարվեց:

(Հատ. I, էջ 171—172)

Լուծֆի էֆենդին մանրամասնորեն խոսում է նաև Սվազում և Թոքաթում ենիշերիական մնացորդները ոչնչացնելու գործում տեղական իշխանությունների թույլ տված կամայականությունների մասին, որոնց հետևանքով սպանվել են հարյուրավոր մարդիկ: Ինչպես նշում է տարեգիրը, նման դեպքերում տեղական ղեկավարների անհատական հաշիվների, որոշ մարդկանց նկատմամբ նրանց ունեցած լավ կամ վատ տրամադրության հետևանքով թույլ են տրվել անիրավություններ և ապօրինություններ: Իբրև օրինակ հիշում է Այնթաբում տեղի ունեցած բազմաթիվ սպանությունները: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է տարեգրի արձանագրած «Լուրեր Կեսարիայից» վերնագրով հատվածը, որտեղ նշում է, որ «վիլայեթներում ենիշերիական օջախի մնացորդները ոչնչացնելու գործում Կեսարիայի վալի Հաֆըզ Ալի փաշան նույնպես գործել է մեծ ջանասիրությամբ»: Այս առթիվ տարեգիրը մեջ է բերում սուլթանի հետևյալ գրությունը, որ նա ուղարկել է Բարձրագույն Դուռը:

«Իմ կայսերականությանը հայտնի է Հաֆըզ Ալի փաշայի թշնամական վերաբերմունքը [ենիշերիների] մնացորդների նկատմամբ: Հայտնի է նաև, որ նա «աղքատ ժողովրդի» նկատմամբ ևս

անզուրկ է: Այս բանը պատրվակ համարելով ինձ ներկայացնելիք բո գրության մեջ դու պետք է ցույց տաս [Հաֆըզ Ալի փաշայի] կատարած բռնությունները և հարստահարությունները: Խոսվում է նաև Նուրի փաշայի բազմաթիվ բռնությունների մասին: Թեև ներկայումս բազմաթիվ գործեր կան, սակայն անհրաժեշտ է մտածել մեր Օսմանյան երկրի աղքատների³ վիճակի մասին: Այդ պատճառով դու պետք է միշտ ջանադիր և հոգատար լինես նրանց դրությունը ստուգելու գործում»:

ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՌԶԱԿՈՒՄԸ

Կառավարությունը տեղեկացել է, որ հակառակ ընդունված կարգի և սովորությունների, տարբեր անուններով և պատրվակներով, աղքատ ժողովրդից փող են կորզում: Քանի որ նման արարքները իրավապես և օրենքով արգելված են, հանցավորներին պատժելու սպառնալիքով, բովանդակ Օսմանյան երկրին ուղարկվեցին հրամանագրեր, որոնցով հրամայվում էր, որ անհրաժեշտ է ամենուրեք պահպանել ժողովրդի ապահովությունը և ոչ ոքից ոչինչ չառնել ապօրինի կերպով:

(Հատ. I, էջ 220)

ՉԵՐՔԵԶ ՅԵՂԻ ՄԱՍԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԼԱՎ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Աբաղա և չերքեզ ցեղերը մինչև վերջին ժամանակներս զուրկ են եղել իսլամության փառքից: Ֆերեհ Ալի փաշայի ջանքերով այդ ցեղերի մեջ տարածվեց և փայլեց իսլամի լույսը: Սակայն վայրենի բարբերի պատճառով նա չկարողացավ ըստ արժանվույն կրթել նրանց: Նրանցից շատերը պատկանում են «շասի» կոչված կոապաշտական հավատքին⁴ և զբաղվում են գողություններ ու ասպատակությամբ: Նրանք կողոպտում են Անապայի ծովեզերքը ժամանող նավերը և դրանով խաթարում այդ շրջանի ապահովությունը: Տրապիզոնի վալի Չեչեն-զադե Հասան փաշան, կառավարությանը հայտնելով այդ մասին, նրանց պատճառած վնասների առաջին առնելու համար անհրաժեշտ է համարում Անապա եկող առևտրական նավերին ծանուցել, որ նրանք առանց ուղեցույց (կլավուզ) և պահապան վերցնելու տեղերից չշարժվեն: Այդ մասին Ստամբուլի նավահանգստի [վարչության] կողմից տեղեկություն տրվեց նավապետներին:

Քանի որ փաղիշահի համբավին վայել չէր վերոհիշյալ ցեղերին թողնել այդպիսի մոլորյալ վիճակի մեջ, վեբիլների ժողովում

քննության դրվեց նրանց ուղիղ ճանապարհի բերելու հարցը և, նկատի առնելով, որ մուսուլման լինելու ցանկություն ունեցողներն էլ տգիտության պատճառով հետզհետե նմանվելու են մյուսներին [ոչ մուսուլմաններին], որոշվեց, որ Հասան փաշան անձամբ գնա Անապա և ցեղապետերին իր մոտ կանչելով, նվիրական շարիաթի և մուսուլմանների իմամի անունից նրանց պատվերներ ու խրատներ տա և անհրաժեշտ միջոցներ գործադրի...

Վերոհիշյալ ճիշտ և նպատակահարմար միջոցառումների հետևանքով հիշյալ ցեղերը սկսեցին նորից արժանանալ իսլամի շնորհներին: Տրապիզոնի վալիին և մաքսատան պաշտոնյաներին ծանուցվեց, որ չի թույլատրվում Շեյխ-ու-իսլամին դիմելով, իսլամական կրոնը ընդունողներին գերի դարձնել, նրանց գնել ու վաճառել և առանց նիքյահի (իսլամական օրենքով ամուսնական ակտ) իբրև հարձ պահել: Սրանից հետո բերված գերիներից վաճառել թույլատրվում է միայն այնպիսիներին, որոնք իրենց արտաքինով և բարքով կարող են վաճառքի հանվել, իսկ իսլամի շնորհին արժանացածների առուծախը արգելված լինելու հարցին պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել:

Որոշ ժամանակ անց վերոհիշյալ ցեղերի նկատմամբ պետության ցուցաբերած այս նախաձեռնության մասին Ստամբուլի ուսական ղեկավարը պաշտոնական թաքրիրով գանգատ ներկայացրեց, հայտնելով, որ Տրապիզոնի վալին փոխում է ցեղերի հնագույն կարգը և ստիպում է օսմանյան պետությանը հպատակության երդում տալ, նրանց կրոնական գործերը հանձնել է Ստամբուլից ուղարկված կադիներին, հարկադրում է զինվորական և հրետանային վարժություններ կատարել, նավերին չի թույլատրում մոտենալ շերքեզական ծովեզերքին, մի բան, որ հակասում է առևտրական պայմանագրին:

Այդ մասին Տրապիզոնի վալիից տեղեկություն պահանջվեց և ղեկավարին պատասխան տրվեց...

(Հատ. I, էջ 221—223)

ՄՈՒՇԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐՐԻՖ ՍԵԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քանի որ էրզրումի էյալեթին ենթակա Մուշի սանջաքի մութասարրիֆ Սելիմ փաշան պետությանը հակառակ գործեր էր կատարում, անհրաժեշտ համարվեց նրան զսպել և էյալեթի կենտրոնից զինվորական ուժեր ուղարկվեցին նրա դեմ, իսկ Սելիմ փաշան

անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախավ և ապաստանեց աշիրեթների շրջանում: Այդ շրջանի աղնվականներից Ախլաթի Ահմեդ բեյը միրմիրանության աստիճանով մութասարրիֆ նշանակվեց, այդ մասին ստացվեց նաև էրզրումի վալիի համաձայնությունը: Մուշի խռովության այսպիսի բարեհաջող ելքի և, մասնավորապես, էրզրումում ենիչերիների հարցի նման հեշտ լուծման գործում գնահատելով էրզրումի վալի, նախկին սադրադամ Ղալիբ փաշայի մատուցած ծառայությունները, նրան շնորհվեց 200 հազար դուրուշ փադիշահական նվեր և էրզրումի մաքսատնից ամսական 12,500 դուրուշ ռոճիկը բարձրացվեց 25.000 դուրուշի: Հրամաններ ուղարկվեցին Ադանայի, Հալեպի, Շամի, Սեյդայի, Դիարբեքի և Եգիպտոսի վալիներին, որ Սելիմ փաշային ձեռք գցելու դեպքում վերջ տան նրա կյանքին, իսկ նրա գլուխը ուղարկելու համար կարժանանան բարձր շնորհներ...

(Հատ. I, էջ 241—242)

1242 (1826—1827) ԲՎԱԿԱՆԻ ՂԵՎԵՐԸ

ՍԱՐՐԱՖ ԹԸՆԳԸՐ-ՕՂԼՈՒ ՀԱԿՈՅԻ և ՀՈՎՍԵՓԻ ԱՔՍՈՐԸ

Վերոհիշյալ սեղանավոր Հակոբը և Հովսեփը, լինելով կաթոլիկ հասարակությունից, օսմանյան կառավարության շնորհիվ մեծ քանակությամբ փող էին վաստակել և բազմապիսի շահեր ձեռք բերել: Սակայն ծառայելով իրենց դավանակից էֆրենչիլի⁵ [ֆրանսիացիներին], Օսմանյան երկրին և կրոնին բազմատեսակ վնասներ էին պատճառել: Իբրև սարրաֆ իրենց շահերը ապահովելու համար օգտագործելով իրենց ամբողջ հմտությունն ու բոլոր միջոցները, ազահության մեծ քանակությամբ ձեռք բերած ոսկիներով շրջաբերել էին մի շարք պարզամիտների և, դասվելով աղնվատոհմերի շարքը, մըշտապես զբաղվում էին օսմանյան պետության դրությունը հետախուզելով և գաղտնաբար հավաքած լուրերը որոշ ազահ մարդկանց միջոցով ուղարկում էին օտարներին: Երբ արթնամիտ փադիշահին հայտնի դարձան պետական հարստությանը և քաղաքացիական գործերին պատճառած նրանց բազմաթիվ վնասները, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու համար տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո թեև անհրաժեշտ համարվեց սպանել վերոհիշյալներին, սակայն այս անգամ սպանության հարցը մեկ կողմ թողնվեց և որոշվեց այդ հայերին իրենց ընտանիքների հետ միասին աքսորել Ստամբուլից, պայմանով, որ նրանք այլևս ոտք չկոխեն այդ քաղա-

քը, իսկ նրանց առևտրական գործերի համար Ստամբուլում թողնել մեկական քարտուղար և մի քանի ծառայողներ: Այդ մասին տրվեց փաղիշահական հրամանագիր, որի համաձայն հիշյալ Հակոբը աքսորվեց Սվազ, իսկ Հովսեփը՝ Կեսարիա:

Այս կաթոլիկական հարցի հիմնական պատճառների և որոշման մասին չկարողացա ձեռք բերել պաշտոնական փաստաթղթեր, ուստի ես հանցավոր չեմ, եթե չկարողացա իրականությունը գրի առնել: Այնուամենայնիվ ինձ հաջողվեց որոշ բանավոր տեղեկություններ հավաքել գրսից...

* * *

...Փողերանոցի (զարբհանեի) պետը՝ սալոնիկցի Աբդուր-րահման բեյը մահվան է դատապարտվում և կաթոլիկ Դյուզ-օղլիների⁶ ոտքը կտրվում է փողերանոցից: Դրանից հետո հայ երևելիներից Ղազազ Արթինը ձեռք է բերում փողերանոցի պետի և սուլթանի սարրաֆնության պաշտոնը: Ղազազ Արթինը արտաքուստ պետությանը հավատարմություն ցույց տալով, թե իր դավանանքին ծառայելու և թե Դյուզ-օղլի ընտանիքին հեռու պահելու նպատակով, մեծ ջանքեր գործ դրեց այդ ժամանակ Օսմանյան երկրում կաթոլիկական դավանանքը ընդունած հայերին իր կողմ գրավելու համար: Այսպիսով, Օսմանյան պետության ռայաներից որոշ հայեր, թողնելով ռայաներին հատուկ իրենց կենցաղը, ընդունեցին ֆրենզի դավանանքը: Քանի որ այդպիսի մարդկանց թվի ավելացումը վտանգավոր համարվեց օսմանյան կառավարության համար, պետությունը անհրաժեշտ գտավ նրանց իրենց ընտանիքներով Ստամբուլից արտաքսել: Նրանցից շատերը անկարացիներ էին: Նշանավոր Թընգըր զադենները և ուրիշներ հատուկ ֆերմանով ուղարկվեցին իրենց ծննդավայրերը: Օտար վարդապետներից 50—60 մարդ նավերով արտաքսվեցին դեպի Միջերկրական ծովը: Արգելվեց արտաքսվածների վերադարձը: Որոշվեց հայկական թաղամասերից դուրս նրանց ունեցած տները վաճառել, որի համար նշանակվեց հատուկ պաշտոնյա: Էսադ էֆենդիի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, Անատոլիայի տարբեր կողմերն էին աքսորվել 1800 հայ կաթոլիկներ: Սակայն հայոց պատրիարք Կարապետ վարդապետի կողմից Բարձրագույն Դռանը ներկայացված ցուցակում աքսորված տղամարդկանց թիվը ցույց է տրված 2445 մարդ...

Տարեգիրը ասում է, որ այս հատորի նյութերը մաքրագրելուց հետո, հայ կաթոլիկների հարցի մասին որոշ պաշտոնական գրություններում տեսել է նոր մանրամասնություններ:

...Ինչպես հայտնի է, հունական հարցի քննարկման ժամանակ երեք պետությունների դեսպանները թուրքական դեսպանի հետ միասին գնացել էին դեպի Միջերկրական ծովը: Ստամբուլի մաքրումը ապահովելու համար նպատակահարմար էր համարվել արտաքսել որոշ թափառական տարրերի, այդ թվում նաև վերջին ժամանակներս ֆրանսիական դավանանքին հարած և արագորեն ավելացող հայ կաթոլիկներին և հույն խռովարարներին: Այդ կապակցությամբ ձեռնարկվեցին որոշ միջոցառումներ: Ղալաթայի և Բերայի (Բեյօղլի⁷) թափառաշրջիկ ֆրենզիների արտաքսումը հանձնարարվեց ծովակալ Իզզեթ Մեհմեդ փաշային: Արտաքսվողների թվում կային արհեստավորներ և առևտրականներ:

Այդ ժամանակ որոշ նկատառումներով անհրաժեշտ համարվեց հայ կաթոլիկ սարրաֆներից ևս որոշ մարդկանց արտաքսել: Արտաքսվող սարրաֆների փոխարեն երևան պիտի գան ձրիաբար (բադհավա) դրամ շահող նոր սարրաֆներ: Նկատի առնելով, որ Ստամբուլում հազարից ավելի հայ սարրաֆներ կան, նպատակահարմար համարվեց նրանց բոլորին արտաքսելու և հին դավանանքին վերադարձնելու հարցը համաձայնեցնել հայոց պատրիարքարանի հետ: Անհրաժեշտ համարվեց նախապես կանչել պատրիարք Կարապետ վարդապետին և նրա հետ խորհրդակցելուց հետո պարզել հետևյալ հարցերը. մարդահամարի ժամանակ պատրիարքի կազմած նոր գաղտնի ցուցակով Ստամբուլում ցույց տրված հազարից ավելի հայ կաթոլիկներից խռովության պատճառ հանդիսացող մոտ հարյուր վարդապետների աքսորի հարցը, բնակավայրը և ինքնությունը անհայտ անձանց մեկ օրում հավաքելով նավերով դեպի Միջերկրական ծովը աքսորելու հարցը, պատրիարքարանի կողմից մերժված քաղաքացիների և այլ տարրերի աքսորի հարցը, գավառների կաթոլիկ վարդապետներին երկրից արտաքսելու, իսկ զղջացողներին Սկյութարի և Ստամբուլի հայկական թաղամասերում ապրել թույլատրելու հարցը, պայմանով, որ նրանք այսուհետև կապ չպահպանեն Ղալաթայի և Բերայի ֆրենզիների հետ և այլն:

Այս հարցերի շուրջը տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո հայոց պատրիարքը այն կարծիքը հայտնեց, որ նախապես

պետք է աքսորել վարդապետներին, իսկ մյուսների նկատմամբ նախկինում ընդունված պայմանները պահել ուժի մեջ: Այս միջոցառումը չէր ապահովում հիմնական նպատակը՝ Ստամբուլի մասքերման գործը, և թեպետ բոլորի արտաքսումը ցանկալի չէր, այնուամենայնիվ նպատակահարմար համարվեց նախ արտաքսել ամենից ավելի խռովարար դավաճաններին, իսկ մնացածների նկատմամբ կիրառել երկրորդ և երրորդ կետերը:

Դրանից հետո հայոց պատրիարքի ներկայացրած ցուցակում նշված երեւի սարրաֆներին 8 անձի և 35 արհեստավորների աքսորման մասին թույլտվություն խնդրվեց, աքսորվելիք սարրաֆների հաշիվները հանձնվեցին փողերանոցի և մուքաթաայի⁸ վարչություններին, որպեսզի նրանց նկատմամբ անարդարություններ տեղի չունենան:

Այս մասին գրված հրովարտակով փաղիշահը հրամայում էր այդ հարցը նորից քննել ներկայիս և նախկին պատրիարքի (որին փաղիշահը համարում էր խելացի անձնավորություն) մասնակցությամբ և արդյունքի մասին զեկուցել իրեն: Այդպես էլ արվում է: Խորհրդակցությունը նպատակահարմար է գտնում պատրիարքարանին հրաման տալ՝ իրենց բնակարաններում կաթոլիկ վարդապետներ պահող հայտնի սարրաֆներին պատրիարքարան կանչել և նրանց առաջարկել այդ վարդապետներին 10—15 օրվա ընթացքում հանձնել պատրիարքին, հանձնված վարդապետներին ֆրանսիական նավերով արտաքսել Օսմանյան երկրից, անկարացի և մյուս հայտնի խռովարարների մի մասին աքսորել անմիջապես, մնացածների մասին կազմել ցուցակներ՝ կաթոլիկական դավանանքից հրաժարվողների համար առանձին, չհրաժարվողների համար առանձին, իսկ ցուցակներից դուրս մնացածների նկատմամբ ձեռք առնել առանձին միջոցներ: Անմիջապես աքսորման ենթակա վարդապետների հարցը նորից խորհրդակցության դնելու համար առաջարկվեց, որ ներկայանան երեք՝ այժմյան, նախորդ և նախկին պատրիարքները միասին: Նրանք իրենց միտքը արտահայտեցին այսպես. կաթոլիկ վարդապետներին փոխանակ դավանանքի անվան տակ աքսորելու, ավելի հարմար կլինի մեկ այլ պատրվակով հրամայել, որ 12 օրվա ընթացքում վերադառնան իրենց վիլայեթները: Նախքան այդ, որպեսզի սպառնալիքը ունենա իր արդյունքը, իրենց ծննդավայրերն ուղարկվեց անկարացի բուն խռովարարներից 8 սարրաֆ, այսինքն՝ Թընգըր զադեններից բացի, Կալչի-օղլու Գրիգորը, Դավիդ-օղլու Հովսեփը, Սարի Սիմոն-օղլու

Հովսեփը, Միրզա-օղլու Գրիգորը, Էթեյի Ուզուն-օղլու Պողոսը, Նարին-օղլու Աբրահամը, Զերդոս-օղլու Գևորգը, Ռաբայա-խանըմ Վիչենը, զեղազործ Գևորգը, Հեքիմ Մանեյը և 13 այլ երեւիներ:

Պատրիարքի ներկայացրած ցուցակի համաձայն, նախ վարդապետների հետ միասին իրենց ծննդավայրերն ուղարկվեցին Թընգըրների նման անձինք, պայմանով, որ նրանք նշանակեն իրենց գործակատարները և Ստամբուլ չվերադառնան, այնուհետև արտաքսվեցին օտարերկրացիներն ու այլ քաղաքներից եկածները, դարձյալ առանց նշելու, թե մեղադրվում են կաթոլիկության մեջ:

Անհրաժեշտ համարվեց արտաքսել նաև այն հայ ուսյաններին, որոնք ուսյանների շրջանում չեն հարգում ուսյայության պայմանները, իսկ իրենց նախկին վիճակին վերադարձողներին, չթույլատրելով սրանից հետո բնակվել Ղալաթայում և Բերայում, որոշվեց տեղափոխել Ստամբուլի և Սկյութարի հայկական թաղամասերը: Հարմար համարվեց պատրիարքարանին հատուկ հրաման տալ, որ պատրիարքը ներկայացնի բոլոր կաթոլիկների ցուցակը: Հրամանագիր շնորհվեց գործադրել այս իմաստով կազմված խնդրագիրը:

Հրամանի համաձայն, պատրիարքների օժանդակությամբ (կաթոլիկ) վարդապետներն արտաքսվեցին Միջերկրական ծովի կողմերը, մի մասն էլ զեպի էֆլաքի [Վալախիա] սահմանները:

Նրբ պարզվեց, որ Օսմանյան երկրում կաթոլիկական դավանանքը տարածող կենտրոնը Զեքիլ-Դրյուզի նշանավոր եկեղեցին է, որ Հոռմից եկող վարդապետներն այնտեղից են ցրվում Օսմանյան երկրով մեկ, որոշվեց Ստամբուլից արտաքսված վարդապետներին չթույլատրել այնտեղ գնալ: Սեյդայի վալիին հայտնվեց, որ վերոհիշյալ եկեղեցու մասին ներկայացնի իր դիտողությունները:

Որոշվեց Իզմիրի, Անկարայի և այլ վայրերի վարդապետների մասին հետաքննությունը կատարել տեղական առաջնորդների միջոցով և նրանց նավերով էլ արտաքսել մոտակա նավահանգիստները: Դրանցից բացի, պետք է արտաքսվեն նաև այն մայրապետները, որոնք շրջելով հայերի տները, մոլորեցնում են հայ կանանց:

(Հատ. I էջ 272—277)

Վերահիշյալ հարցերի մասին գրքի հավելվածում, 16 համարի տակ տրված է հայոց պատրիարքարանի թաղերի պատճենը:

Այդ թաղերից պարզվում է, որ պատրիարքարանի խնդրած բարձրագույն հրամանագրով պատրիարքարանը գործի է ձեռնար-

կել: Արտաքսված նշանավոր հայ սարրաֆները և այլ անձինք իրենց բնակարաններում և ծովափնյա տներում թողել են պահապաններ և այլ ծառայողներ: Քանի դեռ այդ տները իրենց տերերի ձեռքում էին, նրանց վերադառնալու սպառնալիքը միշտ մնում էր: Ուստի, ինչպես հիշվեց վերևում, Ահմեդ Խուլուսի էֆենդին հանձնարարվեց այս տները, եթե հարմար են մահմեդականների բնակության համար, աճուրդով վաճառել (սուբ-ի սուլթանի)⁹ և դրամը տալ տիրոջը:

Քանի որ այդ տները գնելու ցանկություն ունեցողներ չգտնվեցին, դրանց մեծ մասը վաճառվեց շատ ցածր գներով, իսկ Թընգըր-զադեների տունը Բերայում, իր տեղի և կառուցվածքի պատճառով անհամապատասխան լինելով մահմեդականների բնակության համար, թողնվեց նույն վիճակում:

Տարեգիր Լութֆին նշում է, որ հայ-կաթոլիկական հարցի շարունակությունը գրվելու է իր աշխատության երկրորդ հատորում:
(նույն տեղում)

«Կանոններ Ստամբուլի բնակչության մարդահամարի մասին» վերնագիրը կրող հատվածում տարեգիրը ասում է, որ երկրում կարգ ու կանոնը պահպանելու համար անհրաժեշտ միջոցառումներից է եղել նաև Ստամբուլում ապրող տղամարդկանց թվի ճշտումը: Սակայն, որովհետև կատարված մարդահամարները եղել են շատ թերի, անհրաժեշտ համարվեց կազմել և կիրառության մեջ դնել 19 հոգվածից բաղկացած մի կանոնագիր:

1242 (1827) թվականի մարդահամարով Ստամբուլում ապրում էր 45 հազար մահմեդական, 30 հազար հայ և 25 հազար հույն տղամարդ, ընդամենը 100 հազար՝ առանց կաթոլիկների:

(Հատ. I, էջ 278—279)

«ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

1244 (1828—1829) ք. դեպֆերից

Լութֆին «Պատմություն» II հատորում մեծ տեղ են գրավում 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ կապված դեպքերը, որոնց մասին տարեգիրը խոսում է ամենայն մանրամասնությամբ, հաճախ մեջ բերելով նաև պաշտոնական կարևոր գրություններ և փաստաթղթեր: Պատերազմական դեպքերի շարքում տարեգիրը հիշատակում է նաև Թուրք-իրանական բանակցությունների մասին, որոնք ուղղված էին իրենց «ընդհանուր թշնամու»՝ Ռուսաստանի դեմ միացյալ ուժերով պայքարելու նպատակին:

1244 (1828) թվականին այդ երկու երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով կնքված է երեք հոգվածից բաղկացած հատուկ համաձայնագիր, որի տեքստը բերված է պատմության II հատորի 20—21 էջերում:

Այդ համաձայնագրի հիման վրա երկու կողմերը որոշում են ծովից և ցամաքից, իրարից անկախ, ընդհանուր թշնամու դեմ ուղարկել սահմական ուժեր և պատերազմով պաշտպանել երկու երկրների անկախությունն ու շահերը: Համաձայնագիրը երկու կառավարություններին ազատ է թողնում հաշտության պայմանագիր կնքելու գործում, պայմանով, որ կնքվելիք պայմանագիրը չվնասի մյուս կողմին:

(Հատ. II, էջ 20—21)

ՍՈՎԻ ՆՇԱՆՆԵՐ ՍՏԱՄԲՈՒԼՈՒՄ

Քանի որ ռուսական նավերը մոտեցել էին Սև ծովի նեղուցի [Բոսֆորի] շրջանին, իսկ Միջերկրականի նեղուցը [Դարդանեյ] պաշարված էր և շրջակա ծովեզերքի մի մասը գրավված, դադարել էր հացահատիկ և սննդամթերք մատակարարող նավերի մուտքը Ստամբուլ: Ֆերման է տրվում, որ Կեսարիայից և այլ հեռավոր քաղաքներից 3000 ուղտի բեռ հացահատիկ ուղարկեն, սակայն դրանից ոչինչ չի ստացվում... Դժվարությունների պատճառով Ստամբուլում և շրջակայքում մտցվում է հացի բաշխման քարտային սիստեմ...

Շտապ կարգով կատարված մի հաշվից պարզվում է, որ Ստամբուլի բնակչության թիվը հասնում է 359.089 շնչի: Պատերազմից առաջ Ստամբուլի հացի փոխին շաբաթական տրվում էր 40 հազար քիլ¹⁰ հացահատիկ: Նեղուցները փակվելուց հետո բաց թողնվող հացահատիկի քանակը կիսով չափ պակասեց... Անատոլիայից Ռումելի մեկնող զինվորները ճանապարհին 2—3 օրով քաղցած էին մնում, և մի մասը քաղցից մահանում էր... Ծանր դրության պատճառով զանազան շտեմարաններում պահվող շատ հին և լրիվ փչացած կորեկի, հաճարի և եգիպտացորենի պաշարները տալիս էին հացի փոխին և դրանցից թխված հացը բաժանում ժողովրդին: Մզկիթների և եկեղեցիների միջոցով ամեն մի շնչին տրվում էր բոունցքի մեծությամբ սեփ—սև հաց, որը անհնար էր ուտել: Փոքրում հաց բաժանելու ժամերին, նրանց առաջ խոնրված մեծ բազմության պատճառով փողոցներում կանգ էր առնում երթևեկությունը: Այդ հացը ուտողները տառապում էին զանազան հիվանդություններով և հաճախ մահանում...

ինչպես տարբեր առիթներով ու պատրվակներով, այս անգամ էլ կառավարությունը Ստամբուլից հեռացնում է մի քանի հազար «գավառացիների»:

(Հատ. II, էջ 63—64)

ԿԱՐՍԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարելուց անմիջապես հետո հարձակվեց Արևելքի սահմանի վրա և, մեծ քանակությամբ զինվոր ուղարկելով, պաշարեց Կարսը: Հեռավորության պատճառով մի անգամից հնարավոր չեղավ այդ կողմն ուղարկել զորք և ռազմամթերք:

Էրզրումի վալի և Արևելքի սերասքեր Ղալիբ փաշան պահանջել էր փող, ռազմամթերք և թնդանոթածիզ: Նրան ուղարկվեցին սակավաթիվ թնդանոթածիզներ, պայմանով, որ գավառից գավառ անցնեն մենզիլներով, սակայն դրանք էլ ճանապարհին մնացին, փոխադրության համար անհրաժեշտ ձիեր չգտնելու պատճառով:

1244 (1828) թվականի մուհարրեմ ամսի սկզբին, մի շարք ավազակների և դավաճանների օժանդակությամբ Կարսի բերդը հանձնվեց ռուսներին: Այդ դեպքից հետո պատերազմական ծախքերի համար առաջին կարգի նախկին դեֆթերդար Արիֆ էֆենդին Արևելքի դեֆթերդարի¹¹ պաշտոնով 1500 քիսե գումարով ուղարկվեց Էրզրում:

Այս դեպքերի մանրամասնությունը հետևյալն է: Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարելուց անմիջապես հետո հարձակվելով կայսերական սահմանի վրա, ինչպես վերևում հիշվեց, պաշարեց Կարսը: Արևելքի սերասքեր, նախկին սադրազամ Ղալիբ փաշան, մարդկային ուժի հնարավորության սահմաններում դիմադրություն ցույց տվեց, Կարսի ամրացման համար Էրզրումից ռազմամթերք և թնդանոթածիզ ստանալու գործում մեծ ջանքեր գործ դրեց, և Կարսում մոտ 10 հազար զինվոր կենտրոնացրեց: Սակայն մի քանի մարտերից հետո Կարսի բնակիչները բերդը հեշտությամբ ռուսներին հանձնեցին: Ժողովրդի այս դավաճանության հետևանքով [բերդի] պաշտպան էմին փաշան բավական քանակությամբ զինվորներով ներքին բերդում ամրանալով, հնարավոր հաստատակամություն ցուցաբերելով հանդերձ, քաղաքի մյուսօրի, դատավորի և ավագանիի պնդումով, ստիպված եղավ անձնատուր լինել ռուս-

ներին: Բերդում գտնվող հեծյալ զինվորների մի խումբ թեև կարողացավ այդտեղից ձողոպրել, սակայն բերդապահը և 5—6 սերքերդեններ¹² ընկան ռուսների ձեռքը և ուղարկվեցին Թիֆլիս...

(Հատ. II, էջ 74—75)

ԱԽԱՅԽԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ախալցխա ուղարկված օսմանյան զինվորները կանգ էին առել Թաշ-թեփե կողմած վայրում: Ոչ-կանոնավոր զինվորական խմբերը, տեսնելով նրանց վրանների տեղաշարժը, կարծում են թե ռուսները հարձակվում են, սկսում են փախչել: Հրամանատար Սվադի վալի Մեհմեդ փաշայի զինվորներն էլ հետևում են փախչողներին: Ռուսները իմանալով այդ, հեշտությամբ գրավեցին թողնված 9 թնդանոթները: Զինվորական պետերը որոշ քանակությամբ զինվորներով ամրացան բերդում:

Ախալցխայի ժողովուրդը, միանալով բերդում ամրացած զինվորներին, հաստատակամորեն կռվեց և արյունալի մարտեր մղեց: Ամբողջ ժողովուրդը, նույնիսկ կանայք, գիշեր-ցերեկ անդադար կռիվ էին մղում: Մեծ էր երկուստեք տված զոհերի թիվը: Այդ ժամանակ լիվանեցի (աջարացի) Ալի բեյ անունով մեկը, 1500 զինվորներով, օրը ցերեկով բերդից դուրս գալով, փորձեց փախուստի դիմել: Թշնամին նկատելով այդ, տարբեր կողմերից կրակ բացեց, շրջանի բազմաթիվ վայրեր կրակի մատնեց: Ժողովրդից շատ մարդիկ, կանայք և երեխաներ զոհվեցին կրակների մեջ և խորտակված տների փլատակների տակ, իսկ ողջ մնացած զինվորների մեծ մասը գիշերով փախուստի դիմեց: Ռուսները սովորական երթով գրավեցին բերդը: Այս ծանր վիճակը թեև «հավատացյալ զինվորներին» վիշտ և հուսահատություն պատճառեց, բայց նախապես իրենց տված երդման համաձայն, հաշվի չառնելով անգամ իրենց անձին սպառնացող վտանգը, դուրս եկան մերկացրած սրերով և կոտորեցին իրենց դեմ կանգնածներին. նրանցից շատերը նահատակվեցին: Թշնամին բազմամարդ էր: Մեհմեդ փաշան Ահմեդ փաշայի հետ միասին որոշ թվով զինվորներով, Թուզու-դագեի զինվորների և նրանց սպաների հետ, ընդամենը 200 հոգով փակվեցին բերդում: Սակայն, ուժասպառ լինելով, ստիպված եղան վերադառնալ¹³ դուրս գալ դեպի Օլթի: Շրջանի ժողովուրդը, իմանալով այդ, սարսափի մատնվեց, առանձնապես մեծ շփոթություն առաջ բերեց ռուսների անարգել շարժումը դեպի Էրզրում:

էրզրումի շուրջը կառուցվել էին բավականաչափ ամրութիւններ. այստեղ հավաքվել էին բավական թվով զինվորներ ու ռազմամթերք: Սակայն շրջանի ժողովուրդը կորցրել էր իր նախկին ջանասիրութիւնն ու եռանդը: Փոխադրող սայլերի հետ միասին ոչնչացվել էին զեպի Ախալցխա, Կարս և Արգահան ուղարկված հացամթերքն ու սննդամթերքը. էրզրումում կառքեր չէին մնացել: Այս պայմաններում հնարավոր չէր հացահատիկ ուղարկել այդ կողմերը: Հայերը մաս-մաս հպատակութիւն էին ցույց տվել ռուսներին, իսկ Բայազիդի սանջարում հայ և հույն հպատակները, դավաճանելով մուսուլմաններին, ամեն տեսակ բռնութիւններ և տանջանքներ էին պատճառել նրանց: Էրզրումի վալի Ղալիբ փաշան այդ բոլորի մասին տեղեկացնելով Բարձրագոյն Դռանը, խնդրել էր ռազմամթերք հասցնել, միաժամանակ հայտնելով, որ գործը մնացել է Աստծո օժանդակութեանը: Այս մասին իր զեկուցագրի լուսանցքում սեփական ձեռքով գրել էր. «Այս ընթացքով ռուսների հարձակումը դժվարութիւնների պատճառ կդառնա. պաշտպանութիւնը անհնար լինելով, հայտնում եմ, որ անհրաժեշտ է հարմար միջոցներ գտնել և ձեռնարկել հաշտութեան գործին»:

Վերջինների բարձր մեջլիսում Ղալիբ փաշայի այս գրութիւնը ընդունվեց իբրև արդյունք նրա վախկոտութեան և անտեղյակութեան: Ախալցխայի գրավումով աշխարհը կործանվեց, Զըլզըրի էյալեթի ժողովրդի ռազմատենչ մարդկանց ի՞նչ պատահեց: Առանց մտածելու, թե որքան դժբախտութիւնների պատճառ կարող է լինել հաշտութեան առաջարկը ամբարտաւանութեամբ պատերազմ սկսած թշնամու համար, նման անտեղի բաներ գրելը վարմանը միայն կարող է պատճառել: Այսպիսի խորհրդածութիւններից հետո նրան պատասխան տրվեց, որ առանց հուսահատվելու պետք է աշխատել ավելացնել ուժերը, հայրենասիրութեան և միութեան կոչ անել իսլամ ժողովրդին: Իր պահանջած թնդանոթածիգներն արդեն ուղարկվել են. Ստամբուլումն էլ քիչ է թնդանոթածիգների թիվը, եթե նորից պահանջվի, այդ մասին միջոցներ ձեռք կառնվեն:

Ահա այս ոգով տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնների արդյունքը գրի առնվեց մաքուր թղթի վրա և ներկայացվեց փադիշահին: Այս հանգամանքը ավելի հրահրեց փադիշահի կուտակված զայրույթը Ղալիբ փաշայի նկատմամբ, և նա անմիջապես հրամայեց վեզիրութեան աստիճանը ետ վերցնելով, աքսորել նրան և փո-

խարենը մի այլ անձնավորութեան նշանակելու համար դարձյալ մեջլիս գումարել և որոշումը ներկայացնել իրեն:

Հրամանի համաձայն խորհուրդը որոշեց, որ, ընդունելով հանդերձ Ղալիբ փաշայի վախկոտութիւնը, Կարսի և Ախալցխայի դրութիւնը պիտի համարել աստվածային պատուհաս, որ էրզրումում թշնամուց պաշտպանվելու համար կան բավականաչափ զինվորական ուժեր: Կարսի և Ախալցխայի բերդերը ազատելու և էրզրումում կուտակված զինվորների կանոնավոր ծառայութիւնը ապահովելու գործին պետք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել, որի համար պետք է այնտեղ նշանակել Սալիհ փաշային, իսկ Ղալիբ փաշային իր մարդկանց հետ միասին ուղարկել Գելիբոլի: Այս որոշումը կատարվեց ճշտութեամբ...

...Որոշ ժամանակ հետո, Ախալցխան ետ առնելու համար հավաքվեց մեծ քանակութեամբ զորք, պատրաստվեց ռազմամթերք և ուղարկվեց: Երբ մոտ էր Ախալցխայի գրավումը, որոշ թվով իսլամ զինվորներ ցանկացան հափշտակել Ախալցխայի մոտ բնակվող քրիստոնյա և հրեա համայնքների ընտանիքներին ու զավակներին և ստրկացնել նրանց: Այդ զեպը մյուս հավատարիմ զինվորական դասերի հետ թշնամանալու պատճառ դարձավ: Հափշտակվածները վերադարձվեցին: Նման բռնութիւնները արգելելու համար միջոցներ ձեռք չառնելու հետեանքով ոչինչ չարվեց և բավական մարդ զոհ գնաց, ռազմամթերք ոչնչացավ...

Ախալցխան գրավելուց հետո ռուսական բանակի ղլխավոր հրամանատար Պասկևիչը թուրքերեն լեզվով հրահանգներ հրատարակեց, որոնցով [շրջակա ժողովրդին] կոչ էր անում առանց պատերազմի ընդունել Ռուսաստանի հպատակութիւնը:

Որոշ գրութիւններում տեսել եմ տեղեկութիւններ այդ մասին:

(Հատ. II, էջ 75—77)

ԱԶԱՐԱՅԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Զըլզըրի բեյլերբեյի աջարացի միրմիրան Ահմեդ փաշան, որը նշանակված էր Աջարայի վրա հարձակում գործած ռուսական բանակին դիմադրութիւն ցույց տալու համար, ռուսական զինվորների բանակատեղը կրակի մատնելով, կողոպտել էր նրանց ապրանքներն ու գույքը: Ահմեդ փաշան իր տրամադրութեան տակ եղած զինվորներով առյուծի նման մտնելով ռուսական բանակը, մի քանի օր տևած մարտերում հաղթեց նրան և 800-ից ավելի

Թշնամի զինվոր սպանելով, վերադարձավ և իր կտրած գլուխներից հիսունը ուղարկեց Ստամբուլ:

ԱՆԱՊԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Ռուսները 25 ռազմանավով ծովեզերքից 45 օր շարունակեցին իրենց հարձակումը Անապայի վրա: Բերդապահը, զինվորները, ժողովուրդը և արագա ցեղերը կրծքով դիմադրեցին հարձակվողներին: Բայց հիշյալ ցեղերը, խաբվելով Ռուսաստանի աղով և այլ խոստումներով, հրաժարվեցին օգնություն ցույց տալ և ետ քաշվեցին: Չնայած բերդը ավերվել էր թնդանոթների արկերից, բայց պաշտպանվողները շարունակեցին կռիվը, մինչև բերդում մնաց ընդամենը 400 մարդ: Ռուսները գրավեցին Տրապիզոնից Անապա ուղարկված զինվորների երկու նավերը, և քանի որ սկսվել էր նավագնացության փակման ժամանակը, օգնություն ստանալու հույսը կտրվեց: Բերդը հանձնելու առաջարկով ռուսների կողմից եկած ղեսպանին բերդի պահապան Օսման փաշան ասաց. «Ես Տրապիզոնի դերեբեյիներից [կալվածատերերից] եմ, այստեղ էլ դերեբեյի եմ, և անկարելի բան է, որ ես շմեռած՝ փաղիշահի բերդը հանձնեմ»:

Սակայն [Ստամբուլում] լուր ստացվեց, որ ռուսները գրավել են բերդը և նրա բնակիչներին գերի վերցնելով, ուղարկել են Ղրիմ:

(Հատ. II, էջ 77—78)

ՖԱՇԻ ԲԵՐԴԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Ռուսները գրավել էին Տրապիզոնի սանջաքին ենթակա Ֆաշի [Փոթիի] բերդը: Ասում են, թե իբր բերդի գրավման պատճառը եղել է այն, որ Բաթումի երևելիներից Արսլան բեյը ռուսներից փող է վերցրել և բերդը հանձնել նրանց: Այդ ամբաստանությունները նա մահվան դատապարտվեց: Սակայն Տրապիզոնի վալի Օսման փաշան Բարձրագույն Դռանն ուղարկած իր գրության մեջ հայտնում էր, որ վերոհիշյալը իր 500 զինվորներով բոլորից առաջ հարձակվել էր Թշնամու վրա և բավականին մեծ վնաս պատճառել նրան և որ նրան ներկայացված մեղադրանքը անհիմն է եղել:

Ափսոս, որ այդպիսի առյուծանման քաջարի մարդը անիրավության սրի զոհ գնաց...

(Հատ. II, էջ 78)

ԶՅՈՒՐՈՒՔ-ՍՈՒԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Երբ Զյուրուք-սուից տեղեկություն ստացվեց, որ այդ գետի և Շեքումթեի գետի բաժանման կետում շրջող օսմանյան պահակազորը կռվում է ռուսական զորքերի դեմ, որոնց թվում կան նաև վրացիներ, օգնության հասած զորքերի շնորհիվ կռիվը ավելի բոբրեվեց և հաղթության քամին սկսեց փչել իսլամական զինվորների կողմը: Մուսուլմանները տվեցին միայն 16 սպանված և վիրավոր, իսկ սպանված ռուսների թիվը ավելի էր: Հաջորդ օրը օսմանյան զինվորները նորից հաղթող հանդիսացան: Երկրորդ մարտում ռուսների կորուստը հինգ հարյուրից ավելի էր: Այս մարտերում ցուցաբերած եռանդի համար բանակի հրամանատարի տեղակալ էմին աղային զինակրի աստիճան տրվեց:

ԲԱՅԲՈՒՐԴԻ ՄՈՏ ՆՎԱՃՎԱԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Մուհարրեմ ամսի վերջին օրը ռուսները զինվորական մեծ ուժերով կատաղի հարձակում գործեցին Բայբուրդի մոտ գտնվող Օֆի ու Սյուրմենեի զորամասերի վրա: Իսլամական զինվորները պաշտպանվեցին մինչև վերջին շունչը, օսմանցիներից սպանվեց 150 մարդ, իսկ ռուսների կորուստը հազար զինվորից ավելի էր:

Բայբուրդը քաջության գորգով զարդարված յուրդ դարձավ:

(Հատ. II, էջ 78)

ԱՐԻՎԵԼՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես վերևում նշվեց, երբ ռուսները գրավեցին Կարսի և Ախալցխայի բերդերը, այդ շրջանների օսմանյան զորքերը թուլացան և ժողովուրդը վախի ու սարսափի մատնվեց: Թե՛ զինվորների և թե՛ ժողովրդի մեջ այլևս եռանդի ու արժանապատվության նշույլ անգամ չէր նկատվում:

Ստորև հիշվող մանրամասնությունների համաձայն, հայ հպատակներից շատերը, ռուսական հպատակություն ընդունելով և ավազակության մեջ զբաղվելով, վախի և հուսահատության էին մատնել Արևելքի բանակի պաշտոնյաներին: Էրզրումն ու շրջակայքը շրջապատված էին թշնամական զորքերով: Բանակի տրամադրության տակ գտնվող Սվազի վալին՝ վեզիր Մեհմեդ փաշան մնացել էր 5—6 զինվորով: Վերոհիշյալ փաստերի մասին ընդհա-

նուր մեջլիսում ընթերցեցին էրզրումի վալի Սալիհ փաշայի և նրա ղեֆթերդարի ուղարկած գրությունը և ամենից առաջ հարցրին Արևելքի գործերին ամենից ավելի գիտակ սերասքեր Խուսրև փաշայի կարծիքը: Նկատի առնելով Ջանիկի հարկահավաքի տեղակալ խազինեդար-օղլու Սուլեյման փաշայի որդի Օսման բեյի ունեցած աղդեցությունը և հարգանքը, ինչպես նաև նրա անձնական արժանիքներն ու ընդունակությունները, վերելության աստիճանով և վերելությունը պահելու պայմանով նրան տրվեց Սվազի էյալեթը: Նրան հրամայվեց, որ այդ շրջանից մեծաքանակ զինվորներով շտապ էրզրում գնա: Միաժամանակ, զինվոր հավաքագրելու համար որոշվեց մի քանիսը¹⁴ Աբբաս բեյին անհապաղ ուղարկել Սվազ, իսկ մյուս կափուջի բաշիններին ուղարկել տարբեր շրջաններ և ստեղծված դրության մասին հայտնել տեղական պաշտոնյաներին: Սալիհ փաշային հանձնարարվեց նաև հայտնել այդ միջոցառումների մասին: Փաղիշահական բարձր հրամանագրով այդ որոշումները գործադրվեցին:

Էրզրումում բնակվող Կարսի նախկին պահապան Օսման փաշան վեզիրության աստիճանով վերահաստատվեց իր պաշտոնում և նրան հանձնարարվեց Արևելքի զորաբանակն¹⁵ ուղարկել բոլոր այն մուսուլման բնակիչներին, որոնք խանգարում էին իրեն:

Անապայի շրջանում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները ուժեղացնելու համար Տրապիզոնի շրջանի սերասքերությունը¹⁶ տրվեց Տրապիզոնի վալի Հասան փաշային: Պատերազմական ծախսերի համար փողերանոցից նրան ուղարկվեց 500 քիսե փող:

(Հատ. II, էջ 79)

1245 (1829) րվականի դեպքերից

Ռուս-թուրքական պատերազմի 1245 թ. դեպքերից տարեգիր Լուսֆին խոսում է հատկապես եվրոպական մասում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների մասին: Դրանցից հիշատակում ենք միայն մի քանի բնորոշ կետեր:

«Օգնություն պատերազմին» նշանաբանով՝ երկրում սկսում են հավաքել փող և հացահատիկ: Սեյդայի վալին հայտնում է, որ Արևելյան բանակի համար պահանջվում է 500 զինվոր և 150 հազար քիլո հացահատիկ՝ մեկ քիլոն վեց ղուրուշով պետական ամրարին հանձնելու պայմանով: Զինվորների հավաքագրումը դրավար լինելու պատճառով նրանց փոխարեն ուղարկվում է 1500 քիսե փող և 100 հազար քիլո հացահատիկ:

Հատուկ հրամանով գոհունակություն է հայտնվում [վալիին]:

(Հատ. II, էջ 79)

Այդ ժամանակ ռուսները գրոհով գրավել էին էրզրումի բերդը: Դրա պատճառը Արևելքի սերասքեր Սալիհ փաշայի և [քաղաքի] բնակիչների անհոգությունն էր: Այս կապակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունը, հավանական համարելով, որ ռուսները, էրզրումը հենակետ դարձնելով, կամենում են այնտեղից Բայբուրդի վրայով շարժվել դեպի Տրապիզոն, որոշեց այդ շրջանի դրությունը լավ ծանոթ և զինվորներ հավաքագրելու գործում աչքի ընկած Տրապիզոնի վալի Օսման փաշային նշանակել կայսերական հանքերի վարչության պետ և սերասքեր, նրան հատկացնելով Բոզդոքի սանջաքը: Դա համարելով անհետաձգելի միջոցառում, անմիջապես հայտարարվեց Օսման փաշայի նշանակումն այդ պաշտոնում:

Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո լուր ստացվեց, որ ռուսները, էրզրումից շարունակելով առաջ շարժվել, հասել են Կարահիսարի Շարքիի մերձակայքը:

Լրացում: Այն ժամանակ, երբ Անատոլիայի բանակի հրամանատարներից Սվազի վալի Հաքքը փաշան զգալի քանակությամբ զինվորական ուժերով էրզրումի մոտ դիմադրություն էր ցույց տալիս ռուսներին, էրզրումի վալի Սալիհ փաշան որոշում է իր զորքերով դուրս գալ էրզրումից, չնայած ժողովուրդը դեմ էր դրան: Սալիհ փաշան, հաշվի չառնելով այդ, 5—6 հազար զինվորներով Հասան-կալայի մոտ ընդհարվելով ռուսական բանակի հետ, ստիպված եղավ դժվարին դրության մեջ վերադառնալ էրզրում: Պարտություն կրեց նաև Հաքքը փաշան: Այսպիսով, Սալիհ փաշայի թույլ տված սխալի հետևանքով ռուսները գրավեցին էրզրումը:

(Հատ. II, էջ 95—96)

* * *

Տարեգիրը մանրամասնորեն խոսում է նաև օսմանյան պետության եվրոպական մասում տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունների մասին:

«Էդիրնեի դեպքերը» վերնագրով հատվածում խոսում է սուլթանի հատուկ հրամանով գումարված մեջլիսի խորհրդակցության մասին: Մեջլիսը գտնում է, որ հետագա դիմադրության համար հնարավորություններ չկան: Փաղիշահական հրովարտակով առաջարկվում է շուտով հաշտության բանակցություններ սկսել մեծ պետությունների դեսպանների հետ:

Այն պահին, երբ օսմանյան կառավարությունը զրադված էր նման բանակցություններով, 1245 (1829) թվականի սեֆեր ամսի առաջին օրը ռուսական բանակը, առանց մարտերի, մտավ Էդիրնե քաղաքը և գրավեց Կրք-Քիլիսի շրջանը:

ծրք ուսաները հասնում են Այդոսի և Կարին-Արագի¹⁷ կողմերը, իսլամական ժողովուրդը պատրաստվում է գաղթելու Քաղաքապետական օրգանները նկատի առնելով, որ աննպատակահարմար է մեծաքանակ ժողովրդի գաղթը և, մասնավորապես, տեղեկանալով, որ մի քանի վեզիրներ մեծաքանակ զինվորական ուժերով ուղևորվում են գաղթել, որոշում են արգելել այդ զորքերի շարժումները, տեղից շարժվողներին կախաղան բարձրացնելու և նրանց կանանց անարգանքի ենթարկելու¹⁸ սպառնալիքով: Տարեգիր Լուիֆին մանրամասն խոսում է հաշտության բանակցությունների կապակցությամբ տեղի ունեցած երկարատև դիվանագիտական զրույցների, տեսակցությունների, առաջարկների և հակառակառաջարկների մասին, մեջբերելով բազմաթիվ փաղիշահական ֆերմաններ, որոշումներ և այլ փաստաթղթեր:

Միայն այդ բոլորից հետո, նույն թվականի ռեբրու-էվվել ամսի 15-ին (1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին) Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև կնքվեց էդիրնի հաշտության դաշնագիրը, որով վերջ տրվեց 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին:

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊԱՄ ԴԵՊՔԵՐԸ

Հաշտության կնքումից երկու ամիս հետո հրապարակված ֆերմանով մի քանի տարվա ընթացքում պատերազմի կապակցությամբ ժողովրդի վրա նշանակված [հարկերի] գումարից չգանձված ավելի քան 16 միլիոն դուրուշը առանձին մարդկանց վրա թողնելու վերաբերյալ կայսերական հրամանը ծանուցվեց բոլորին:

Արքունական դիվանում արձանագրված ֆերմաններից պարզվեց, որ այդ «շնորհված» գումարից Ռումելիին պատկանող մասը գերազանցապես գոյացել էր ոգելից խմիչքների վրա նշանակված հարկերից:

(Հատ. II, էջ 125)

* * *

Զելզերի էյալեթի որոշ վայրերի իսլամ բնակիչները երբ լսեցին, որ հաշտության պայմաններով այդ վայրերը թողնվելու են Ռուսաստանին, Ախալցխայի բերդին դիմումներ ներկայացնելով, հայտնեցին, որ հայրենիքի սիրուն պատրաստ են զոհելու իրենց կյանքն ու ունեցվածքը:

(Հատ. II, էջ 127)

ԼՈՒՐԵՐ ԶԵՐՔԵԶ ՑԵՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Տրապիզոնի վալի Հասան փաշայի օրով չերքեզական ցեղերի Զինգեզի գերդաստանից մի շարք սուլթանների և 62 չերքեզ միր-

զաների¹⁹ տարեկան 18025 դուրուշ ոռճիկ էր հատկացված Անապայի պետական գանձարանից: Անապայի գրավումից հետո այդ ոռճիկները կտրվել էին. ոռճիկ ստացողներից ոմանք Տրապիզոն գալով, իրենց ձեռքին ունեցած բերաթներով (արքայական պարգևագիր) պահանջեցին իրենց ոռճիկները: Բարձրագույն Դուան տված ցուցումով դիմողներին հայտնեցին, որ Անապան գրավված է թշնամու կողմից, եթե մոտ ժամանակում հնարավոր լինի ետ վերցրնել, նրանց ոռճիկները առաջվա նման կվճարեն:

Ես կարծում եմ, որ Ռուսաստանի և օսմանյան պետության միջև ամրակուռ պարիսպ հանդիսացող և ցեղային կապով մեզ հետ կապված Զերքեստանի ժողովրդին սիրաշահելու քաղաքականության համար տարեկան այգպիսի մի գումար վճարելուց հրաժարվելը հարմար չի եղել:

(Հատ. II, էջ 145)

[ՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐԱԿԱԼՈՒՄԸ]

Ստամբուլի թաղերի տները համարակալելու համար Հաշվառման վարչությունը դիմում է սերասքեր Խուսրե փաշային, խնդրելով թույլ տալ տների դռներին համարներ փակցնել: Սակայն այդ առաջարկը անհետևանք է մնում:

«Բարեբաստիկ դեպք»-ից հետո օսմանյան կառավարությունը քաղաքացիական և զինվորական մի շարք բարենորոգումներ էր ձեռնարկել: Սակայն, քանի որ անհնար էր արագորեն փոխել տներին շարունակ արմատացած սովորությունները, այդ բարենորոգումները իրականացվեցին միայն նպատակահարմար ժամանակ: Տների համարակալման առավելությունը հասկացել էին դեռևս այն ժամանակ, բայց դրանից 40 տարի հետո էլ մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ իրագործել այդ համարակալումը:

(Հատ. II, էջ 172—173)

ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Այդ ժամանակ նորից հրապարակ եկավ կաթոլիկության հարցը: Ֆրանսիայի դեսպանը, հատուկ թաքրիք ներկայացնելով, խնդրում էր վերադարձնել աքսորված կաթոլիկներին, ետ տալ վաճառված ծովափնյա բնակարանները (յալը) և նշանակել անկախ պատրիարք:

Ստամբուլցիներին վերադարձի թույլատվությունն ստացվեց, իսկ մյուսներինը՝ անուշադրության մատնվեց:

Այդ օրերին հունական հարցի լուծման կապակցությամբ կաթոլիկությունն անուշադրության մատնվեց նույնիսկ ֆրանսիական ղեսպանի կողմից: Հետագայում նորից երևան եկավ կաթոլիկների հովանավորության հարցը:

Զնայած Ստամբուլում տարածված էին կաթոլիկական ծիսակատարությունները, սակայն հայ-կաթոլիկների ծեսերը և մեռելների թաղումը, առաջվա նման կատարվում էր հայ (լուսավորչական) հոգևորականների կողմից: Կաթոլիկ վարդապետների հետ նրանք սոսկ բանավիճում էին, որը վերջացավ հայ վարդապետների հետ հարաբերությունների խզումով: Դրանից հետո մահացած հայ-կաթոլիկների թաղման մասին երկու կողմի հոգևորականների միջև տեղի ունեցած վեճերի հետևանքով, ֆրանսիական ղեսպանի պնդումով, մեռյալների դագաղները հայ հոգևորականների ձեռքից առնվեցին և տրվեցին կաթոլիկ հոգևորականներին: Տեղի ունեցավ մեծ թափո՜ր՝ բուրվառով և երգերով, բազմաթիվ ֆրենզների մասնակցությամբ, թափորն անցավ Ղալաթայից:

Հայերի պարագլուխ համարվող երևելի Ղազազ Արթինը, վաղ առավոտյան ֆրանսիական ղեսպանատուն ղնալով, շտապ տեսակցություն ունեցավ ղեսպանի հետ. ի պատասխան կաթոլիկ վարդապետների միջամտությունն արգելելու մասին նրա առաջարկին, ղեսպանն ասաց, որ դա դավանական վեճ է, իմ թագավորը կաթոլիկ է, ես էլ այդ դավանանքի մոլեռանգներից եմ. կրոնի համար մարդիկ կյանք են զոհում:

Այս խոսքերով ղեսպանը Ղազազ Արթինին անարգանքով դուրս արեց:

Էսադ էֆենդին մանրամասնությունները տալուց հետո ասում է. «Այս գործերը և դրանց պատճառ հանդիսացած շարամիտները եթե այսպես շարունակեն, բոլոր հայերը կաթոլիկ կդառնան և հետո դրա հետևանքով ինչքա՜ն խռովություններ երևան պիտի գան»: Էսադ էֆենդին խոսքը այստեղ վերջացնում է:

Պաշտոնական գրություններից պարզվում է, որ կաթոլիկներին աքսորից, նրանց տների ու կալվածքների վաճառքից հետո, ֆրանսիական ղեսպանը ինքը դավանակից լինելով կաթոլիկներին, պաշտոնապես հովանավորեց նրանց, շարունակեց միջամտել այդ գործին և ամեն օր Բարձրագույն Դռանը ներկայացրած բանավոր և գրավոր թաքրիրներում վճռականապես առաջարկում էր, որ հայ-

կաթոլիկների համար նշանակվի անկախ պատրիարք, աքսորվածները վերադառնան, նրանց տները ետ տրվեն և նրանց համար եկեղեցիներ կառուցվեն: Ֆրանսիական ղեսպանը ամեն անգամ գալիս էր [Բարձրագույն Դռն] և ժամերով վիճաբանում ռեիս էֆենդիի²⁰ հետ:

Ի վերջո, մի օր սերասքեր Խուսրե փաշան և ռեիս էֆենդին, գնալով նավաշինարան, այնտեղ են կանչում ֆրանսիական ղեսպանին և տեղի ունեցած ոչ պաշտոնական տեսակցության ժամանակ երկար խոսակցություն են ունենում: Իբրև եզրակացություն որոշվեց հայ-կաթոլիկների պատրիարքի տրամադրության ներքո մուսուլմաններից նշանակել մի տեսուչ (նաղիր) եպիսկոպոսի աստիճանով: Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ որոշումը, մանրամասնությունների գործադրությունը հանձնարարվեց տեսուչներին: Այս մասին փաղիշահին մատուցված մանրամասն թաքրիրի առթիվ շնորհվեց հետևյալ կայսերական գրությունը (հաթթ-ը շերիֆ)²¹:

«Քայմաբամ փաշա.

Կաթոլիկության հարցի վերաբերյալ ֆրանսիական ղեսպանի հետ տեղի ունեցած բանակցությունների երկու կետի առթիվ գրված մանրամասն թաքրիրը արժանացել է իմ կայսերական ուշադրությանը: Կաթոլիկության այս հարցի վերաբերյալ առայժմ որոշված է մուսուլմաններից տեսուչ նշանակել: Սակայն միանգամայն պարզ է, որ հիշյալ ղեսպանը այդ հարցում որոշ միջամտություն ցույց տալով, սրանից հետո էլ այդ բանից ետ չի կանգնի: Այսուհետև, որպեսզի եկեղեցական և այլ նման հարցերի լուծումը ամբողջապես չթողնենք ֆրանսիացիներին, անհրաժեշտ է միջոցներ գտնել, որ այդ հարցերը լուծվեն օսմանյան կառավարության կողմից, որը, անտարակույս ավելի հեշտ կլինի: Խորհրդակցելով սերասքեր փաշայի հետ, երկրորդ կետում շարադրվածի համաձայն, վերոհիշյալ տեսուչության գործի համար հարմար է դիտվում մաքսապետ էդհեմ էֆենդին: Գործը նրան պետք է հանձնել «ի գործադրություն» և այլն:

Այս կարգադրության հետևանքով ֆրանսիական ղեսպանը հրաժարվեց պատրիարք նշանակելու իր առաջարկից: Որոշվեց օսմանյան պետության և կաթոլիկների միջև, իբրև միջնորդ, էդհեմ էֆենդին նշանակել տեսուչ և նրա տրամադրության ներքո եպիսկոպոսի աստիճանով նշանակել կաթոլիկ վարդապետներից մեկին: Իսկ եկեղեցու կալվածքներն ու իրերը վերադարձնելու հարցերի վերաբերյալ ղեսպանը բավարարվեց այն բանով, որ խոստացան առա-

շիկայում լուծել դրանք: Այս մասին նշված է հիշյալ թաքրիթի հավելվածում:

Էդհեմ էֆենդիի պաշտոնի հարցը վճռվեց Բարձրագույն Դռնում և տրվեց բանավոր հրահանգ, որ կաթոլիկների գործերի մասին թաքրիթով տեղեկություն տրվի: Էդհեմ էֆենդին իր պաշտոնի հետ կապված հարցերի մասին ներկայացրեց հինգ կետից բաղկացած մի թաքրիթ:

Համառոտ բովանդակությամբ: Դավանաբանական վեճերն ու անախորժությունները հայ ժողովրդի մեջ հետագայում համարվել են անվնաս և երկու կողմերն էլ վայելել են պետության հովանավորությունը: Հայ-կաթոլիկները սակայն, հաճախելով ֆրենզների [կաթոլիկ] եկեղեցիները, արտաքուստ իրենց ցույց են տվել իբրև հայ հպատակներ, իսկ ներքուստ ֆրենզներին սիրահար լինելու պատճառով պատժվել են և արտաքսվել: Հատուկ ֆերմաններով աքսորված գավառացիներից բացի, գավառների հետ կապ չունեցողների և քաղաքացիների (ստամբուլցիների) աքսորում գտնված ժամանակը պետք է համարել բավարար պատիժ և վերադարձնել նրանց: Ֆրենզների եկեղեցիների հետ նրանց կապը արգելելու նպատակով նրանց համար կառուցել հատուկ տաճար, ռայաներից նշանակել եպիսկոպոս, ետ վերադարձնել այն տները, որոնց ներկը և կառուցվածքը փոխված չեն և որոնք գտնվում են ռայաներին հատկացված թաղամասերում: Վերոհիշյալ թաքրիթում ցույց են տրված այս կետերը:

Այս թաքրիթի հիման վրա Բարձրագույն Դռնը հայտնում էր, որ հիշված կետերի գործադրությունը նպատակահարմար է: Ֆրանսիայի դեսպանը նախագահությանն էր հանձնել իր պետությունից ստացած նոր հրահանգը, որ դեսպանատան թարգմանի կողմից թարգմանվել էր թուրքերենի: Վերևում հիշված կետերը գործադրվեցին. եպիսկոպոսական աստիճան տալու և նման հարցերը կիրառործվեն ըստ պահանջի:

Էդհեմ էֆենդիին ցուցում էր տրվել գործը չհասցնել ֆրանսիական դեսպանատուն: Այդ բոլորի մասին [սուլթանից] թույլտվություն խնդրվեց:

Այս առթիվ փաղիշահը իր ֆերմանում նշում է, որ կաթոլիկների նկատմամբ գործադրված միջոցառումները եղել են ժամանակի պահանջ. ներկայումս մեծ մասամբ ընդունված են Ֆրանսիայի կողմից ներկայացված պահանջները, սակայն, ասում է փաղիշահը, «...Քանի որ հայ կաթոլիկները օսմանյան պետության

հարկատու (շեզիե գյուղար)²² ռայաներ են, նրանց բոլոր գործերի կարգավորումը օտար պետության միջամտությամբ բազմաթիվ անպատեհություններ է առաջացնում: Ամեն պարագային անհրաժեշտ է միջոցներ գտնել այս խռովության առաջն առնելու համար...»²³:

Հայ կաթոլիկներն էլ նորին վսեմություն սուլթանին դիմում ներկայացնելով, խնդրել էին իրենց համար եկեղեցի կառուցելու բերաթ շնորհել, միաժամանակ սարրաֆները վեքիլներից [մի-նիստրներից] խնդրել էին իրենց առաջվա նման ծառայելու իրավունք տալ, վերադարձնել Ղալաթայում և Բերայում իրենց ներկված և չներկված տներն ու կալվածքները, սուլթանի բերաթով շարիաթական թույլտվություն տալ Ղալաթայում եկեղեցի կառուցելու համար:

Շնորհված փաղիշահական ֆերմանով հրամայվեց վերադարձնել տներն ու կալվածքները, թույլտվություն տալ եկեղեցիներ կառուցելու, իսկ սարրաֆ դասի ծառայության հարցում առայժմ չշտապել:

* * *

Այդ ժամանակ ենթադրվում էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ ապրում է մոտ 150 կաթոլիկ: Սակայն, հայոց պատրիարքի մատչանում, Ստամբուլում և եռյակ քաղաքներում²⁴ կաթոլիկների թիվը ցույց է տրված 24450 շունչ:

Ինչպես նշվեց, ֆրանսիական դեսպանությունը արտակարգ կերպով պաշտպանում էր հայ կաթոլիկներին, այնպես որ Երուսաղեմի Կամամե եկեղեցում²⁵ նրանց ունեցած բարձր ֆերմանի արձանագրությունը ջնջվեց, և հենվելով այն բանի վրա, որ Կամամեի կաթոլիկ հայերը ենթարկվում էին ֆրենզներին, այդ մասին ներկայացվեց մի հրահանգի թարգմանություն:

Սակայն Բարձրագույն Դռնը մերժեց այդ թարգմանությունը:

* * *

Ավստրիական կառավարությունն էլ «բարյացակամորեն» էր զբաղվում հայ կաթոլիկների հարցով: Օսմանյան պետության դեսպանորդը [Ավստրիայում] այդ ժամանակի Ավստրիայի զլխավոր մինիստր, նշանավոր Մետերնիխի որոշ խոսքերը պաշտոնապես հայտնել էր Բարձրագույն Դռանը, որով, ի միջի այլոց, հանձնարարվում էր թույլատրել կաթոլիկների ծիսակատարությունները:

(Հատ. II, էջ 185—189)

ջիկայում լուծել դրանք: Այս մասին նշված է հիշյալ թաքրիթի հավելվածում:

Էդհեմ էֆենդիի պաշտոնի հարցը վճռվեց Բարձրագույն Դռնում և տրվեց բանավոր հրահանգ, որ կաթոլիկների գործերի մասին թաքրիթով տեղեկություն տրվի: Էդհեմ էֆենդին իր պաշտոնի հետ կապված հարցերի մասին ներկայացրեց հինգ կետից բաղկացած մի թաքրիթ:

Համառոտ բովանդակությամբ: Դավանաբանական վեճերն ու անախորժությունները հայ ժողովրդի մեջ հետագայում համարվել են անվնաս և երկու կողմերն էլ վայելել են պետության հովանավորությունը: Հայ-կաթոլիկները սակայն, հաճախելով ֆրենզների [կաթոլիկ] եկեղեցիները, արտաքուստ իրենց ցույց են տվել իբրև հայ հպատակներ, իսկ ներքուստ ֆրենզներին սիրահար լինելու պատճառով պատժվել են և արտաքսվել: Հատուկ ֆերմաններով աքսորված գավառացիներից բացի, գավառների հետ կապ չունեցողների և քաղաքացիների (ստամբուլցիների) աքսորում գտնված ժամանակը պետք է համարել բավարար պատիժ և վերադարձնել նրանց: Ֆրենզների եկեղեցիների հետ նրանց կապը արգելելու նպատակով նրանց համար կառուցել հատուկ տաճար, ռայաներից նշանակել եպիսկոպոս, հտ վերադարձնել այն տները, որոնց ներկը և կառուցվածքը փոխված չեն և որոնք գտնվում են ռայաներին հատկացված թաղամասերում: Վերոհիշյալ թաքրիթում ցույց են տրված այս կետերը:

Այս թաքրիթի հիման վրա Բարձրագույն Դռնը հայտնում էր, որ հիշված կետերի գործադրությունը նպատակահարմար է: Ֆրանսիայի դեսպանը նախագահությանն էր հանձնել իր պետությունից ստացած նոր հրահանգը, որ դեսպանատան թարգմանի կողմից թարգմանվել էր թուրքերենի: Վերևում հիշված կետերը գործադրվեցին. եպիսկոպոսական աստիճան տալու և նման հարցերը կիրառործվեն ըստ պահանջի:

Էդհեմ էֆենդիին ցուցում էր տրվել գործը չհասցնել ֆրանսիական դեսպանատուն: Այդ բոլորի մասին [սուլթանից] թույլտվություն խնդրվեց:

Այս առթիվ փաղիշահը իր ֆերմանում նշում է, որ կաթոլիկների նկատմամբ գործադրված միջոցառումները եղել են ժամանակի պահանջ. ներկայումս մեծ մասամբ ընդունված են Ֆրանսիայի կողմից ներկայացված պահանջները, սակայն, ասում է փաղիշահը, «...Քանի որ հայ կաթոլիկները օսմանյան պետության

հարկատու (ջեզիե դյուղար)²² ռայաներ են, նրանց բոլոր գործերի կարգավորումը օտար պետության միջամտությամբ բազմաթիվ անպատեհություններ է առաջացնում: Ամեն պարագային անհրաժեշտ է միջոցներ գտնել այս խռովության առաջն առնելու համար...»²³:

Հայ կաթոլիկներն էլ նորին վսեմություն սուլթանին դիմում ներկայացնելով, խնդրել էին իրենց համար եկեղեցի կառուցելու բերաթ շնորհել, միաժամանակ սարրաֆները վեբլիններից [մի-նիստրներից] խնդրել էին իրենց առաջվա նման ծառայելու իրավունք տալ, վերադարձնել Ղալաթայում և Բերայում իրենց ներկված և չներկված տներն ու կալվածքները, սուլթանի բերաթով շարիաթական թույլտվություն տալ Ղալաթայում եկեղեցի կառուցելու համար:

Շնորհված փաղիշահական ֆերմանով հրամայվեց վերադարձնել տներն ու կալվածքները, թույլտվություն տալ եկեղեցիներ կառուցելու, իսկ սարրաֆ դասի ծառայության հարցում առայժմ չշտապել:

* * *

Այդ ժամանակ ենթադրվում էր, որ Օսմանյան կայսրության մեջ ապրում է մոտ 150 կաթոլիկ: Սակայն, հայոց պատրիարքի մատչանում, Ստամբուլում և եռյակ քաղաքներում²⁴ կաթոլիկների թիվը ցույց է տրված 24450 շունչ:

Ինչպես նշվեց, ֆրանսիական դեսպանությունը արտակարգ կերպով պաշտպանում էր հայ կաթոլիկներին, այնպես որ Երուսաղեմի Կամամե եկեղեցում²⁵ նրանց ունեցած բարձր ֆերմանի արձանագրությունը ջնջվեց, և հենվելով այն բանի վրա, որ Կամամեի կաթոլիկ հայերը ենթարկվում էին ֆրենզներին, այդ մասին ներկայացվեց մի հրահանգի թարգմանություն:

Սակայն Բարձրագույն Դռնը մերժեց այդ թարգմանությունը:

* * *

Ավստրիական կառավարությունն էլ «բարյացակամորեն» էր զբաղվում հայ կաթոլիկների հարցով: Օսմանյան պետության դեսպանորդը [Ավստրիայում] այդ ժամանակի Ավստրիայի գլխավոր մինիստր, նշանավոր Մետերնիխի որոշ խոսքերը պաշտոնապես հայտնել էր Բարձրագույն Դռանը, որով, ի միջի այլոց, հանձնարարվում էր թույլատրել կաթոլիկների ծիսակատարությունները:

(Հատ. II, էջ 185—189)

«Մեր բարձր պետության բայաներին, ինչ կրոնի էլ պատկանեն, ընդունված կարգով պաշտպանություն է ցույց տրվում, իսկ ուրիշ համարձակվում են գործել հպատակությանը (ռայայություն) հակառակ, ինչ կրոնի էլ պատկանեն, կպատժվեն, իսկ ուրիշ մեր բարձր պետության բայայությունը ընդունելով, ապրում են մեր երկրում, այդպիսիներին վարձատրելու կամ պատժելու անհրաժեշտություն չի ելու դեպքում, բոլոր պետություններն էլ պետք է ընդունեն, որ անթույլատրելի է օտար պետությունների միջամտությունը»:

(Հատ. II, էջ 189)

* * *

Կաթոլիկ պատրիարքի նշանակման մասին ֆրանսիական դեսպանի թաքրիքին կցված պաշտոնական գրության վերևում տրված է փաղիշահական հետևյալ հրամանագիրը:

«Քայմաքամ փաշա.

Ծանոթացել եմ սույն թաքրիքի և հիշյալ դեսպանի թաքրիքի թարգմանությանը: Օգտվելով մեր Օսմանյան պետության բազմաթիվ դժվարություններից, ֆրանսիացիները աշխատում են կարգադրել իրենց բոլոր գործերը՝ Կաթոլիկության այս զգվելի հարցը առաջիկայում կարող է բազմաթիվ խռովությունների պատճառ հանդիսանալ: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է, որ հայոց պատրիարքի և հայազգի բոլոր պարագլուխների հետ խորհրդակցելով, ընդունեն փոքրագույն շարիքը և արդյունքը նորից հայտնեք ինձ»:

(Հատ. II, էջ 189—190)

* * *

Սուլթանի հրամանագրի համաձայն, տեղի ունեցավ հայոց պատրիարքի և ժողովրդի պարագլուխների խորհրդակցություն. հանձնարարվեց կաթոլիկ խռովարարների և հանցավորների, ինչպես նաև «թուլյերի» առանձին-առանձին ցուցակներ կազմել և այդ մասին հայտնել իրենց կարծիքն ու մտքերը:

Այդ ժամանակ ֆրանսիական դեսպանը իր թարգման ժոբերին ուղարկեց Բարձրագույն Դուռ և հարցրեց իր թաքրիքի պատասխանի մասին: Տրված պատասխանում հայտնվում էր, որ այդ հարցում օսմանյան կառավարության նպատակն է իր երկրում վերացնել

խռովություն առաջացնող պայմանները, մինչդեռ օսմանյան պետության բայաներ հանդիսացող կաթոլիկներից շատերը դավանանքի տարբերությունը խռովության պատրվակ են դարձնում: Այդ պատճառով կառավարությունը ցանկանում է վերացնել այդ ոչ նորմալ վիճակը: Ծիշտ է, կաթոլիկների շարքում կան նաև անմեղ և խեղճ մարդիկ. ակներև է, որ այդպիսիներին պետք է թույլ տրվի:

Ահա այսպիսի պատասխանով թարգմանը ետ ուղարկվեց:

Դրանից հետո դեսպանը բավական ժամանակ լռեց:

Որպեսզի գործը քաղցրությամբ վերջանա և ցույց տրվի, որ օսմանյան կառավարությունը նպատակ չունի կրոնի դեմ հարձակում սկսել, հայոց պատրիարքը շտապ կարգով ներկայացրեց ազատվելիք անձանց ցուցակը:

Քանի որ որոշ մարդիկ ազատ են արձակվելու ցուցակով, մնացածներն էլ դիմում ներկայացնելու դեպքում կարող են մեկական-երկուական հոգի ազատվել: Աքսորից պետք է վերադարձվեն պատրիարքի մի այլ դեֆթերով ներկայացված ցուցակում եղած և փաղիշահական հրամանով Անկարա քաղաքում սարաֆ Կըլչի-օղլուն, Վիշեն և Թընգըր-օղլուն, Հակոբի որդի Միքայելը, նորից Թընգըր-օղլու Գրիգորը, Պետրոսը, Անթուանը, Դավիդ-օղլու Պետրոսը: Նկատի առնելով, որ կաթոլիկների մասին պատրիարքի ներկայացրած և երեք հոգվածից բաղկացած գրության մեջ նշված հարցերի գործադրությունը կարող է դիտվել իբրև հարձակում կրոնի դեմ, դրանցից հրաժարվելու մասին որոշվեց փաղիշահին հայտնել:

Ահա այդ մասին փաղիշահական հրամանագիրը:

«Քայմաքամ փաշա.

Ես ծանոթացա հիշյալ պատրիարքի թաքրիքին և նրա հետ ներկայացված դեֆթերին: Պարզվում է, որ ֆրանսիացիները [կաթոլիկներին] կողմնապահություն ցույց տալու պատճառով ոչինչ չեն ասում խռովարարների և հանցավորների մասին: Այդ պատճառով օսմանյան կառավարությունը չի կարող բոլորի նկատմամբ ցույց տալ միևնույն վերաբերմունքը, ցանկանալով երևան հանել սոսկ հանցավորներին:

Առաջնորդվելով ժամանակի և դրության պահանջներով, թող ազատվեն գթության արժանի անձինք, ինչպես նշված է թաքրիքում:

(Հատ. II, էջ 191)

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Տարեգիրը հատորի նախաբանում նշում է, որ իր «Պատմության» III հատորում նա խոսում է Աբգույ Ազիզ սուլթանի և նրա սուլթանության շրջանի [1277—1293 (1861—1876) թվականների] ղեկավարման մասին։ Հիշատակում է, որ հատորի նյութերը շարադրելիս իրրեւ աղբյուր ունեցել է. 1. «Գրությունների զանազանի» որոշ փաստաթղթեր և հին գրություններ. 2. Տարեգիր էսադ էֆենդիի որոշ գրությունները, 3. 1247 (1831) թվականից հրատարակվող «Թաքվիմ-ի վեքայի» թերթի համարները և այլն։

Այս հատորը տպագրվել է 1292 (1875) թվականին պետական տպարանում։ Հատորում տարեգիրը մեծ տեղ է հատկացնում (մոտ 120 էջ) հունական ապստամբության հետ կապված ղեկավարին։ Նա մանրամասն խոսում է հունական հարցի վերաբերյալ մեծ պետությունների ղեկավարների անվերջ խորհրդակցությունների, ներկայացված թաքրիքների մասին, հաճախ նույնությամբ մեջ բերելով դիվանագիտական բանակցությունների վավերագրերը, օսմանյան կառավարության պատասխանները, փաղիշահի հաթթ-ը հյուսիսյանները և այլն։

Երրորդ հատորում գրեթե չկան անմիջականորեն մեղ հետաքրքրող նյութեր Հայաստանի և Անգրկովկասի վերաբերյալ։ Ուստի թարգմանաբար տալիս ենք միայն փոքր հատվածներ, որոնք բնորոշում են Օսմանյան երկիրը այդ տարիներին։

* * *

«Երկրի մարդահամարի մասին» հատվածում տարեգիրը խոսում է Օսմանյան երկրում մարդահամարի անհրաժեշտության մասին, մանավանդ վերջին՝ հունական և ռուսական պատերազմներից հետո ստեղծված պայմաններում։ Տարեգիրը ասում է, որ մինչ այդ երկրում մարդահամար գրեթե չի կատարվել։ Որոշվում է մարդահամար կատարել նախ Ստամբուլում և ապա երկրի մյուս մասերում։ Ուշագրավ է հետևյալ հանգամանքը։ «Որպեսզի [մարդահամարը] ժողովրդին վատ գործ չթվա, դրան մասնակից են դարձնում շարիաթի պաշտոնյաներին։ Այդ սովորությունը շարունակվում է մինչև վերջին ժամանակները։ Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Ստամբուլում անհրաժեշտ է լինում կարանտին հաստատել, այդ գործի համար նշանակվում են նշանավոր ուլեմաներից Աբդուհաք էֆենդին և տարեգիր էսադ էֆենդին։

Մարդահամարից դուրս են մնում Աղանան (էյալեթը) և մի քանի հեռավոր էյալեթներ Արևելյան Անատոլիայում։

Մարդահամարի նյութերը կարգի բերելու համար կազմակերպվում է հատուկ վարչություն՝ «նեզարեթ»։

Մարդահամարի նյութերից պարզվում է, որ գինություններից բացի, մուսուլման և ոչ-մուսուլման տղամարդկանց թիվը հասնում է մոտ հինգ միլիոնի (չհաշված մարդահամարից դուրս մնացած շրջանները)։

Տարեգրի վկայությամբ, իր ձեռքի տակ եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ մարդահամարից հետո, վերջինների շրջանում խոսակցություններ են եղել այն մասին, որ ցուցակագրված բնակչությունից, տասանորդական հարկից բացի, գանձվեն միատեսակ գլխահարկ՝ յուրաքանչյուր շնչից տարեկան միանվագ 150 դուրուշ։ Հաշվել են, որ այդ հարկից ստացված եկամտով պետության ծախսերը

ծածկելուց հետո կավելանա 196 հազար քիսե, որը կհասկացվի փաղիշահական հրամանագրով կատարվելիք ծախսերին։

Զգանալից հարկերի ներումը։ Ռուսական և իրանական պատերազմների կապակցությամբ իրրեւ վարձատրություն Ռումելիի և Անատոլիայի բնակչության կրած նեղություններին, որոշվեց ներել որոշ տարիներից ի վեր չգանձված հարկերը։ Այդ դրամարը հասնում էր 30 հազար քիսե ակչի, որի մեծ մասը կազմում էին ոչ-մուսուլման բնակչության վրա բարդված ոգելից խմիչքների տուրքերը։

(Հատ. III, էջ 145—146)

Տարեգիրը պատմելով Դիարբեքիում և այլ վայրերում վալիների և այլ պետական պաշտոնյաների՝ ժողովրդի նկատմամբ գործադրած բռնությունների ու անիրավությունների մասին, բերում է Մահմուդ II սուլթանի ֆերմանը, որը զբղվել է իրրեւ պատասխան այդ թաքրիքին։

Միայն էրուրուդ փաշայի հեռացմամբ Անատոլիայում բռնությունը չի վերանա։ Անատոլիայի ժողովրդի վիճակը շատ ծանր է։ Քանի դեռ աղքատները այդ վիճակում են, մեր օսմանյան պետությունը փորձանքներից չի կարող ազատվել։ Մեր կրած նեղությունների և հոգսերի պատճառը աղքատների լացն ու կոծն է։ Դու և մյուս պաշտոնյաները ձեռք-ձեռքի տված պետք է աշխատեք և ջանաք թեթևացնել այդ բռնություններն ու անիրավությունները։ Մինչև որ աղքատների բարեկեցությունն ու անվտանգությունը չապահովվի, պարզ է և ակնհայտ, որ ամեն մի գործ դժվարությունների և խռչնդոտների կհանդիպի, իսկ այդ բոլորի պատճառը բռնությունն է։

...Այս իմաստալի հրամանի և ֆերմանի համաձայն վեքիլները խորհրդակցեցին, որպեսզի գտնեն բռնությունների պատճառները... Ես կարծում եմ, որ այդ ժամանակի պահանջների բերմամբ, Օսմանյան երկրում արդարության մասին ֆերմաններ հրատարակելուց բացի այլ միջոցներ գտնել չեն կարողացել։ Այդ վիճակը առաջացել էր այն բանի հետևանքով, որ քաղաքացիական վարչությունը ամուր հիմքերի վրա չէր դրված և երկրում դեռ շարունակվում էր իլթիզամի սիստեմը²⁶։ Իսկ նման ֆերմանների հաճախակի հրատարակումը թուլացնում էր նրանց ուժը և վերածում սովորական հրամանի։ Դրանից բացի, այդ ֆերմանները տեղերը հասցնող պաշտոնյաների ճանապարհածախսերը, նրանց համար իրրեւ փոխադրամիջոց ծառայող անասունների վարձը և մյուս բաների²⁷ ծառայության ծախսերը բարդվում էին աղքատների վրա, այնպես որ բռնությունների դեմ ձեռք առնված միջոցները նոր ձնշումներ

պատճառ էին դառնում: Այդ պայմանները մեծ մասամբ շարունակվել են մինչև թանգիմաթը («թանգիմաթ-ի հայրից»)՝²⁸:

Գեպֆեռ Վանում: Այդ ժամանակ Վանի մյուսթասարրիֆ միրմիրան²⁹ Թեմուր փաշայի ապստամբության պատճառով, էսադ փաշան նրա դեմ զորք ուղարկելով ցանկացել էր նրան Վանից դուրս հանել: Սակայն այն պահին, երբ շարունակվում էր լարված դրությունը Բաղդադի և Ալեքանդրիայի հետ, մի այլ դժվարություն չստեղծելու համար Բարձրագույն Դռնից հայտնեցին էսադ փաշային, որ այդ գործը հետաձգի... Ի վերջո Թեմուր փաշան պաշտոնից ազատվում, և Վանի սանջաքը միացվում է էրզրումի էյալեթին:

(Հատ. III, էջ 151)

[«ԹԱՔՎԻՄ-Ի ՎԵՔԱՅԻ» ԹԵՐԹԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ]

Այս թերթի հրատարակության մասին տրված ֆերմանից.

«Քայմաքամ փաշա.

Վաղուց ի վեր իմ ցանկությունն է եղել կարգավորել այդ հարցը: Բայց քանի որ դրա ժամանակը դեռ չէր եկել, լռում էի, գործը թողնելով հարմար ժամանակի: Ահա, փառք Աստծո, կարգը և ժամանակը եկել է, և այդ գործն էլ ոչ մի բանով հակառակ չէ մեր շարիաթի կանոններին և, դրանից բացի, վարչական տեսակետից ունի շատ օգուտներ, որը հաստատված է բոլորի կողմից:

Ինչպես հայտնված է ձեր թաքրիրում, այդ գործին հսկելու համար թող նշանակվեն էսադ էֆենդին և Սայիդ բեյը...»:

Մինչև 1247 (1831) թվականը նվերակաճ ֆեթվայի կողմից թույլատրված գրքերն ու ոխսալենները³⁰ տպագրվում էին, բայց թուրքերեն լեզվով թերթեր չէին հրատարակվում: Ժամանակի ընթացիկ դեպքերի և լուրերի մասին ժողովրդին տեղյակ պահելու համար սկսեց հրատարակվել «Թաքվիմ-ի վեքայի» («Դեպքերի օրացույց») անունով թուրքերեն թերթը տարեկան 120 ղուրուշ արժողությամբ:

Թերթի անունը տվել է ինքը՝ սուլթան Մահմուդը: Տարեգիր էսադ էֆենդին կառավարում է նոր տպարանը: Բոլոր կարևոր պետական ծառայողները, քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաները բաժանորդագրվում են թերթին: Շաբաթաթերթը լույս է տեսնում 5000 օրինակով:

(Հատ. III, էջ 156—157),

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ ՈԶ-ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ
ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՅԼԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ
Է ՏՐՎՈՒՄ

Այս մասին տրված փաղիշահական ֆերմանում ասված է. «Իմ փաղիշահական ցանկությունն է ապահովել մեր Օսմանյան երկրում բնակվող ու իսլամական շարիաթի և մեր փաղիշահական արդարադատության ստվերի ներքո գտնվող բոլոր ռայաների բարեկեցությունը և պաշտպանել նրանց քայքայումից և ցրումից: Մեր սերը անպակաս է եղել ռայաների նկատմամբ, նրանց ապահովության համար անհրաժեշտ բոլոր միջոցների գործադրումը միշտ եղել է մեր ցանկությունը»:

Պատրիարքները, մետրոպոլիտները և առաջնորդները համարվում են բերաթ³¹ ունեցող ծառայողներ և նրանք պարտավոր են մյուս ռայաներից ավելի շատ հավատարմություն ցույց տալ: Պատրիարքների վկայության և երաշխավորության հիման վրա նշանակված և Անատոլիա ու Ռումելի ուղարկված մետրոպոլիտներին ու առաջնորդներին պատրիարքները պետք է պատվիրեն, որ իրենց ծառայած վայրերում պաշտպանություն ցույց տան ռայաներին, աղոթեն մեր կայսերական իշխանության համար և նրա փառքն ու եռանդը ապահովող վերաբերմունք ցույց տան:

Կաթոլիկ ազգի³² Ղալաթայի և Բերայի կալվածքները իրենց տերերին վերադարձնելու, ինչպես նաև Բոսֆորի նրանց ամառանոցները վերադարձնելու մասին նրանց ներկայացրած դիմումները բավարարելու համար հատուկ պաշտոնյաներ են նշանակվում:

(Հատ. III, էջ 163—164)

«ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ԶՈՐՐՈՐԴ

Տարեգիրը նշում է, որ այս հատորի համար ևս օգտագործված են այն աղբյուրները, որոնք հիշատակված են նախորդ հատորում: Հատորի հիմնական նյութը 1248 (1839) թվականից հետո եզրկապտում ծավալված դեպքերը և Անգլիայի ու Ռուսաստանի դիվանագիտական բանակցություններն են:

Այդ թվականներին Եզիպտոսի Մեհմեդ Ալի փաշայի ծառայության մեջ կար Պողոս [Նուբար] անունով մի հայ, որը Ստամբուլի բարձր ֆերմանով թարգմանի պաշտոնով ուղարկվել էր Եզիպտոս: Այդ ժամանակ հաղվագյուտ էին օտար լեզուներ իմացող մարդիկ: Պողոսը, լավ ծանոթ լինելով ընթացիկ դեպքերին և ժամանակի

պահանջներին, Մեհմեդ Ալի փաշայի մոտ արժանացել էր վստահության և պատվի ու մուտք գործել նրա գաղտնի գործերի մեջ:

Երբ [եգիպտական] հարցը ծագեց, որպեսզի նրան [Պողոսին] հորդորեն թողնելու եգիպտոսը և գալու Ստամբուլ, նրա ընտանիքի անունից նամակներ ուղարկեցին, բայց դա ոչ մի արդյունք չտվեց:

(Հատ. IV, էջ 38)

Ա Զ Ա Ր Ա

Ախալցխայի սահմաններում Օլթիի միլիվա³³ Շերիֆ փաշա-զադե Սայիդ բեյը անիրավացի կերպով սպանել էր Աջարայի Ահմեդ փաշայի եղբայր Քյոր Հյուսեին բեյին: Պարզվում է, որ այս սպանության պատճառը եղել են հնուց ի վեր երկու գերդաստանների միջև ժառանգաբար շարունակվող հակառակությունն ու թշնամու-թյունը:

Ենթադրվում էր, թե Ահմեդ փաշան այդ գործին մասնակից չի եղել: Սակայն Բարձրագույն Դուռը հայտնել էր Ահմեդ փաշային, որ նա կարդարացվի այն դեպքում միայն, եթե վերոհիշյալ մարդասպանը իր պատիժը կրի:

Ինչպես կպարզվի հետագայում, Աջարայի հարցը սկիզբ է առել այս գործից:

(Հատ. IV, էջ 56)

1249 (1833) թ. դեպքերից

ՀԱՆԳՍՏՅԱՆ ՕՐՎԱ ՄԱՍԻՆ

Պատմադիրը նշում է, որ հին սովորության համաձայն պետական պաշտոնատները փակ էին լինում շաբաթվա մեջ երկու օր՝ երեքշաբթի և հինգշաբթի: Որոշ շրջանում հանգստյան օր ընդունվեց միայն կիրակին:

Երբ ծագեց եգիպտական հարցը, գործերն ավելացան և հանգստյան օրը բոլորովին վերացվեց: Սակայն երբ գործերը նորից պակասեցին, որոշվեց, որ զրասենյակները հանգստանան շաբաթական մեկ օր՝ հինգշաբթի:

(Հատ. IV, էջ 100)

ՍՍԱՄԲՈՒԼԻ ՄԵՍ ՀՐԴԵՀԸ

1249 (1833) թվականի ութի-ուլ ախրի 15-ին Ստամբուլում՝ Զիբալիում, թյուֆենքխանեից ծագած հրդեհը ուժեղ քամու պատ-ճառով կարճ ժամանակում տարածվեց բոլոր կողմերը. մեկ օրվա

ընթացքում հրո ճարակ դարձան և ոչնչացան բազմաթիվ բնակա-րաններ, սարաջխանե, հաֆաֆխանե և այլ շուկաներ: Ստամբուլի թաղամասերից մեծ մասում բազմաթիվ բնակիչներ մնացին ան-օթևան և ստիպված եղան ապաստանել մզկիթների բակերում և ողբ ու կոծ բարձրացնել: Ստամբուլի կադին հրաման տվեց, որ հրդեհից տուժածներին պատասպարելու համար վրաններ բաժանեն այն ընտանիքներին, որոնք ցանկանում են...

Հիշեցում: Այս պատմությունից երևում է, թե Ստամբուլի կա-դինները ինչպիսի կարևոր պարտականություններ ունեն նման մեծ աղետների առաջն առնելու համար: Այս սոսկալի հրդեհի կապակ-ցությամբ Բարձրագույն Դուռը բավականացավ միայն այն բանով, որ 5—10 տողից բաղկացած հրաման արձակեց...

Ստամբուլի այս մեծ հրդեհի կապակցությամբ «բնակարանա-լին հատուկ վարչության» կողմից տպագրվեց սակացուցակի մատ-ւան հրդեհից տուժածների համար բնակարանների կառուցման ան-հրաժեշտ նյութերի, բանվորների օրավարձի մասին և հայտարար-վեց ժողովրդին:

Լրացում: «Բարեբաստիկ դեպք»-ից առաջ, 'Լալաթայում ծա-գած հրդեհի կապակցությամբ հրդեհից տուժած մուսուլման և ոչ-մուսուլման ժողովրդին առատ նվերներ էին բաշխել: Այդ հրդեհի ժամանակ ավստրիական դեսպանատնից բացի այլվել էին ուրիշ դեսպանատներ և թարգմանների բնակարաններ: Կառավարությու-նը բոլոր դեսպաններին ցավակցական գրություններ, ծաղկե-փնջեր և մրգեր էր ուղարկել. փադիշահի կողմից էլ ականադարդ տուփեր էին նվիրվել: Երբ թարգմանները հայտնել էին, որ իրենք մեծ կարիքի մեջ են, իսկ Պրուսիայի թարգմանը հայտնել էր, որ ինքը ողորմության կարոտ է մնացել, սրանց դրամական օժանդա-կություն էր տրվել:

(Հատ. IV, էջ 105—106)

ՓՈՍՏԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Մինչև այդ [թուրքիայում] փոստի սիստեմ գոյություն չի ունե-ցել:

Նկատի առնելով փոստի անհրաժեշտությունը, իբրև օրինակ, Սկյութարից մինչև Իզմիր փոստային ճանապարհ կառուցելու հա-մար [ղեկավար] նշանակվեց մյուշիր (մարշալ) Ֆեդի փաշան: Նրա

գործադրած ջանքերով կարճ ժամանակում այդ ճանապարհը կառուցվեց և պաշտոնական բացման համար նորին վսեմություն փառիշահը իր տրամադրության ներքո եղած պաշտոնյաներով, փոստային կառքերով Սկյութարից ուղևորվեց մինչև Քարթալ, հրամայեց, որ պետության վեքիլներն ու ղեկավարները նույնպես ներկա լինեն այդ հանդեսին: Վերջիններս խումբ-խումբ գալով, դիտեցին փոստային ճանապարհը: Սկյութարից մինչև Իզմիր կառուցվեցին սովորական փոստատներ և յուրաքանչյուր քառորդ ժամ տարածության վրա տնկվեցին նախապես պատրաստված սյուներ:

(Հատ. IV, էջ 162)

1250 (1834—1835) թ. դեպքերից

ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄ

Ինչպես վերևում նշվեց, երբ փորձով ապացուցվեց Իզմիրի փոստային ճանապարհի օգտակարությունը, անհրաժեշտ համարվեց աստիճանաբար նման ճանապարհներ կառուցել: Կայսերական հրամանով կարգադրվեց փոստային ճանապարհներ կառուցել առաջին հերթին Ստամբուլից մինչև Էդիրնե. աղքատների և սովածների համար կառուցել հիվանդանոցներ, դիտության և լուսավորության տարածման համար բոլոր վայրերում դպրոցներ կառուցելով, ժողովրդի զավակներին փրկել տգիտության խավարից: Ծանապարհների անվտանգությունը, առևտրական գործերը և երկրի ապահովությունը պահպանելու համար հիմնել ոստիկանական կարգ, իրականացնել երկրի շահերին նպաստող միջոցառումներ՝ Ծվրոպայում գործող բոլոր տեսակի կարգ ու կանոններին համապատասխան:

Հուլյն, հայ և կաթոլիկ պատրիարքներին փառիշահի ներկայությամբ «Իֆթիհար»-ի (պատվո պարծանքի) նշաններ շնորհվեցին:

(Հատ. IV, էջ 165)

...Այս թվականին Ստամբուլում հիմնադրվում է նաև զինվորական դպրոց...

...Նկատի ունենալով, որ հայ ազգի պատրիարքների կողմից անհրաժեշտ համարված որոշ մարդկանց զսպելու և դաստիարակելու ցանկությունը դիմադրության է հանդիպում կաթոլիկ ազգին պատկանողների նկատմամբ կիրառելիս, և այդ հանգամանքը խանգարում է նաև բնակչության գրանցման գործին, ուստի, այդ

երկու ազգերի միջև նման անախորժությունները կանխելու համար անհրաժեշտ կանոններ սահմանելու մասին հայոց պատրիարքը թաքրիքով դիմում և խնդրանք էր ներկայացրել: Կաթոլիկ պատրիարքը նույնպես գրավոր դիմում էր տվել: Այս երկու ազգերն էլ օսմանյան պետության ռայաներն են և նրանց համար առանձին-առանձին պատրիարքների ընտրությունը, իրարից բաժանվելու փաստը ծնունդ է առել նրանց միջև առաջացած դավանաբանական տարաձայնություններից: Հայ ազգի մեջ վատ վարք ունեցողները անցնում են կաթոլիկների կողմը, նրանց ենթարկվում, և եթե այդպիսիների նկատմամբ հանդուրժողականություն ցույց տրվի, ազգի մեջ կարգապահությունն ու կանոնները լրիվ կխախտվեն, բացի դրանից, օսմանյան պետության բաղադրյալական կանոններից գրանցման օգտավետ գործն էլ կդժվարանա, գրանցման մատյանում իբրև հայ արձանագրվածներին այնուհետև կարիք կլինի արձանագրել կաթոլիկների մատյանում, կաթոլիկներից հայ ազգին վերադարձողների գրանցման մատյանները ևս սրբազրության պիտի ենթարկվեն, այս բոլոր փոփոխությունները, պարզ է, խառնաշփոթության պատճառ կդառնան, ուստի մինչև այս հարցը չկարգավորվի, երկու ազգերի միջև պիտի շարունակվեն անհամաձայնությունն ու վեճերը:

Հետևաբար անհրաժեշտ է վերջ դնել այս դրությունը: Ռայաների նկատմամբ սովթանական բարձր իշխանության տաժած սիրո և գթության պահանջին համապատասխան որոշվեց, որ հայերի կողմից կաթոլիկներին և կաթոլիկների կողմից հայերի վերադարձը չպետք է թույլ տալ, այդ մասին հատուկ կանոն պիտի հաստատվի, որի նպատակը կլինի պահպանել օսմանյան պետության կարգն ու կանոնը: Դրանից հետո, երկրի կանոնների համաձայն, երկու ազգերի միասնականությունը ապահովելու համար, մեկ կողմից զատվելով մյուսին անցնելը արգելվում է և չի ընդունվում: Այս մասին պատրիարքներին հաստատ և խիստ պատվերներ տալու մասին արձակվեց փառիշահական վճռական հրամանագիրը և դրան համապատասխան գրվեցին բույրովթիններ:

(Հատ. IV, էջ 169—170)

ՄԻ ՔԱՆԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐ

Այդ ժամանակ Բարձրագույն Դռանը քաղաքական, այսինքն՝ դիվանագիտական գործերում ծառայող պաշտոնյաներ հաղվա-

գյուտ էին և, բացի դիվանի թարգմաններից, օտար լեզուներ իմացող մարդիկ չկային, դեսպանների հետ գրագրությունները և բանակցությունները վարում էին թուրքերեն լեզվով:

Քանի որ «Բարեբաստիկ դեպքից» հետո օրեցօր աշխուժանում էին օսմանյան պետության հարաբերությունները Եվրոպայի հետ և այդ կապակցությամբ ավելանում էին փոստերի և շոգենավերի նման հաղորդակցության և կապի հեշտ միջոցները, Վիեննայում, Բեռլինում, Անգլիայում և Փարիզում օսմանյան պետության հիմնած դեսպանատները, լուրերի փոխանակումը և հարաբերությունների հաստատումը պահանջում էին, որ պետությունը իր արտաքին գործերում ունենա ավելի մեծ թվով պաշտոնյաներ: Այդ բանի համար բացվեցին հատուկ գրասենյակներ, որոնք կոչվեցին «Թարգմանության գրասենյակ» և ամենից առաջ որպես պաշտոնյա այնտեղ նշանակվեցին այնպիսի արժանավոր մարդիկ, ինչպես Խալիս էֆենդին, Ալի էֆենդին և Սալֆեթ էֆենդին...

«ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՅՈՒ»

ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Այս հատորում տարեգիրը խոսում է 1251—1255 (1835—1839) թվականների դեպքերի մասին:

1251 (1835) թվականի դեպքեր

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ ՄԱՀԸ

Այդ ժամանակ կաթոլիկ ազգի պատրիարքը մահացավ և նրա տեղը իբրև կաթոլիկ պատրիարք նշանակվեց Գրիգոր վարդապետը: Բարձրագույն Դռանը, սահմանված կարգի համաձայն, տեղի ունեցավ ընդունելություն:

ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ

Դիարբեքիի և Քուրդիստանի շրջաններում քուրդ ցեղերը վաղուց ի վեր ավազակությամբ և կողոպուտով էին զբաղվում, Սվազի վալի և Նախկին սադրազամ Ռեշիդ Մեհմեդ փաշան նրանց պատճառած վնասները վերացնելու համար նրանց նկատմամբ բռնի ուժ գործադրեց և համապատասխան վայրերում բնակեցնելով, վերահաստատեց ապահովությունն այդ շրջաններում:

Քուրդ ավազակներից իշխանությունների ձեռքն ընկած Զերբի բեյերը իրենց բնակավայրերից ընտանիքներով և երեխաներով ուղարկվեցին Ստամբուլ: Նորին վսեմության փադիշահը նրանց ապրուստի միջոցներ շնորհելով, բնակեցրեց Ռումելիի կողմերում:

(Հատ. V, էջ 28)

ՌԱՅԱՆՆԵՐԻՑ ԶԵՆՔԵՐԸ ԱՌՆՎՈՒՄ ԵՆ

Այդ ժամանակ պետությունը նպատակահարմար գտավ Ռումելիի որոշ վայրերում ռայանների ունեցած զենքերը իրենց արժեքով գնել և վաճառել մուսուլման ժողովրդին: Պահպանված գրություններում կա արձանագրություն այդ մասին...

(Հատ. V, էջ 35)

ՄՈՒՆԹԱՐՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՄԱՆ ԿԱՐԳԻ ՄԱՍԻՆ

«Բարեբաստիկ դեպքից» հետո հաստատված և գործադրված քաղաքապետական կարգերից մեկն էլ Ստամբուլում և եռյակ քաղաքների մուսուլմանական թաղամասերում բնակչության համար առաջին և երկրորդ կարգի պատվավոր մարդկանց երկու մուխթարի, իսկ ռայանների թաղամասերում դարձյալ երկու անձի՝ քեհյայի և մուխթարի ընտրությունն էր: Իմամի և վարդապետի կողմից սրանց մուխթարի և քեհյայի կնիքներ տրվեցին: Այսպիսով ձեռնարկվեց վարչական կարգ ու կանոն հաստատելու գործը: Այս կարգը զավառներում ևս գործադրելու համար վիլայեթների վալիներին տրվեցին անհրաժեշտ հրամաններ:

(Հատ. V, էջ 35)

1252 (1836) թվականի դեպքերից

ՀԱԳՈՒՍՏԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԿԱՆՈՆԸ

Այդ ժամանակ գործադրության մեջ եղած կանոնների համաձայն, հատուկ հրամաններ տրվեցին քաղաքացիական և զինվորական դասերի պաշտոնյաների և ծառայողների, ոչ մուսուլման հպատակների հագուստների, ինչպես նաև ֆես հագնող ոչ-մուսուլմանների ֆեսերի վրա հատուկ նշան կրելու մասին: Իզդեթ փաշայի վերջին սադրազամության ժամանակի այս կանոնը նրա կարևոր գործերից էր:

Ամեն մի պետության մեջ էլ զինվորականներն ունեն իրենց հատուկ տարազը (համազգեստը), որով նրանք տարբերվում են

ժողովրդի մյուս դասերից: Ոչ-զինվորականները, քաղաքի սովորութեան համաձայն, իրավունք ունեն հագնվելու իրենց ցանկացած ձևով: Այսպիսով, քանի որ վերոհիշյալ հրամանի գործադրությունը հակասում էր բանակայինությանը, կարճ ժամանակում այդ կարգը կորցրեց իր նշանակությունը:

(Հատ. V, էջ 43)

1253 (1837) թվականի դեպքերից

ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈՒՄՆԵՐ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Անցյալ տարի Սվազի մյուշիւր նշանակված Հաֆըզ փաշան մեծաթիվ զինվորական ուժերով մեկնեց իր պաշտոնատեղը: Մինչև այդ, հիշյալ շրջանի ժողովուրդը շատ տեղերում որևէ իշխանություն չէր և ապրում էր վայրենի վիճակում: Նրանց զսպելու համար անհրաժեշտ եղավ ամենից առաջ գնալ ավազակների կենտրոնը, Սենջար լեռան վրա, որտեղ անգույթ դավաճանների դեմ տեղի ունեցած մարտում զերի վերցվեց 150 մարդ. ձեռք գցված որոշ քանակությամբ իրերն ու ապրանքները իբրև ավար բաժանվեցին զինվորների միջև: Այնտեղից բանակը շարժվեց քուրդ ավազակների ապաստարանը հանդիսացող Թեյաֆեր բերդի վրա: Այստեղ բանակը սկսեց զսպել և հպատակեցնել տեղական ամբոխին, որը տարիներ շարունակ չէր խորշում այնպիսի չարագործություններից, ինչպես բնակիչների սպանությունը, նրանց գույքի հափըշտակությունն ու թալանը: Այս ձևով հնարավոր եղավ ապահովել ժողովրդի հանգիստն ու անվտանգությունը: Գրանից հետո ձեռնարկվեցին Ակշա-Դաղի և այլ շրջանների աշիրեթներին, վրանաբնակներին և ավազակներին զսպելու գործը:

Հաֆըզ փաշան այդ բոլորի մասին հայտնեց Բարձրագույն Դռանը:

Վերոհիշյալ գործերի համար փաղիշահական հրամանագրով Հաֆըզ փաշան արժանացավ հատուկ պարգևների:

Քուրդիստանի բարենորոգումների ժամանակ Հաֆըզ փաշան հաջողությամբ նվաճել էր այդ շրջանի Ղարզա անունը կրող լեռներն ու վայրերը և այդ կերպ ապահովել կարգն ու կանոնը:

Էրզրումի ռուսական հյուպատոսը լսելով այդ դեպքերի մասին, ցանկություն հայտնեց այցելել և անձամբ տեսնել Գրուհի

անունով վայրը: Նա եկավ Հաֆըզ փաշայի բանակատեղը և երկու օր հյուր եղավ փաշայի մոտ: Հյուպատոսի նվիրած ականակուռ մատանու փոխարեն, փաշան նրան նվիրեց 22500 դուրուշ արժողությամբ մի մարգարիտ, մի քեհլան ձի և շորս ընտիր ջորի...

(Հատ. V, էջ 98—99)

ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

1253 (1837) թվականի զիլհիջե ամսի 3-ին փաղիշահական հատուկ հրամանագիր է տրվում ֆինանսների մինիստրություն կազմակերպելու մասին:

Նշելով կայսերական գանձարանի և կայսերական փողերանոցի գործերի կանոնավորման, ինչպես նաև այդ երկու հիմնարկների միջև տեղի ունեցած անհամաձայնություններին և վեճերին վերջ տալու անհրաժեշտությունը, կազմակերպվում է առանձին մինիստրություն, որին է հանձնվում պետության եկամտի և ծախսերի կանոնավորման գործը:

(Հատ. V, էջ 104—105)

ՍԱԳՐԱԶԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱԾՎՈՒՄ Է ԲԱՇ-ՎԵՔԱԼԵԹԻ

Սուլթանական հատուկ հրամանագրով սադրազամությունը վերածվում է բաշ-վեքալեթի: Քանի որ օսմանյան պետության գործերի մեծ մասը բաժանված էր մինիստրությունների (նեզարեթ) միջև, բնականաբար սադրազամության համար անելիք չէր մնացել: Սակայն, նկատի ունենալով, որ բոլոր մինիստրություններին կից անհրաժեշտ է ունենալ մեկական նախագահ, այսուհետև սադարեթ անունը փոխարինվելու է բաշ-վեքալեթով, այնպես որ այս պաշտոնը անկախ չլինելով, մեծ պաշտոնների նշանակված մինիստրներից մեկը պետք է նշանակվի բաշ-վեքիլ և նրան պետք է տրվի կայսերական կնիքը...³⁵

Նախկին սադրազամ Ռեուֆ փաշան նշանակվում է ներքին գործերի մինիստր և միաժամանակ բաշ-վեքիլ:

(Հատ. V, էջ 113—114)

ԱՆՑԱԳՐԻ ՄԻՍՏԵՄԻ ՄԱՍԻՆ

Մինչև այդ ժամանակ, սովորության համաձայն, օսմանյան պետության հպատակները Եվրոպա ուղևորվելու համար իրենց գնալիք երկրի ղեսպանությունից անցագիր էին ստանում:

Այժմ պաշտոնապես հայտարարվեց որ, ինչպես այլ երկրներում, նույնպես օսմանյան պետություն հայատականներից այլ երկրներ ուղևորվողներին Բարձրագույն Դուռը արտաքին գործերի միջնատրություն միջոցով պետք է տա անցագիր, որը պիտի ներկայացվի այն երկրի դեսպանին, ուր նա մեկնում է:

Այս որոշումը պաշտոնապես հայտարարվեց օտար պետությունների Ստամբուլի դեսպաններին:

(Հատ. V, էջ 116—117)

ՎԱՌՈՂԱԳՈՐԾ ՕՀԱՆԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

Բարութի Օհանեսը³⁶, որը վառոդ պատրաստելու գործում անհրաժեշտ գիտելիքներ ձեռք բերելու համար ուղարկվել էր Եվրոպա և ուսումնալսարանում հետո վերադարձել երկիր, իր ստացած գիտելիքների հիման վրա ձեռնարկել էր որոշ գործերի: Նրա գործերը քննելու համար նորին վսեմություն փադիշահը շոգենավով այցելեց վառոդի գործարան, մեկ-մեկ ստուգեց նոր կառուցված շենքերը, նոր մեքենաներն ու գործիքները: Վառոդի գործարանի պետի մատուցած ծառայությունների և գործերի համար նրան և նրա քեռայր Պողոսին տրվեցին ականազարդ տուփեր և այլ նվերներ, հատուկ հրամանով նրա ընտանիքը ազատվեց բոլոր տեսակի սովորութային հարկերից... Վեբլները և ավագ պաշտոնյաները, շարիաթական և զինվորական պետերը, հատուկ օրերին, խումբ-խումբ այցելում էին գործարանը և դիտում այդ բնագավառում կատարված նոր գյուտերը:

Եվրոպայից վերադառնալուց հետո վառոդագործ Օհանեսի իրականացրած արդյունաբերական օգտակար գործերից էր նաև ասվիի արտադրության վերաբերյալ նրա ներկայացրած նախագիծը: Այդ նախագիծով նա հայտնում էր, որ Ստամբուլում ասվիի ֆաբրիկա կառուցելու համար անհրաժեշտ գործիքներն ու մեքենաները պետք է բերել Եվրոպայից: Այդ գործի համար նա տալիս էր նաև անհրաժեշտ գումարը: Արտադրությունը առաջին հերթին ասվի պիտի ապահովեր կանոնավոր դորքերին, իսկ հետագայում, եթե հնարավոր լինի ընդարձակել նրա արտադրությունը, երկրում կմնա մոտ 40—50 հազար քիսե գումար. բացի դրանից, ժողովրդից մեծ թվով մարդիկ, աշխատելով այդ արտադրության մեջ, կապահովեն իրենց ապրուստը: Եթե պետական միջոցներով հնարավոր չլինի ապահովել արտադրության բոլոր ծախսերը, Օհանեսը

առաջարկում էր, որ այդ գործը իբրև մենաշնորհ տրվի իրեն: Նա պահանջարկի ասվիի արտադրությունը:

Կայսերական ֆերմանով հրամայվեց սերասքերին, ծովակալ-խաշաներին, որպեսզի այդ հարցի մասին խորհրդակցեն և իրենց կարծիքը հայտնեն:

(Հատ. V, էջ 117—118)

ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՈՒՄԸ

Հարկերի գանձման գործում վաղուց նկատվող անիրավությունները վերացնելու միջոցով ժողովրդին գոհացնելու համար, պետությունը օրինական և չափավոր հարկեր հավաքելու անհրաժեշտ միջոցառումներ էր ձեռնարկել: Առաջին հերթին խուզավեն-դիզյարի սանջաքում և Գելիբոլիի շրջանում, իսկ հետագայում ամեն կողմ տարածելու պայմանով, կալվածքների և եկամուտների հաշվառման համար նշանակվեցին ընդունակ պաշտոնյաներ, վերացվեցին որոշ իրերից և սննդամթերքներից գանձվող հարկերը:

Մանրամասնությունը հետևյալն է:

Հարկերը ժողովրդից պետք է գանձվեն կանոնավոր և արդարացի կերպով, պետք է լրիվ վերացնել և չեղյալ հայտարարել բոլոր տեսակի նորամուծությունները, գործակալների և հարկահավաքների ծառայությունները, ապօրինության և ուժի ընդմիջումը ամեն տեսակ բռնությունները: Անհրաժեշտ է հարկեր նշանակել և դանձել ամեն մեկի վիճակի և կարողության համապատասխան, ոչ ոքի չազատել պետական օրինական պահանջներից:

Վերոհիշյալ պայմանները իբրև կանոն ընդունելով, հողի, կալվածքների, առևտրի և եկամտի համապատասխան, հունձքի ժամանակ յուրաքանչյուրի վճարելիք հարկը պետք է գանձել գործին ծանոթ մարդկանց միջոցով՝ արդարության և շարիաթի կանոններին համաձայն:

Տարեկիզբը ընդունելով մարտ ամիսը, յուրաքանչյուրին պետք է տալ մեկ տարում վճարելիք հարկի գումարը ցույց տվող կնքված փաստաթուղթ, և գանձել տարեկան երկու մասնավճարով: Վերոհիշյալ պայմաններից դուրս ոչ մի անվան տակ կամ պատրվակով, կամ տարապարհակի ձևով ոչ ոքի չպետք է նեղել: Որպեսզի ամեն ոք հանդիստ և ապահով լինի իր ունեցվածքի և ապրանքների համար, օսմանյան պետության բոլոր մասերում պետք է նշանակել հաշվառման պաշտոնյաներ և ամրապնդել ապահո-

վությունը: Իբրև օրինակ, առաջին հերթին հաշվառում անցկացնել խուզավենդիգյարի էյալեթում և Գելիբուլիի սանջաքում. սննդամթերքների և մրգերի համար տուրքերը վերացնել և «բարեբաստիկ դեպքից» հետո մահացածների ժառանգության գրավման կարգը վերացնելու համար տրված հրամանը հաստատել. սրանից հետո կառավարության կողմից ոչ հարուստի և ոչ էլ աղքատի ժառանգության նկատմամբ ոտնձգություն տեղի չպետք է ունենա:

Վերոհիշյալ հարցերի մասին արդարադատության մեջլիսում տեղի ունեցավ խորհրդակցություն, և արդարադատական այս նախաձեռնությունները հատուկ հրամանով հայտարարվեցին օսմանյան ժողովրդին:

Լրացում. Այս միջոցառումները հանդիսացել են թանգիմաթի սիստեմի սկիզբը:

(Հատ. V, էջ 122—123)

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԵՋԼԻՍԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Երկրի բարեշինության ամենահիմնական գործոնների՝ երկրագործության և առևտրի զարգացման պայմանները ուսումնասիրելու համար Բարձրագույն Դռանը կից կազմակերպվեց «երկրագործության և առևտրի հատուկ մեջլիս», որը հետագայում վերանվանվեց «հանրային շինարարության մեջլիս»:

(Հատ. V, էջ 128)

ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ՌՈՃԻԿԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄԸ

Մինչև այդ ժամանակը պաշտոնյաներն ու քարտուղարները նշանակված ոռճիկ չունեին: Գավառների բարձրաստիճան պաշտոնյաները տարեկան մեկ անգամ վալիից ստանում էին իրեր «արժեքավոր բոխչա» (ծրար) անվան տակ և հին կարգով տրվող նվերներ: Իսկ մյուս պաշտոնյաներն ու գրասենյակային ծառայողները գործի համար դիմողներից ստանում էին որոշ գումար «խարջ» (ծախք) և «ուջրեթ» (վարձ) անվան տակ և դրանով ապրում: Կայսերական դիվանի գրասենյակների աշխատողներն ու մյուս պաշտոնյաները ապրում էին իրենց զեամեթների եկամտով: «Բարեբաստիկ դեպքից» հետո օսմանյան պետության ներքին, արտաքին և ֆինանսական պաշտոնյաների դրությունը չէր փոխվել: Թեև

ձեռնարկվել էին մի շարք բարենորոգումներ, սակայն զինվորականներից բացի, պաշտոնյաների, ծառայողների և քարտուղարների դրությունը մնացել էր նախկինը...

Միայն 1253 (1837) թվականի մարտ ամսի 3-ից սկսած պետության գանձարանից պաշտոնյաներին ոռճիկ նշանակվեց:

(Հատ. V, էջ 121—122)

«ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ՎԵՑԵՐՈՐԳ

Այս հատորում տարեգիրը խոսում է 1255—1256 (1839—1840) թթ. դեպքերի մասին:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՓՈՓՈԽՈՒՄԸ

Հայոց պատրիարքը հիվանդության պատճառով հրաժարական էր ներկայացրել: Ակոբոսը պատրիարք է ընտրվում և հաստատվում փաղիշահի կողմից:

(Հատ. VI, էջ 30)

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒԴԻ ՄԱՀԸ

Սուլթան Մահմուդ II-ը 1255 (1839) թվականի ռեբի-ուլ ախր-րի 9-ին մահանում է. գահակալում է սուլթան Աբդուլ Մեջիդը... Սուլթան Մահմուդը իշխել է 31 տարի՝ 1223—1255 (1808—1839) թթ.:

(Հատ. VI, էջ 31)

ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Ստամբուլի բնակչության համար անհրաժեշտ հացահատիկը գնվում էր շրջակայքից: Ամբարված հացահատիկը բաժանվում էր հացագործների էսնաֆին³⁷:

Այդ ժամանակ հացահատիկների գնումը մեծ անիրավությունների պատճառ էր լինում երկրագործ ժողովրդի համար: Հետևաբար, քանի դեռ շարունակվում էր այդ վնասակար կարգը և ուժի մեջ էր մնում երկրից դուրս հացահատիկի վաճառքի արգելքը, երկ-

բազործությունը նրանք չէր զարգանա և երկիրը չէր կարող բարգա-
վաճել: Այս բանը հաստատվել էր փորձով: Վերացնելով այդպիսի
բռնի կարգը, երկրի բարօրության մասին հոգ տանելու, երկրագոր-
ծությունը, առևտուրը, արդյունաբերությունը զարգացնելու ան-
հրաժեշտ միջոցների իրականացման համար որոշվեց կազմակեր-
պել առևտրի միևիպտություն: Միևիպտրի պաշտոնում նշանակվեց
նախկին սերասքեր խալիլ փաշան: Հանրօգուտ շինությունների
մեջլիսում Եվրոպայի հետ առևտրական գործերի կարգավորումը
քերթվել հանձնարարվեց Առևտրի միևիպտությունը...

(Հատ. VI, էջ 28)

[ԴԱՇՆԱԳՐԻ ԿՆՔՈՒՄԸ]

Սուլթանը սովորություն չունեւ կարևոր պետական գործերը
անձամբ լուծելու և դրանց մասին վճիռներ կայացնելու: Նա շատ
գործեր թողնում էր վեքիլների հայեցողությանը: Սակայն Եգիպ-
տոսի պատերազմի սկզբին՝ Քոնիայի պատերազմում սադրազամ
Ռեշիդ փաշայի՝ եգիպտացիների մոտ գերի ընկնելու և Իբրահիմ
փաշայի բանակի մինչև Քյուսթահյա հասնելու կապակցությամբ,
սուլթան Մահմուդը առանց Բարձրագույն Դռանը իրազեկ դարձնե-
լու, գաղտնի նամակով դիմում է Ռուսաստանի ցարին և նրանից
ռազմական օգնություն խնդրում: Դրանից հետո կնքում է Հյուն-
քյար Իսթեկեսի³⁸ դաշնագիրը: Այդ անձնական համարձակությունը
արժանի է ամենայն գնահատանքի...

Այս քայլով փաղիշահը թե՛ սահմանափակեց թշնամու հաղ-
թանակը և թե՛ գրգռեց եվրոպական պետություններին: Այսինքն,
Ռուսաստանի հետ կնքած Հյունքյար Իսթեկեսի դաշնագիրը հրա-
հրեց եվրոպական պետությունների մրցակցությունը, որը հետագա-
յում կարևոր նշանակություն ունեցավ Եգիպտոսի դեմ վճռական
որոշում ընդունելու գործում:

(Հատ. VI, էջ 36—37)

ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄԸ և ԳՅՈՒԼԽԱՆԵՐԻ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

1839 թվականին սուլթան Աբդուլ Մեջիդի հայտարարած նոր և համեմատա-
բար ավելի լայն ղեկավարությունը պատմության մեջ հայտնի են «Թանզիմատ» (հա-
նախ «Թանզիմատ-ի հայրիկ») անունով:

Թանզիմատը հայտարարվեց Գյուլիստանի կայսերական հրովարտակով, որը
մեծ հանդիսավորությամբ կարդաց Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան: Այդտեղ ներկա

էին ինքը՝ սուլթան Աբդուլ Մեջիդը, միևիպտները, ուլեմները, քաղաքացիական
և ղեկավարական բարձր պաշտոնյաները, հայոց և հունաց պատրիարքները, հրեա-
ների խախամը, էսնաֆի կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, օտար
պետությունների դեսպանները և այլն:

Փաղիշահը երդում տվեց, որ հավատարիմ է մնալու կայսերական հրովար-
տակին և նրա հիման վրա առաջիկայում դրվելիք օրենքներին: Դրանից հետո
Թանզիմատի կայսերական հրովարտակը պահվեց նվիրական «խըրթա»-ի շե-
րիքում...³⁹

Ահա այսպես սկսվեց Թանզիմատի շրջանը:

Թանզիմատի առաջին փուլը շարունակվում է մինչև 1856 թվականը, երկրորդ
փուլը սկսվում է 1856 թվականին հայտարարված «բարենորոգումների ֆեր-
մանով»⁴⁰:

ՈՉ-ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԵՐԻ ՎԵՐԱՐԵՐՅԱԼ ՄԻ ՔԱՆԻ ԿԱՐԳԵՐ

Փաղիշահական հրամանագրով որոշվել էր, որ եթե երկրում
ապրող մի ազգի տոնակատարությունները վնաս պատճառեն մյուս
ազգերին, այդ մասին դիմում լինելու դեպքում, հարցը նախ պետք
է հանձնարարել պատրիարքներին ու խախամապետին: Այդ մա-
սին նրանք իրենց ընդունած որոշումը պիտի հայտնեն Բարձրա-
գույն Դռանը: Վերջինս այդ ուղղությամբ քննություն կատարելուց
հետո ըստ այնմ լուծում է հարցը: Որոշման ձևը պաշտոնապես
կժանուցվի ազգերի պետերին:

«Թաքվիմ-ի վեքայի»-ի համարներում վերոհիշյալ կանոնի
մասին ծանուցվեց օսմանյան պետության բոլոր ռայաներին⁴¹:

(Հատ. VI, էջ 66—67)

ԻԼԹԻԶԱՄԻ ՍԻՍՏԵՄԻ ՎԵՐԱՅՈՒՄԸ⁴²

«Թանզիմատ-ի հայրիկ»-ի գործադրության սկզբում բոլորո-
վին վերացվեց իլթիդամի սիստեմը և սկսվեց հարկերի թեթևացման
և կարգավորման վերաբերյալ արդար կանոնների գործադրումը:
Անհրաժեշտ վայրերում նշանակվեցին պետական պաշտոնյաներ,
որոնք կոչվեցին «գույքեր հավաքողներ» և ուղարկվեցին տեղերը:

Հաջի Սալիբ էֆենդին նշանակվեց ֆինանսական գործերի
անկախ պաշտոնյա՝ ֆինանսների միևիպտր...

(Հատ. VI, էջ 68—69)

ՋԵԶԻԵՐԻ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԸ

Թանզիմատի համաձայն հարկերի գանձման բռնի կարգը բո-
լորովին վերացնելու, ջեզիեի⁴³ պաշտոնյաների նկատմամբ աղքատ

ռայանների բողոքներին վերջ տալու և ռայանների ամբողջ դասին շնորհ և արդարություն ցույց տալու նպատակով, շարիաթական ջեզիեի գանձման գործում շարիաթի հիման վրա տրված ֆեթվայով որոշվեց. ռայանների ապրած բոլոր գավառների (կազա) և գյուղերի հնուց ի վեր գոյություն ունեցող միավորները առանձնացնել և ռայանների ծերերի գլխավորի (կոջա բաշի) և փոխանորդների (վեքիլ) միջոցով գանձել այդ գավառների և գյուղերի յուրաքանչյուր անհատի և ընդհանուրի համար բաժին ընկած գումարը և ամբողջովին ուղարկել գանձարանին:

Հատուկ հրամանով բոլորին ծանուցվեց, որ անցյալ 1254 (1838) թվականի մուհարրեմ ամսից սկսած հարկերի գանձումը հանձնվել է հարկահավաքներին:

(Հատ. VI, էջ 69—70)

ՉԵՐՔԵԶՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կայսերական կալվածքներից Չիֆթլիերի ագարակը [Չիֆթլիք] այդ ժամանակ բնակեցված էր աղբատ և կարիքավոր 40 տուն շերքեզներով: Գթալով նրանց վիճակին, այդ ագարակը վարելու և ցանելու համար, կայսերական հրամանով նրանց նվիրվեց 50 հաղար ակչե: Կայսերական գանձարանին և աղբատներին բեռ չլինելու համար, փաղիշահական հրամանով այդ գումարը պիտի վճարեին Կարահիսարի և էսքիշեհի մյուսթասարիֆները՝ իրենց անձնական եկամուտներից:

Լրացում. Այդ ժամանակվանից էլ սկսվում է կովկասյան ժողովուրդների գաղթելու պարտավորությունը:

(Հատ. VI, էջ 89)

«ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ՅՈԹԵՐՈՐԿ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ՓՈՓՈԽՈՒՄԸ

Հնուց ի վեր հայ ազգի ազգային գործերը և ցեղի ծախսերը կատարվում էին պատրիարքարանի և ազգի մի շարք ղեկավարների միջոցով: Ծախսերը վարելու համար, ազգի խնդրանքով, սկզբում իրավունք էր տրվել ընտրել 24 մարդ: Վերջիններս, դուրս գալով իրենց իրավասության սահմանից, միջամտել էին կրոնի հարցերին, ընդհուպ մինչև պատրիարքի պաշտոնին վերաբերող հարցերը: Նրանցից ոմանց դրամամբ մի շարք օտար մարդիկ, գալով Բարձրագույն Դուռը, անկիրթ վարք ցուցաբերեցին: Սրանց

գանգառները մանրամասն քննելու և արդարությունը ի հայտ բերելու համար, սադրազամի ներկայությամբ արդարադատության և հանրագուտ գործերի մեջլիսներում երկու կողմից էլ հարցաքննվեցին որոշ մարդիկ: Անթույլատրելի գործերով զբաղվողներից 8—10 անձ դատապարտվեց աքսորի և պատժվեց: Հաշվի առնելով, որ պատրիարք Ստեփանը ծերության պատճառով չի կարող ըստ արժանվույն վարել գործերը, որպես հայոց պատրիարք հաստատվեց ժողովրդի ընտրած Աստվածատուր վարդապետը:

(Հատ. VII, էջ 18—19)

1258 (1842) թվականի դեպքերից

ՋԵՐԵԼ—ԴՐՅՈՒԶ⁴⁴

Տեղեկություն ստացվեց, որ Բերիյեթ-ու-Շամում⁴⁵ Ջերել-Դրյուզում տեղի են ունեցել խառնակություններ և ապստամբություններ: Նկատի առնելով այդ վայրերի կարևորությունը, տեղի ունեցած անկարգությունները խելացի և նպատակահարմար կերպով վերացնելու և երկրամասի ապահովությունը վերահաստատելու համար Բերիյեթ-ու-Շամ ուղարկվեց սերասքեր Մուստաֆա Նուրի փաշան՝ որոշ քանակությամբ զինվորներով:

Մուստաֆա փաշան իր այդ անկախ պաշտոնը արժանվույն կատարելու և զրյուզների ու մարոնիների միջև առաջացած հակառակությունները և անհամաձայնությունը վերացնելու համար իրագործեց մի շարք անհրաժեշտ միջոցառում. նկատի ունենալով Ջերելի իշխող Բեշիր-ալ-Քասրմի կառավարելու անընդունակությունը, խռովության ժամանակ իր պարտականությունները իրագործելու անկարողությունը, նրան ուղարկեց Ստամբուլ և ժողովրդի պահանջով նրա զինվորականներից մի քանիսին Օմեր փաշային նշանակեց Ջերելի իշխող: Այս ձևով երկրում վերահաստատվեց ապահովությունը, որի մասին Մուստաֆա փաշան տեղեկացրեց Բարձրագույն Դուռը:

(Հատ. VII, էջ 34)

ՏԱՍԱՆՈՐԴԻ ՀԱՐԿԱՀԱՎԱՔՆԵՐԻ (ՄՈՒՀԱՍՍԸԼ) ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ

Նախորդ հատորում հիշվեց, որ թանգիմաթի հայտարարումից հետո յուրաքանչյուր կազայում և սանջաքում Ստամբուլից հարկահավաքներ էին նշանակվել: Չնայած կարգադրված էր, որ աշարի

անվան տակ երկրի ոչ մի մասում չարիաթական տասանորդի (աշար) մեկ տասներորդից ավելի ոչինչ չառնել, սակայն տասանորդի հավաքման գործում թույլ են տրված բազմաթիվ ապօրինություններ և անկարգություններ:

Այսպես, սկզբում հարկահավաքների միջոցով ստացված եկամուտը նախորդ տարիների համեմատությամբ շատ պակաս է եղել: Դրա պատճառը այն է եղել, որ շատ տեղերում գործը առանց գլխացավանքի իր բնական ընթացքին է թողնվել և ավանդաբար գանձված աշարի եկամուտը շատ պակաս է եղել: Որոշ վայրերում էլ, պետության գովասանքին արժանանալու ցանկությամբ, հարկահավաքները, իրենց տրված հրահանգները ի շարք գործադրելով, խաբել են որոշ միամիտ մարդկանց, հավաքել են ավելի տասանորդ: Քննությամբ պարզվեց, որ այդ տեղերում բռնություններով արձանագրված հարկերը մի քանի անգամ ավելի են եղել թանդիմաթի հայտարարումից առաջ գանձված գումարից... Այդպես է եղել Այդընի շրջանում, ուր հարկերը շատ ծանր են եղել, մի գլուխ ավանակ ունեցող գյուղացին տարեկան 400—500 դուրուշ հարկ է վճարել...:

Ռիզա փաշան իր շրջանում հարկահավաքների փոխարեն նշանակել է զինվորական էմիրներ: Եղել են դեպքեր, երբ առաջվա նման իլթիզամի կարգով և աճուրդով տասանորդի գանձումը տրվել է տեղացի երեւելիներին և ազդեցիկ մարդկանց, որոնք 1256—1257 թթ. հաշվով միանվագ տասանորդ են գանձել... Վերոհիշյալ և նման բազմաթիվ ակնհայտ ապօրինությունները, թանաքը դեռ չընդացած թանդիմաթի կայսերական հրովարտակով ամբողջ աշխարհին հայտնի իլթիզամի սիստեմը իսպառ վերացնելու մասին պետության ընդունած կարգին լրիվ հակառակ դուրս եկան:

Նոր նշանակված մինիստրները, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնելով ֆինանսական վարչության գործերի վրա, բոլորովին անուշադրության մատնեցին քաղաքական ասպարեզը: Այդ պատճառով, ինչպես հետո կպարզվի, կարճ ժամանակում այնպիսի փոփոխություններ առաջ եկան, որոնք ստիպեցին նորից սկսել թանդիմաթի բարենորոգումները....

(Հատ. VII, էջ 34—36)

ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ԿՈՄՊԱՆԻԱ) ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Երևելի սարրաֆները կազմակերպեցին «Անատոլիայի և Ռումելիի կոմպանիա» անունով երկու ապահովագրական ընկերու-

թյուն: Այս ընկերությունների կողմից օսմանյան երկրի եկամուտները ստացվում էին կանխիկ կամ փոխանակագրով և ժամանակը լրանալուց հետո Ստամբուլի ընկերությունների միջոցով հանձնվում էին կայսերական գանձարանին կամ գանձարանի հանձնարարած վայրերին: Այս կարգը հաստատված էր այն նպատակով, որ հետագույն գանձարանի գործունեությունը:

Մենաշնորհի կարգով ընկերության սարրաֆները ֆեսներին թուղրայի նշան էին կրում: Բաշ-սարրաֆ [սարրաֆների գլխավոր] Ուզուն Արթինի տղային ևս մի նշան էր տրվել:

Այս կարգը շարունակվեց բավական երկար, բայց հետո վերացվեց, իսկ գանձարանի սարրաֆների ֆունկցիաները կամաց-կամաց դուրս գալով նրանց ձեռքից, ընկան օտար բանկիրների ճանկը:

(Հատ. VII, էջ 38—39)

1259 (1843) թվականի դեպքերից

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄԵԶԼԻՍԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օսմանյան երկրում հողագործությունը ընդարձակելու և զարգացնելու անհրաժեշտ միջոցները ապահովելու համար, ֆինանսների մինիստրության տրամադրության ներքո կազմվեց «Երկրագործական մեջլիս» անունով նոր մեջլիս:

(Հատ. VII, էջ 66)

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԴՌԱՆ ՇԵՆՔԻ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ

Ինչպես հիշված է անցյալ տարիների պատմության մեջ, Բարձրագույն Դռան շենքը այրվել էր և Դուռը ժամանակավորապես փոխադրվել էր մասնավոր շենքեր: Քանի որ շատ անպատշաճ էր այդ շենքերը անվանել Բարձրագույն Դուռ, անցյալ տարի, հենց Բարձրագույն Դռան հողամասում, ավելի ընդարձակ տեղիտրիայի վրա կառուցվեց քարովրից նոր շենք: 1259 թվականի ռամազանի մասին ավարտվեց շենքի կառուցումը և կահավորումը...

Բարձրագույն Դռան շենքը կառուցող Իստեֆան քալֆային⁴⁶ շնորհվեց պատվի նշան:

(Հատ. VII, էջ 69—70)

Մինչև 1259 (1843) թվականը զինվորական ծառայության համար որոշակի ժամանակ չէր սահմանված. զորակոչիկները ըստ վիճակի չէին հավաքագրվում. երկրի բոլոր կողմերում, քաղաքացիական պաշտոնյաների և սպաների միջոցով, զինվորական ծառայության ենթակա, ոչ ոք չունեցող աղքատ և անօգնական երիտասարդներին, ինչպես ավազակների, զոռով բռնում և տանում էին զորանոցները:

Զինվորական ծառայության նոր նախագծով զինվորների ծառայության ժամկետը սահմանվում է հինգ տարի, զինվորների հավաքագրումը կատարվում է ըստ վիճակների:

Զինվորական ծառայության կոչվածները քանի դեռ ողջ էին, ծառայությունից չէին ազատվում. խաղաղ ժամանակ, ով միջոց ուներ, հրամանով կարող էր գնալ ընտանիքը տեսնելու:

Այս վիճակը շարունակվեց 1242 թվականից մինչև 1259 թվականը, ուղիղ 17 տարի:

Թեև ամենուրեք կազմակերպվեցին պահեստի դասի զինվորներ և տրվեցին կանոնավոր բանակին, սակայն սրանք բացառիկ պայմաններում ծառայության էին կանչվում և օրենքով, տարեկան մի քանի անգամ իրենց ապրած վայրերում զբաղվում էին զինավարժությամբ: Կանոնավոր զինվորական ծառայության համեմատությամբ պահեստայինների ծառայությունը թեթև էր...

(Հատ. VII, էջ 74—75)

ՆՈՐ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄԸ

Քանի որ եկել էր զինվորական ծառայությունը կարգավորելու ժամանակը, Բաբ-ը սերասքերում⁴⁷ հրավիրված մեջլիսի խորհրդակցության առթիվ տրված հրամանագրով, այս տարվա մարտ ամսվա սկզբից զորակոչված զինվորների ծառայության ժամկետը սահմանվում է հինգ տարի: Ծառայության ժամկետը լրանալուց հետո զինվորները ազատ էին արձակվում և փոխարինվում նորերով: Ազատ արձակվելուց հետո, որպեսզի զինվորական ծառայությունը չմոռանան, հերթով, տարեկան մեկ ամիս ծառայում էին իբրև պահեստի [ռեզիզ] զինվոր:

Նկատի ունենալով զինվորական ծառայության կարևորությունը, սպաները քաղաքական գործերով չպետք է զբաղվեին: Կանոնավոր զորքերը բաժանվում էին հետևյալ բանակների.

1. Հատուկ (հասսա) անձնապահ բանակ⁴⁸
2. Ստամբուլի բանակ
3. Ռումելիի բանակ
4. Անատոլիայի բանակ
5. Արաբիայի բանակ:

Այս բանակների համար նշանակվեցին զինվորական բարձրաստիճան հրամանատարներ և բազմաթիվ քաղաքացիական և զինվորական անձանց ներկայությամբ մեծ հանդիսավորությամբ կարգացվեց փաղիշահական բարձր հրամանը, որից հետո զոհեր [մատաղ] մատուցվեցին. աղոթքից հետո տրվեց թնդանոթի հազար համազարկ և տեղի ունեցավ զինվորական պաշտոնական շքերթ:

Սկզբում բանակային կազմը սահմանափակվում էր երեք բանակով:

Այնուհետև հրաման արձակվեց նույն ձևով բանակ կազմակերպել նաև Բերիյեթ ուլ-Շամում և էրզրումում:

(Հատ. VII, էջ 77—80)

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

Քանի որ Հայոց պատրիարք Աստվածատուրը ծերացել էր, ֆիզիկապես անկարող էր վարել ժողովրդի գործերը, նրա ներկայացրած հրաժարականի հիման վրա նոր պատրիարք նշանակվեց Իզմիրի առաջնորդ Մատթեոս վարդապետը:

(Հատ. VII, էջ 90)

«ԹԱՐԻՆ-Ի ԼՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Ինչպես վերևում նշվեց, Լուսինի կարողացել է տպագրել տալ իր աշխատության յոթ հատորները միայն, իսկ 8-րդ հատորի նյութերը ձեռագիր վիճակում ներկայացրել է սուլթանին:

Լուսինի պատմության 8-րդ հատորը լրացրել և հրատարակել է թուրք հայտնի գրող և պատմագիր Աբդուրահման Շերեֆը, որը Լուսինից հետո փաստորեն եղել է օսմանյան պետության վերջին տարեգիրը:

Աբդուրահման Շերեֆը Լուսինի պատմության 8-րդ հատորի առաջաբանում այդ մասին գրում է.

«Լուսինի էֆենդին իր տարեգրությունը չի վերջացրել 1260 (1844) թվականին և իր գրի առածները (7-րդ հատորից հետո) հայտնի չէ ինչ պատճառով չեն տպագրել: Այդ թվականին հաջորդած տարիներին վերաբերող նյութերը ներկայացրել է սուլթանին... Հետագայում ինձ հաջողվեց Յըլգըզի պալատի⁴⁹ գրադարանում փնտրել և գտնել Լուսինի շարագրած նյութերը մինչև 1284 (1867) թվակա-

նը, որոնք կազմում էին շորս հատոր: Այս հատորների բովանդակությունը նախորդ հատորների նման հիմնված չէր նոր ուսումնասիրությունների և գիտական քննադատության վրա, ինչպես խոստովանում էր ինքը՝ հեղինակը...

Ընթերցողներին օգտակար լինելու դիտավորությամբ, համապատասխան մասերում ավելացրել եմ արտաքին քաղաքականության հարցերին և պետությունների քաղաքական հարաբերություններին վերաբերող առանձին հոդվածներ:

(Հատ. VIII, էջ 2—3)

1261 (1845) թթ. դեպքերից

ՓԱԴԻՇԱՀԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԴՈՒՌ

Անբավարար գտնելով զինվորական գործի կարգավորումը և ծրագրված կարգերի իրականացումը, նորին վսեմություն սուլթան Աբդուլ Մեջլիսը անձամբ գալիս է Բարձրագույն Դուռ և բոլորի ներկայությամբ կարգացվում է նրա բարձր հաթթը (հրովարտակը):

Փաղիշահը իր հաթթում առաջարկում էր ընդհանուր բարենորոգումների իրականացմանը հսկելուց բացի 1. կառուցել և բաց անել դպրոցներ. 2. Ստամբուլում հիմնել հիվանդանոցներ զարիբների (պանդուխտ) և աղքատների համար. 3. նման հիմնարկներ բաց անել նաև գավառներում: Վերոհիշյալ միջոցառումների արդյունքի մասին զեկուցել փաղիշահին:

(Հատ. VIII, էջ 9—10)

ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

Ինչպես հայտնի է, թանդիմաթը սկզբում բոլոր էյալեթների վրա միանգամից չտարածվեց. փորձի համար վերցվեցին միայն որոշ շրջաններ: Հաշվի առնելով թանդիմաթի օգտակարությունն ու առավելությունները, որոշվում է այդ նոր կարգերը իրագործել նաև Անատոլիայում՝ էրզրումի և Դիարբեքիի էյալեթներում: Այդ էյալեթների համար ղեկավար են նշանակվում. էրզրումի էյալեթում՝ Վելի փաշա-գադե Սելիմ բեյը, Դիարբեքիի էյալեթում՝ Բաղդադի վալի Օմեր բեյը:

(Հատ. VIII, էջ 18)

ԱՆՁԱՓԱՀԱՄՆԵՐԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Փաղիշահական հաթթի հիման վրա այս հարցը նորից քննության է առնվում բարձր մեջլիսում: Որոշվում է Բարձրագույն Դուռում հրավիրել գիտական, զինվորական և գրասենյակային մաս-

նագետներից ժամանակավոր մեջլիս (մեջլիսին մասնակցում էր ճաև տարեգիր էսադ էֆենդին): Մեջլիսը կազմում է թաղային դըպրոցների բարեկարգման նախագիծ: Որոշվում է հիմնել նաև միջնակարգ դպրոցներ:

(Հատ. VIII, էջ 19)

ՀԱՅԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԵՎ ԳՆԻ ՄԱՍԻՆ

Նկատի ունենալով, որ «Ֆրանչեզե» անունով հայտնի հացը բազմատեսակ լինելու պատճառով գները խախտվում են և ժողովուրդը վնասներ է կրում, կառավարությունը որոշեց արտագրել երեք տեսակի հաց: Կավագույն տեսակի հացի օքրան⁵⁰ վաճառել 30 փարայով⁵¹, միջին և հասարակ տեսակի հացի օքրան՝ 50 փարայով:

Սրա հիման վրա կարգի բերվեց նաև այլ տեսակի հացերի վաճառքը:

(Հատ. VIII, էջ 20)

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ

Բժշկական գործերի կարգավորման համար փաղիշահական հրամանով մի շարք միջոցներ գործադրվեցին:

Նկատի առնելով, որ Ստամբուլում բժիշկների մեծ մասը ապրում է Բերայում և Ղալաթայում, իսկ բուն Ստամբուլի⁵² բնակիչները դժվարությամբ են օգտվում բժիշկների ծառայությունից, Ստամբուլի կենտրոնում սուլթան Բալադիդի շրջանում հիմնվեց դեղատուն և սահմանվեց բժշկական դպրոցի բժիշկներից 10 բժշկի և երկու վիրաբույժի հերթապահություն: Բժիշկներին ուժեղ նշանակելու և աղքատներին ձրի դեղ բաց թողնելու համար պետական գանձարանից հատկացվեց որոշ գումար: Հրաման տրվեց աղքատներից բժշկության համար վարձ չպահանջել:

(Հատ. VIII, էջ 21)

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԱՀԱԺԱՌԱՆԳԸ ԱՅՅԵԼՈՒՄ ԵՎ ՍՏԱՄԲՈՒԼ

Ցարի որդին՝ Մեծ դուքս Կոստանդինը իր ճանապարհորդության ընթացքում ոչ պաշտոնական այցով լինում է Ստամբուլում: Փաղիշահի կարգադրությամբ, Մեծ դուքսին դիմավորում և ընդու-

նում են մեծ հանդիսավորությամբ: Հյուրին հնարավորություն է տրվում այցելել և դիտել իր ցանկացած վայրերը և շինությունները Ստամբուլում (կայսերական նավատորմը, նավաշինարանը, զորանոցները և այլն): Սուլթանական պալատում Մեծ դուքսի պատվին տեղի է ունենում մեծ ընդունելություն: Մեծ դուքսը այցելում է նաև Իզմիր, Բրուսա քաղաքները, Միջերկրական ծովի նեղուցը [Դարդանեյ] և էգեյանի կղզիները:

Այս առթիվ Ռուսաստանի ցարից ստացվում է հատուկ շնորհակալական գրություն:

(Հատ. VIII, էջ 26)

* * *

Ինչպես գրվեց, 1261 (1845) թվականի դեպքերի շարքում, էրդրումի էյալեթը ևս դասվել է այն շրջանների շարքը, որտեղ գործադրվում է թանգիմաթը: Սակայն այդ էյալեթի մասերից Վանի սանջաքի բնակիչները անկարող էին գնահատել [թանգիմաթի] արդարության շնորհները: Նրանց այդ տգիտության ճիշտաններից ազատելու և արթնացնելու համար Վան է ուղարկվում բարձր մեջլիսի (մեջլիս-ի վալա)⁵³ անդամներից Մեհմեդ Քյամիլ փաշան: Այս մասին «Թաքվիմ-ի վեքայի»-ում պաշտոնապես հայտարարվել է հետևյալը.

«Հայտարարություններից երևում է, թե իբր Վանի ժողովուրդը չի ընդունում «Թանգիմաթ-ի հայրիյեն»: Քանի որ Վանում ևս որոշ ազդեցիկ մարդիկ բացասական վերաբերմունք են ցուցաբերում բարձր հրամանին, Վան ուղարկվեց վերոհիշյալ Քյամիլ փաշան»:

ԾՈՒՎԱՅԻՆ ԿԱՄՐԱՋԻ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ

Նկատի ունենալով Ստամբուլի ծովեզերքին, հին մաքսատան և Ղալաթայի միջև կամրջի կառուցման անհրաժեշտությունը, հրաման շնորհվեց կառուցել նոր, ամուր կամուրջ: Ներկայիս երկաթե կամրջի փոխարեն կառուցվեց կանոնավոր կամուրջ և երթևեկությունը հեշտացվեց: Անհարմար համարվեց հիշյալ վայրում կամրջի կառուցումը ծովային հին կամրջի նման լաստերի վրա:

Որպեսզի կամրջի տակից ծովային երթևեկությունն ապահով և անվտանգ լինի և վատ եղանակի ժամանակ կամուրջը չվնասվի,

հարմար համարվեց կամուրջը կառուցել դուբաների⁵⁴ վրա: Երբ վերջացավ կամրջի շինարարությունը, որոշված օրը մի շաբաթ քաղաքացիական անձանց հետ փաղիշահի կառքը Կարա-Քյոյից անցավ նորակառույց կամրջի վրայով: Փաղիշահը հրամայեց, որ երեք օր կամրջի վրայով անցնողներից վարձ չվերցնեն: Շինության ծախսերը ծածկելու համար կամրջից անցուղարձի համար նշանակվեց հետևյալ սակագինը.

հետիոտն անցուղիներից	5 փարա
բեռով բեռնակրից	10 »
չբեռնված ձիուց	20 »
բեռնված ձիուց	40 »
դատարկ կառքից	100 »
բեռնված կառքից	200 »
ոչխարի, այծի և դառան մեկ գլխից	3 »

(Հատ. VIII, էջ 75)

1263 (1846) թվականի դեպքերից

ԳԵՐԻՆՆԵՐԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ՎԵՐԱՅՈՒՄԸ

Մինչև այդ Ստամբուլում, Մեծ շուկայի մոտակայքում էսիր փաղար (գերիների շուկա)⁵⁵ կոչված տեղում, ապրանքի ու իրերի նման գնվում ու վաճառվում էին բազմաթիվ խեղճ մարդիկ «ստրուկ» ու «ստրկուհի» անվան տակ: Առևտուրը տեղի էր ունենում ամեն օր աճուրդի կարգով: Այնտեղ բնակվող գերեվաճառ էսնաֆները իրենց օղաններում պահում էին մեծ ու փոքր, սպիտակ ու սև, հաբեշ ստրուկներ և ստրկուհիներ: Ստրուկների և ստրկուհիների առուծախով զբաղվողները գալիս էին այս շուկան և առևտուր անում: Ժողովրդից շատերը այնտեղ գնում էին դիտելու համար:

Սովորության համաձայն ամեն տարի մուհարրեմ ամսի սկզբին նորին վսեմություն փաղիշահը այցելում էր Բարձրագույն Դուռ: Այս տարի ևս նորին վսեմության ներկայությամբ գումարված ընդհանուր մեջլիսում, երբ քննվում էին բարենորոգումների և արդարադատության հարցերը, նորին վսեմություն փաղիշահը, խոսելով գերիների շուկայում գոյություն ունեցող զրկանքների, անիրավությունների վերաբերյալ իր լսածների մասին, հայտնեց, որ շարիաթին և մարդկությանը հակառակ նման վիճակը շարունա-

կել անթույլատրելի է: Հետայսու ժողովրդի վիճակին վերաբերող գործերը պետք է կատարվեն շարիաթի թույլտվության սահմաններում և պետք է անմիջապես ցրել գերիների շուկան:

Այս մասին շնորհված փառիշահական հրամանով և ֆերմանով գերիների շուկան անմիջապես վերացվեց:

(Հատ. VIII, էջ 133—134)

ԲԵԴԻՐԽԱՆ ԲԵՅԻ ՀԱՐՅԸ

Բեդիրխան բեյը⁵⁶ բռնությամբ և ապօրինի գրավել էր Մոսուլի վիլայեթին կցված Զիզրեի գավառի գավառապետությունն ու շրջանը և բոլորովին անուշադրության էր մատնում Բարձրագույն Դռան բազմաթիվ խրատներն ու նախազգուշացումները: Հետևաբար այդ շրջանում արդարադատությունը և կարգը վերականգնելու համար անհրաժեշտ համարվեց վերջ դնել Բեդիրխան բեյի անկարգություններին: Անատոլիայի բանակի մարշալ Օսման փաշան բավականաչափ զինվորական ուժով շարժվեց դեպի Զիզրե: Բեդիրխան բեյը չզղաստացավ նախազգուշացումներից, չսեց մարշալ Օսման փաշայի խրատները և գիշերով հարձակվեց օսմանյան բանակի վրա: Անհրաժեշտ եղավ զսպել ու պատժել Բեդիրխան բեյին: Տեղի ունեցած մի շարք մարտերից հետո նրա խռովությունը ճնշվեց:

Բեդիրխան բեյը չկարողացավ դիմանալ իր ապաստանած Ուտակ բերդում, Օսման փաշայի հրամանատարությամբ աջ և ձախ ճակատի կողմից երեք թևով կատարված ճնշմանն ու պաշարմանը և «աման» ու ներում խնդրեց: Օսման փաշայի հրամանի համաձայն Բեդիրխան բեյը իր երկու որդիների հետ ապաստանեց օսմանյան բանակում: Նրա հետ գործող հայտնի Մահմուդ խանն էլ դիմեց զնդապետ Ահմեդ փաշային:

Երբ այս լուրը Ստամբուլ հասավ, նրանց շնորհված բարձր հրամանը հայտնվեց Օսման փաշային:

Բեդիրխան բեյի և Մահմուդ խանի խռովությունը այդ ժամանակ բավականին կարևոր իրադարձություն էր, որովհետև նրանց ապաստանած բերդը խիստ ամրակուռ էր և բերդի վրա հարձակումը շատ դժվար: Նրանք [ապաստամբները] փակվեցին բերդում և հարձակվող փառիշահական բանակի վրա քարեր էին թափում, և մեկ-մեկ էլ հրացան և թնդանոթ էին արձակում: Անատոլիական բանակի շտաբի պետ, նշանավոր Սաբրի փաշան ձախից, մարշալ Օմեր փաշան կենտրոնից առաջ շարժվելով, ամեն կողմից թնդա-

նոթ և հրացան կրակելով, «հավանից» խռամբարա⁵⁷ արձակելով, երեք գիշեր բերդը պահեցին պաշարված վիճակում: Չորրորդ օրը Բեդիրխան բեյը բերդի բարձունքից «աման» կանչելով խնդրեց դադարեցնել պատերազմական կրակը: Եվ քանի որ իրենց ընտանիքին և մերձավորներին «աման» տրվեց, իր երկու զավակների և հատուկ հպատակների հետ եկավ կայսերական բանակը, խոստովանեց իր հանցանքն ու ռճիրը և մեծ ամոթով գթասիրտ փառիշահից գթություն և ներում խնդրեց: Հրաման ստացվեց նրան Ստամբուլ ուղարկելու մասին:

Ահա այս կերպ վերջ դրվեց Բեդիրխան բեյի խռովությանը: Հիշյալ միջոցով այդ շրջանում բավական երկար ժամանակ անկախություն էր ձեռք բերել ու հռչակ վաստակել և չենթարկվելով, չհպատակվելով Մոսուլի վալիներին, ապստամբել էր:

Իր շրջանի դիրքն ամուր էր և Քուրդիստանում նրա ունեցած ուժն ու կարողությունը պատճառ էին եղել, որ ավելանան նրա անհնազանդությունն ու համառությունը: Կառավարությունը, որպեսզի կարողանա առանց խռովությունների շարունակել իր իշխանությունը, երբեմն հատուկ պաշտոնյաներ էր ուղարկում նրան կառավարության կողմը գրավելու համար: Սակայն այդ բոլոր փորձերն ու ջանքերը մնացին ապարդյուն, նույնիսկ վսեմաշուք ծերակույտական, հանգուցյալ Քեմալ փաշան այդ հարցով մի քանի անգամ Մոսուլ ուղարկվեց: Չնայած մինչև այդ պետական պաշտոնյաներից ոչ ոք չէր կարողացել գնալ Զիզրե, Քեմալ փաշան զնում է և իրեն տրված պաշտոնն ու հրամանները անձամբ զգուշորեն հայտնում Բեդիրխան բեյին: Քանի որ Բեդիրխան բեյը թուրքերեն չէր իմանում, Քեմալ փաշան իր նպատակը բացատրում է պարսկերեն: Եվ որովհետև փաշայի խոսքը ազդեցություն չի գործում, ինչպես վերևում նշվեց, հարցը վճռվում է զենքի ուժով:

Բեդիրխան բեյին Ստամբուլ ուղեկցելու համար Դիարբեքիրի նախկին քաջամարտի Ռյուշտի բեյին ու Բաղդադի Աբդուլբազեր աղային միմիջանակությամբ է տրվում: Այս Աբդուլբազերը հետագայում երկար ժամանակ եղել է Իզմիրի մաքսապետ...

(Հատ. VIII, էջ 142—144)

ԲԵԴԻՐԽԱՆ ԲԵՅԸ ՍՏԱՄԲՈՒԼՈՒՄ

Բեդիրխան բեյը հայտնի քուրդ էմիրներից է: Նա 1263 (1845) թվականին Քուրդիստանում Թիարի ասորիներին ենթարկել էր իր հպատակությանը: Այդ ժամանակ Մոսուլում անգլիական հյուպա-

տոս սըր Հանրի Լայարդի հաղորդած տեղեկության հետևանքով, Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները միաձայն և կտրականորեն պահանջում են, որ նա հեռացվի Քուրդիստանից:

Սադրազամ Ռեշիդ փաշան որոշել էր Բեդիրխան բեյին Ստամբուլ կանչել: 1263 (1846) թվականին Բեդիրխան բեյը գալիս է Ստամբուլ և արժանանում նորին վսեմություն փադիշահի տեսությունը: Փադիշահը հրամայեց և ֆերման տվեց, որ [Քուրդիստանի] դեպքերի մասին բացատրություններ տա: Նա արտասանում է հայամի հետևյալ քառյակը.

Մեղք չգործած մարդը աշխարհում ո՞վ է, ասա,
Այն մարդը, որ մեղք չգործեց, ի՞նչպես ապրեց, ասա,
Ես վատություն անեմ, դու վատ պատիժ տաս,
Ապա իմ և քո մեջ ի՞նչ տարբերություն կա, ասա:

Այս քառյակը փադիշահին մեծ հաճույք և բավականություն պատճառեց: Բեդիրխան բեյի վարմունքը արժանանում է շահի բարձր հավանությունը: Բեդիրխան բեյին բավարարելու, թե՛ ներկայում և թե՛ ապագայում նման վատ մտքերով չտարվելու համար, Ռեշիդ փաշան Բեդիրխան բեյին ցույց տալով սեղանի վրա եղած սև կազմով մատյանը, ասում է. «Բեդիրխան բեյ, ձեր գործերը արտաքուստ թեև այդպես սև են երևում, սակայն իրականության մեջ մեր պետությունը ընդունում է, որ նրանք զերծ են մատյանի միջի սև կետերից...»:

Բայց, քանի որ եվրոպացիները սպասում էին, թե Թիարի դեպքերի համար օսմանյան կառավարությունը ինչպիսի վերաբերմունք ցույց կտա Բեդիրխանի նկատմամբ, վերջինս Ստամբուլ գալուց երեք շաբաթ հետո ուղարկվեց Կանդիա:

Նորին վսեմություն դրախտաբնակ Ղազի սուլթան Աբդուլ Մեջիդը Կրետե ալեքսիսի ժամանակ, Բեդիրխան բեյը մի քանի անգամ նորից արժանանում է փադիշահի տեսությունը: Հաշվի առնելով, որ նա բազմաթիվ զավակների տեր է, փադիշահը նրան պարգևների է արժանացնում:

... Բեդիրխանը տասը տարի Կրետեում ապրելուց հետո լուր է ստանում, որ արժանացել է փադիշահական ներման, և հրամայվում է գալ Ստամբուլ: Միաժամանակ սադրազամ Ռեշիդ փաշան Կրետեի վալի Վելիեդդին փաշային հայտնում է, որ անհրաժեշտ է սիրաշահել Բեդիրխան բեյին և Ստամբուլ ուղարկել: Անձամբ Բեդիրխան բեյին 150 հազար դուրուշ ճանապարհածախս է

հատկացվում, նրա միհմանդար⁵⁸ նշանակված վիլայեթի կնքապահ Իբրահիմ էֆենդին՝ 25 հազար դուրուշ, և հատուկ շոգենավով Ստամբուլ են ուղարկվում:

Ստամբուլ գալուց հետո Բեդիրխան բեյին 5000 լիրա նվեր է տրվում, և նա շատ պարգևների է արժանանում: Նրան հրամայվում է, որ նորին վսեմություն փադիշահին ներկայացնի իր պահանջները: Այս կերպ փադիշահը ապահովում է նրա ներկան և ապագան: Բեդիրխան բեյին այլևս ոչինչ չի մնում անել, քան աղոթել փադիշահի կյանքի և փառքի համար:

Բեդիրխան բեյը նորից Կրետե է վերադառնում և այնտեղ ապրում ևս 8 տարի: Կրետեի հեղափոխության ժամանակ Կանդիայում և Հանիայում քրիստոնյա և իսլամ բնակիչների միջև ծագած թշնամությունը վերացնելու համար դիմում են նրա միջնորդությանը: Նա Կանդիայի քրիստոնյա բնակիչներին իր տանն է պահում: Մի այլ անգամ վիլայեթի կողմից ուղարկված շոգենավով հրավիրվում է Հանիա, ուր հորդորներով և ազդու միջոցառումներով վերջ է տալիս ծագած խռովություններին: Դրանից հետո իր ընտանիքով նորից Ստամբուլ է գալիս: Այստեղ 7 տարի ապրելուց հետո փոխադրվում է Շամ, որտեղ 2 տարի հետո մեռնում է:

Բեդիրխան բեյը մահանալու ժամանակ ուներ 21 տղա և 21 աղջիկ զավակ: Իր կյանքում ունեցել է 91 զավակ:

Սըր Հանրի Լայարդը Ստամբուլում դեսպան է եղել 1877—1879 թթ.: Դեսպանությունից հեռացվել է իբրև թոշակառու:

* * *

Մինչ վերևում հիշված Զիզրեի խռովությունը Քուրդիստանի այդ շրջանում մի շարք հարստահարիչ (մյութեղալիբե)⁵⁹ քուրդ ղեկավարների իշխանության սահմաններում գրեթե գոյություն չունեի օսմանյան պետական ղեկավար ուժ: Սրա պատճառն այն էր, որ վերոհիշյալ շրջանները գրավելու ժամանակ սուլթանական հաթթերով և ֆերմաններով այդ վայրերի իշխանությունը իբրև «չուրթլուք» և «օջաքլըք» իր բոլոր կողմերով տրվել էր տվյալ երկրի ղեկավարներին: Որոշ ժամանակ անց այդ ղեկավարները, անտեղյակ ժամանակի պայմաններին և պահանջներին, գործել են վայրենաբար: Այնպես որ, այդպիսիներին կարգի բերելու գործը [այսինքն՝

* Բեդիրխան բեյի մասին վերոհիշյալ տեղեկությունները առնված են մի թուրք դիվանագետի քաղաքական գրություններից (ծանոթ. հրատարակչի):

կենտրոնական իշխանությունը ենթարկելու գործը] դարձել էր անհրաժեշտություն:

Ինչպես նկարագրվեց վերևում, Բեդիրխսան բեյի խռովության ճնշումը հանդիսացավ Քուրդիստանում բարենորոգման սկիզբը: Օսմանյան պետությունը առանց ժամանակ կորցնելու ձեռնարկեց այդ բարենորոգումների իրականացմանը:

Այս խռովությունը ճնշելու գործում ծառայություն մատուցած էմիրներին, սպաներին և այլ պաշտոնյաներին վարձատրելու համար հատուկ հրամանով պատրաստված նշանները, վեբիլների հատուկ մեջլիսի ստորագրությամբ կազմված գրությունը ներկայացվեց փադիշահին, և կայսերական հատուկ հաթիվով հրամայվեց իրագործել այդ: Այդ գրությունը իրենց կնիքներով կնքողներն էին՝ սադրազամ Ռեշիդ փաշան, շեյխ-ուլ-իսլամ Արիֆ Հիքմեթ էֆենդին, սերասքեր Սայիդ փաշան և ուրիշներ, մոտ 20 մինիստր և բարձր աստիճանավոր...

(Հատ. VIII, էջ 148—149)

1264 (1848) քվականի դեպքերից

Անցյալ տարվա դեպքերի շարքում հիշվեց, որ Բեդիրխսան բեյի խռովության ճնշումով Քուրդիստանում հաստատվեց ապահովություն և նոր կազմակերպված էյալեթում կառավարման գործերը կարգի բերելու համար վալի նշանակվեց նախկին անվանի վեզիրներից էսադ Մուխլիս փաշան:

Օսման փաշան, որ Բեդիրխսան բեյի խռովությունը ճնշելու գործում մեծ ծառայություն էր մատուցել և հատուկ պարգևի արժանացել, Ստամբուլ կանչվեց, որտեղ հիվանդացավ և մի քանի օր հետո մահացավ: Նրա փոխարեն Անատոլիայի բանակի մարշալ նշանակվեց գնդապետ Գյուզլյուբլյու Ռեշիդ փաշան...

ՏԱՐԲԵՐ ՀԱՐՑԵՐ

Դյուզ-օղլու խոջա Կարապետի և խոջա Միհրանի⁶⁰ թղթի ֆարրիկայի կառուցումը Իզմիրում արդեն ավարտվել էր, Ստամբուլում ստացվեց նրա արտադրությունը և սկսեց գործածվել պետական հիմնարկներում և այլ վայրերում:

Հավելված: Երկրում երկար ժամանակ գործածվում էին Իզմիրի ֆարրիկայի թղթերը, իսկ օտար երկրներից ներմուծված թղթե-

րը, գոնե կառավարության կողմից, չէին գնվում, որից պետությունը մեծ օգուտ էր ստանում: Կամաց-կամաց այդ արտադրությունն արժանանում էր ընդհանուր հավանության... Սակայն որոշ ժամանակ հետո ֆարրիկան փակվում է, չկարողանալով մրցել արտասահմանյան ապրանքների հետ:

Թղթի ներմուծման համար ամեն տարի մեր երկրից միլիոններով ակշն է դուրս գնում:

(Հատ. VIII, էջ 153—154)

1265 (1849) քվականի դեպքերից

ՀԵՔՅԱՐԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Երկար ժամանակ կողոպուտով և ավազակությամբ զբաղվող քուրդ ավազակ նուրի բեյը, շանսալով իրեն տրված խրատներին ու խիստ պատվերներին, շարունակում էր իր ավազակությունները: Անատոլիայի բանակի մարշալը բավականաչափ մեծ զինվորական ուժերով ուղարկվեց նրա դեմ: Զդիմանալով ուժեղ հարձակման, նուրի բեյը ստիպված եղավ փախչել: Դրանից հետո նվաճվեց Հեքյարի կոչված ընդարձակ երկրամասը, կառավարության կողմից բավարարվեցին այդ երկրամասի վարչական կարիքները: Այսպես, Հեքյարի սանջաքին միացվեցին շրջակա մի քանի լիվաները և կազմվեց Հեքյարիի էյալեթ անունով մի ընդարձակ նահանգ, որտեղ վալի նշանակվեց Թերհալեի մութասարրիֆ, նախկին վեզիր Զիյա փաշան: Բայց, քանի որ անհրաժեշտ համարվեց, որ նա գնա Վիդին, Հեքյարիի վալի նշանակվեց գնդապետ Իզդեթ փաշան, որը Հեքյարիի վարչությունը բարելավելու պաշտոնով գործում էր այդ շրջանում:

(Հատ. VIII, էջ 175)

ՇԵՅԻՆ ՇԱՄԻԼԻ ՄԱՍԻՆ

...Կովկասի նվաճումը Ռուսաստանին մեծ դժվարություններ է պատճառել: Այս երկրամասում ապրող լեռնցի ցեղերը և աշիրեթները մինչև վերջին շունչը պաշտպանել են իրենց երկիրը: Նրանց հաստատակամությունն ու համարձակությանը պետք է ավելացնել նաև երկրի ամբողջությունն ու անառիկությունը, որոնց շնորհիվ բնիկների [զիմադրական] ջանքերը բավական ժամանակ հաջողություն են ունեցել:

Բայց, քանի որ վերոհիշյալ ցեղերը չէին կարող դիմադրել կանոնավոր զորքերի վիթխարի ուժերին, առանձին-առանձին գրավվեցին Կարաթթայը, Չերքեզիստանը, Դաղստանը, Իմերեթիան, Մեգրելիան, Վրաստանը և Շիրվանը։ Այնպես որ, այդ ժամանակ կովկասյան բանակում նշանակված ռուս սպաների համար կենդանի հայրենիք վերադառնալը դարձել էր հաղվագյուտ երևույթ։ Սակայն շեյխ Շամիլը ռուսներին զբաղեցրել է 25 տարի։

Շեյխ Շամիլը Դաղստանի հայտնի շեյխերից է։ Նրա Դաղստանի բնիկը հավաքվեցին Ռուսաստանի հարձակումների դեմ անհրաժեշտ միջոցառումների մասին խորհրդակցելու, այդ մեջլիսին հրավիրեցին նաև շեյխ Շամիլին։ Նա իր ելույթում ասաց. «Մինչև չվերացնեք ձեր միջև եղած անհամաձայնությունն ու թշնամությունը և չմաքրվեք ձեր մեջ տարածված, բայց շարիաթով արգելված վատ սովորություններից, ի՞նչ երեսով կարող եք հույս դնել Աստծո օգնության վրա»։ Շեյխ Շամիլի այս հարցը բոլորը արդարացի համարեցին և նրա ներկայությամբ թողություն խնդրեցին։ Նրանք չիհաղի⁶¹ դրոշակը հանձնեցին հերոսական շեյխին, նրան իրենց բաշբուղ⁶² քնտրեցին և Աստծո անունով երդվեցին հպատակվել նրա բոլոր հրամաններին։

Այդ օրվանից շեյխ Շամիլը դարձավ կովկասյան լեռների ահն ու սարսափը և մինչև իր վերջին ուժն ու շունչը պայքարեց ռուսների դեմ։ Սակայն ի վերջո ստիպված եղավ հանձնվել։ Վերջում նա եկավ իսլամության և խալիֆայության կենտրոնը՝⁶³ Ստամբուլ, ուր քաղաքի ժողովուրդը փողոցներում և մղկիթներում փարվում էր նրան և համբուրում նրա նվիրական ձեռքերը։

Շեյխ Շամիլը սպիտակամորուք, նուրբ և բարձր հասակով տղամարդ էր, նա հայտնի մյուշահիդ⁶⁴ և փիթ էր։

(Հատ. VIII, էջ 320)

ԱՐԳՈՒՐԱՀՄԱՆ ՇԵՐԵՖ

Պատմագիր, գրականագետ և դասախոս Արդուրահման Շերեֆը Լուսինից հետո օսմանյան պետության վերջին տարեգիրն էր։ Սակայն, հայտնի չէ, թե ինչու, Արդուրահման Շերեֆը փաստորեն չի զբաղվել տարեգրությամբ, եթե չհաշվենք Լուսինի տարեգրության VIII հատորի լրացման և հրատարակման նրա կավենք Լուսինի տարեգրության VIII հատորի հրատարակության առաջարկերը նախաձեռնությունը։ Լուսինի VIII հատորի հրատարակության հետո (1909) նույն նա նշել է. «Սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ V-ը իր գահակալությունից հետո (1909) ինձ նշանակեց տարեգրի պաշտոնում և այս գործի շարունակությունը, սկսած 1261 (1845) թվականից հանձնվեց նվաստիս»։ Մի այլ առիթով Արդուրահման Շերեֆը ավելացնում է, որ ինքը իր բազմաթիվ պարտականությունների և աշխատանքների պատճառով չի կարողացել զբաղվել տարեգրության ծանր և պատասխանատու գործով։

Արդուրահման Շերեֆը իր «Օսմանյան պետության պատմությունը» կարևոր աշխատությունը գրել և տպագրել է երկու հատորով՝ իրեն դասագիրք Ստամբուլի բարձրագույն դպրոցների համար։ Դասագիրքը բովանդակում է օսմանյան պետության պատմությունը սկզբից մինչև XIX դարի վերջերը։ Ի տարբերություն նախկին տարեգիրների «Քարիխ»-ների նա իր պատմությունը կազմել է ոչ թե տարեգրության ձևով, այլ ըստ քաղաքական կարևոր իրադարձությունների։

Արդուրահման Շերեֆը թուրքական բուրժուական պատմագրության առաջին ներկայացուցիչն է, որը, չբավականանալով քաղաքական դեպքերի և հարցերի ուսումնասիրությամբ ու վերլուծությամբ, զբաղվել է նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական հարցերի քննությամբ։ Այսպես, իր պատմության առաջին հատորում նա տալիս է «Օսմանյան պետության բաժանումը դարաշրջանների», որը որոշ չափով ունի պատմության պերիոդիզացիայի բնույթ, լայն տեղ է հատկացնում Թուրքիայում «Հողերի կառավարման» հարցին, եվրոպական ֆեոդալիզմը համեմատում է թուրքական ֆեոդալիզմի հետ, նշելով վերջինի «առավելությունները» (խառ, զեամեթ և թիմարի ձևով հողի օգտագործման սխեման բնորոշական ժառանգական սխեման փոխարեն), քննության է առնում երկրի ֆինանսները, պետության եկամուտներն ու ծախսերը, կալսության վարչական բաժանումը և այլն։ Արդուրահման Շերեֆը ուսումնասիրում է նաև կուլտուրան և գրականությունը։ Նրա զգալի հատորում նա տալիս է Թուրքիայի տարեգիր-պատմագիրների լրիվ ցուցակը, խոսում է մի շարք գիտնականների մասին, նշելով գիտության տարբեր ասպարեզներում նրանց կատարած դերի մասին։ Առանձնապես կանգ է առնում XVII դարի անվանի գիտնական Քյաթիր Չելեբիի (Հաջի Կալֆա) վրա, նրան համարելով իրենց «միջնադարյան լուսավորության պարծանքը»։

(*Zumt.* VIII, 42 320)

71

Արդուրահման Շերեֆի «Օսմանյան պետության պատմություն»-ից մենք քաղ-վածաբար թարգմանել ենք այն նյութերը, որոնք շարունակում են տարեգիր Լուս-Ֆիի պատմությունը սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից և որոնք որոշ չափով առնչվում են մեր թեմայի հետ:

ԱՐԳՈՒՐԱՀՄԱՆ ՇԵՐԵՖԻ «ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ
ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուլթան Մահմուդ 2-րդի իշխանության (1223—1255/1808—1839 թթ.) շրջանից սկսած Օսմանյան կայսրության վարչությունը կազմակերպվեց և ամրապնդվեց նոր հիմունքներով: Գյուլհանեի «Հաթթը հյուժայուն»-ով հին ձևերը փոփոխվեցին: Թանգիմաթի բարենորոգումները տվեցին լավ արդյունքներ: Կայսրության բոլոր հպատակները, ինչ կրոնի և ազգության էլ պատկանելու լինեին, հավասար էին օրենքի առջև: Անձի, գույքի և պատվի անձեռնմխելի-ություն, հարկերի նշանակման և բաշխման գործում արդարության ապահովումը, պետության համար կենսական նշանակություն ունեցող ֆինանսական գործերի կարգավորումը, զինվորական ծա-ռայության նոր կանոնադրության լավագույն ձևով իրագործումը, իբրև թանգիմաթի նոր և հիմնական սկզբունքներ, մի կողմից, ապահովում էին երկրի անվտանգությունը, հանգստությունը, բա-րեկենցությունը, ժողովրդի միաբանությունը և գանձարանի կանո-նավորումը, մյուս կողմից էլ՝ ուժեղացնելով մեր զինվորական կարգապահությունն ու զինավարժությունները, ապահովում էին մեր ցամաքային ու ծովային անվտանգությունը և ուժը: Կայսրու-թյան վիլայեթները հետզհետե ավելի ուժեղ կապելով կենտրոնի հետ, որոշ վայրերում պետությունը իր գերիշխանությունը տարա-ծում և գործադրում էր նաև առանձնաշնորհյալ էյալեթների վրա: Այս ամենը բարերար ազդեցություն էր ունենում նաև արտաքին քաղաքականության վրա:

Նշանավոր ծովակալ Չենգել-օղլու Թահիր փաշան, սուլթան Մահմուդի իշխանության վերջին տարիներին կարգի բերեց օսման-յան նավատորմը: Սերասքեր Ռիզա փաշան ևս զինվորական ուժերը վարչական սկզբունքով բաժանեց բանակների, Նվրոպայից սպա-ներ հրավիրեց և զինվորական կրթության գործը պատշաճ բարձ-րության վրա դրեց:

Նյութական և բարոյական առաջադիմությունները ուրախու-թյուն և գոհունակություն էին պատճառում պետության ղեկա-վարներին:

(Հատ. II, էջ 326—327)

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ
[1853 թ.]

Իշխան Մենշիկովի՝ գործերի և արտահայտությունների պա-րունակած կոպտության ու գոռոզամտության պատճառով, Ստամ-բուլում և Նվրոպայի քաղաքական շրջաններում ենթադրում էին, որ նա, հավանաբար, չի վայելում Ռուսաստանի կառավարության վստահությունը: Սակայն Ռուսաստանի արտաքին գործերի մի-նիստր և զխավոր մինիստր կոմս Գենսլորդից ստացված գրությունը լուծեց այդ տարակուսանքը: Այդ գրության մեջ Մենշիկովի գործե-լակերպն ու մտքերը գովասանքի և լիակատար հավանության էին արժանացել: Գրության մեջ այնուհետև ասված է. «Նկատի ունե-նալով նրա առաջարկների չափավորությունն ու ճշտությունը, նո-րին վսեմություն կայսրը, նրա այդ աստիճան բարեկամական և անկեղծ ցանկությունների հանդեպ առանց պատճառի նրան ան-վստահություն և անարգանք ցույց տալու հարցը» համարելով ան-արդարացի, առաջարկում է օսմանյան պետությունը մի անգամ ևս ուշադրության առնել այդ հարցը և փոխել իր տված որոշումը:

Նվիրական ռամազան ամսի վերջին գեներալ Գորչակովի հրա-մանատարությամբ ռուսական բանակը անցնելով Պրուտ գետը, տարածվեց էֆլաքի (Վալախիա) և Բոգդանի (Մոլդավիա) էյալեթ-ներում: Նույն օրը պարոն Դիմիտրի Նեսելրոդեն մեծ պետություն-ներից ուղղած գրության մեջ ասում է. «Գրավում ենք երկու երկըր-ները; սակայն դա օսմանյան պետության դեմ հարձակողական պատերազմի նպատակով չէ: Բարձրագույն Դուռը մերժելով մեր սպասած բարոյական ապահովությունը, ստիպեց մեզ դրա փոխա-րեն ժամանակավորապես հաստատել նյութական ապահովություն»:

Բարձրագույն Դուռը անմիջապես բողոքեց ռուսական բանակի՝ երկու երկրները մտնելու դեմ: Մեծ պետությունները երկու կողմերի հարաբերությունները բարելավելու համար Վիեննայում հրավիրե-ցին մի կոնֆերանս և համաձայնության ոգով պայմաններ պարու-նակող մի արձանագրություն կազմելով, ուղարկեցին Ս. Պետեր-բուրգ և Ստամբուլ:

Սակայն օսմանյան Բարձր կառավարությունը այդ արձանագրության որոշումները ևս չընդունեց: Զիհիջե ամսի 20—22 և 23-ին Բարձրագույն Դռանը գումարված արտակարգ ընդհանուր բարձր մեջլիսում Ռուսաստանի՝ Պրուտ գետը անցնելը համարվեց պայմանագրի խախտում: Ընդհանուր որոշմամբ Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարվեց, և Ռումելիի բանակի հրամանատար Օմեր փաշան ռուսական հրամանատարությունն ուղարկեց մի գրություն, պահանջելով 15 օրում դատարկել երկու երկրները:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԴԱՆՈՒԲՈՒՄ

1270 (1853) թվականին

Առաջին կարևոր և մեծ պատերազմը Օլբանջայի պատերազմն էր, երկրորդը՝ Չեթանեի պատերազմը: Այս պատերազմներում ուժեղ հարձակումների հետևանքով ռուսները լրիվ պարտություն կրեցին:

Թե՛ վերոհիշյալ մարտերում և թե՛ հաջորդ 4—5 ամիսներում ռուսները մեծ պարտություններից հետո ստիպված եղան նահանջել...

«...Օսմանյան կայսրության բարեկամ պետությունները շատ զոհ մնացին այս հաջողություններից, ուստի Ռուսաստանը ստիպված եղավ ավելի մեծ կարևորություն տալ ռազմական գործողություններին: Նրանք նոր ուժերով պաշարեցին Սիլիստրեն: (Այդ ժամանակ Ռուսաստանի զինվորական ուժերը 70—80 հազար զինվոր էր, իսկ Թուրքիայինը՝ 8—10 հազար զինվոր):

Ռուսներին չի հաջողվում գրավել Սիլիստրեն: Այդ ժամանակ հասնում են նաև Անգլիայի և Ֆրանսիայի օգնական ուժերը: Փոխվում է պատերազմի ընթացքը: Գեներալ Պասկևիչը մեծ կորուստներ կրելով ստիպված է լինում թողնել պաշարումը և վերադառնալ Դանուբի մյուս կողմը (1270 թ. ռամազանի 21):

Սիլիստրեի պատերազմը Դանուբի մարտերից ամենամեծն էր:

(Հատ. II, էջ 334—335)

ՍԻՆՈՊԻ ԱՂԵՏԸ

(1853 թ.)

Պատերազմի սկզբին Անատոլիայի և Ռումելիի ծովեզերքները պաշտպանելու համար կազմակերպվեց և Սև ծով դուրս բերվեց

հնգական կալիոնից² և մեկ շոգենավից բաղկացած երկու փոքր նավատորմ: Սաստիկ փոթորիկի պատճառով այս տորմիդները ստիպված եղան իրար հետևից ապաստանել Սինոպի նավահանգիստը:

Նրբ նավատորմը խարխալ գցած կանգնել էր նավահանգիստում, ռուսական նավերը մոտենալով սկսեցին կրակ բացել: Տեղի ունեցած կռվում թեև թշնամին ևս ունեցավ շատ կորուստներ, սակայն մեր 12 նավերից 11-ը այրվեցին և ընկղմվեցին. միայն «Բալիֆ» շոգենավը վնասվածք ստացած փախավ և հասնելով Ստամբուլ հայտնեց ցավալի լուրը...

(Հատ. II, էջ 337—338)

* * *

Ռուսական նավատորմի փոխ-ծովակալ Նախիմովը իր գերազանց ուժերի շնորհիվ տարավ լրիվ և վճռական հաղթանակ:

Սինոպի աղետի հետևանքով օսմանցիների գործողությունները Սև ծովում լրիվ կանգ առան: Անհրաժեշտ եղավ դիմել անգլիական և ֆրանսիական նավատորմների օգնությանը, որովհետև լուրջ վտանգ էր սպառնում Ստամբուլին և նեղուցներին: Որոշ ժամանակ անց անգլիական և ֆրանսիական նավատորմները, անցնելով Չանաբ-կալեի (Դարդանեղի)³ նեղուցից, եկան Ստամբուլ: Ռուսաստանը բողոքեց: Վիկտորյա թագուհին և Նապոլեոն III-ը առաջարկեցին իրենց միջնորդությունը՝ Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև ստեղծված անհամաձայնությունը լուծելու համար: Նիկոլայ ցարը մերժեց այդ առաջարկը: Դրանից հետո Լոնդոնի և Փարիզի կառավարությունները վերջնազոր ներկայացրին Ռուսաստանին: Ցարը ոչ միայն մերժեց այդ վերջնազորը, այլև հրամայեց, որ բանակը անցնի Դանուբը: Այս պայմաններում Անգլիան և Ֆրանսիան պատերազմ հայտարարեցին Ռուսաստանին (1854 թ. 12 մարտի): Պատերազմն ընդգրկեց նաև Ղրիմը և Բալթիկ ծովի շրջանները... 1855 թ. գարնանը դաշնակիցները մեծ ուժերով վերսկսեցին պատերազմական գործողությունները: Կատաղի մարտերից և ռմբակոծությունից հետո նրանք գրավեցին ավերակի վերածված Սևաստոպոլը:

Դաշնակիցների հաջողությունները, Նիկոլայ ցարի մահը և Ալեքսանդր II-ի գահակալումը ոչնչացրին ռուսների պատերազմը շահելու հույսերը: Նոր ցարը հայտնեց, որ պատրաստ է կնքելու «պատվալուր» հաշտություն...

Ավստրիան Ռուսաստանին տված վերջնագրով հաշտության համար առաջարկում էր հետևյալ պայմանները.

Ռուսները պիտի հրաժարվեն էֆլաքի և Բոգդանի նկատմամբ իրենց պահանջից. Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակներին տրված իրավունքները պիտի վերանայվեն. Դանուբում նավարկությունը պիտի լինի ազատ. Սև ծովը պիտի լինի չեզոք...

Յարը ստիպված էր ընդունել այդ պայմանները: Հաշտության պայմանները մշակելու համար որոշվեց Փարիզում հրավիրել կոնգրես:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐԸ

Չյուրուք-սուփի [Ճորոխի] կտրիճները գրավելով Բաթումի մոտակայքում Սև ծովի եզերքին գտնվող Շեքաթել բերդը, միջոցներ ձեռք առան բերդի պաշտպանության համար:

Անատոլիայի բանակի հրամանատար Չերփանելի Աբդուլբերիմ Նադիր փաշան հարձակումներ գործելով Ախալցխայի և Արփաշայի վրա, բանակի հրամանատար Նաջերլի Ահմեդ փաշայի օգնությամբ գրոհով գրավեց Գյումրիի բերդը. քանի որ այդ շրջանում եղած ռուսական զինվորները փակված մնացել էին Ախալցխայում, փաշան սկսեց ճնշում գործել այդ քաղաքի վրա: Ահմեդ փաշան, զգալով հրամանատար Աբդի փաշայի թուլությունը, ստիպեց նրան հրաժարական տալ... Պետության ղեկավարները Դանուբի ափերին ձեռք բերած շարունակական հաղթանակների հետ միասին, ուշադրություն էին դարձնում նաև Արևելյան սահմանին. սակայն նոր հրամանատարը, լինելով գործին ոչ հմուտ և նախանձոտ անձնավորություն, Ախալցխայի և Գյումրիի շրջաններում պատճառ դարձավ մի շարք ցավալի դեպքերի: Այդ պատճառով պաշտոնանկ արվեց, վեղիրության աստիճանից զրկվեց, Կիսլոուս արքային և իր հանցանքների համար պատժվեց: Հրամանատարության պաշտոնը տրվեց էրզրումի վալի Զարիֆ Մուստաֆա փաշային:

Ռուսաստանի դեմ վաղուց ի վեր թշնամության և պատերազմի մեջ էր Դադստանի էմիրներից շեյխ Շամիրը:

Օսմանյան կառավարությունը պատերազմ հայտարարելուց հետո շեյխ Շամիրն ավելի ուժեղացրեց թշնամական գործողությունները և բավական շփոթություն և նեղություն պատճառեց Ռուսաստանին: Գործողություններ սկսեցին նաև չերքեզ և արաղա ցեղերը: Դաշնակից պետությունները, նավեր ուղարկելով Սուխու-

մի և Անապայի կողմերը, ժողովրդին ղենք և ռազմամթերք էին րաժանում:

Զարիֆ Մուստաֆա փաշան ևս անկարող էր պաշտպանել և ամրացնել սահմանները: 1270 (1853) թվականին ռուսները երևացին Կարսի կողմերում, որից հետո տեղի ունեցան փոքրիկ ընդհարումներ, իսկ հաջորդ տարվա վերջերին լրիվ պաշարեցին Կարսի բերդը: Զարիֆ Մուստաֆա փաշայի փոխարեն հրամանատար նշանակված Վասըֆ փաշան Կարսի պաշտպանության համար արտակարգ ջանքեր գործադրեց. նա 1271 (1854) թվականի մուհարրեմ, սեֆեր և ռեբի-ուլ էվլել ամիսներին թշնամու վրա բազմաթիվ ուժեղ հարձակումներ գործելով, մեծագույն կորուստներ պատճառեց նրան և զսպեց: Իբրև վարձատրություն իր հերոսական դիմադրության համար նա արժանացավ փաղիշահական հատուկ շնորհների ու նվերների: Կարսի վրա թշնամու ճնշումը թեթևացնելու հույսով մեծ սերդար Օմեր փաշան բավականաչափ զինվորներով Ղրիմից անցավ Սուխումի կողմերը: Չնայած Կարսը պաշտպանողների ուժեղ և համառ դիմադրությանը, սննդամթերքը վերջացած լինելով, նրանք ի վերջո՝ 1271 (1855) թվականի ռեբի-ուլ էվլելի 17-ին ստիպված եղան հանձնել բերդը⁴:

Բայց, քանի որ մինչ այդ դաշնակիցները գրավել էին Սևաստոպոլը և որոշվել էր հաշտության հարցը, պատերազմական գործողությունները մնացին այդ վիճակում: Կարսի անկումը այնուամենայնիվ ունեցավ իր ազդեցությունը հաշտության գործի վրա...

(Հատ. II, էջ 348—350)

Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ հատվածները ստորև թարգմանաբար բերում ենք Քյամիլ փաշայի «Օսմանյան պետության քաղաքական պատմությունը» աշխատությունից:

ՄՈԼԼԱ ԻՂԻՍԻ ՄԱՍԻՆ՝

Այդ ժամանակ [920 (1514—15) թվականին] Երզնկայի վալի Բըլբըլի Մեհմեդ փաշան վերջացրել էր Քուրդիստանի նվաճումը և Մոլլա Իդրիսի օժանդակությամբ կարգի էր բերել փաղիշահական նոր վիլայեթների գործերը: Մոլլա Իդրիսը գրել է օսմանյան պետության ընդհանուր պատմությունը և Իրանի արշավանքում եղել է փաղիշահի տրամադրության ներքո աշխատող նշանավոր անձերից:

Մոլլա Իդրիսը ծնվել էր Բիթլիսում և լավ ծանոթ էր այդ շրջանի վիճակին: Երբ սուլթան Սելիմը (Յավուզը) Ամասիայում էր, նա Քուրդիստանի աշիրեթների ղեկավարներին շահ Իսմայիլի լարած թակարդներից ազատելու նպատակով, Մոլլա Իդրիսին ուղարկեց այդ կողմերը: Նրա ջանքերով բովանդակ Քուրդիստանի քաղաքները, ինչպես նաև Դիարբեքիրը, Բիթլիսը, Հիսնի-Քեֆը և այլ քաղաքներ միանգամից ապստամբական վիճակ ստացան. դրանցից բացի Սղերտը, Քերքուքը և այլ քաղաքներ ու գյուղաքաղաքներ, վերջապես այդ շրջանի 9 ցեղերի (կաբլիե) գլխավորները ընդունեցին օսմանյան պետության հպատակությունը: Օսմանյան զորիշխանությունն ընդունեցին Քուրդիստանի այլ 16 բեյեր ևս: Դրանից հետո Մոլլա Իդրիսը հրաման ստացավ գրավել Քուրդիստանի մինչև արևելյան սահմանը՝ Ուրմիայի լիճը, և արևմտյան սահմանը՝ Մալաթիան...

Փաղիշահի՝ Թավրիսցի վերադառնալուց հետո շահ Իսմայիլը փորձում է հտ գրավել Դիարբեքիրը, սակայն ապարդյուն: Բըլբըլի Մեհմեդ փաշան և ապա Խուսրու փաշան, Մոլլա Իդրիսի օժանդակությամբ և ջանքերով գրավում են Մուշ և Մարդին քաղաքները և դեռևս չգրավված էրդանին, Սենջարը, Ուրֆան, Ջերմիկը, Բերեքիկը և Դիարբեքիրի հարավային շրջանները...

Քուրդ բեյերից յուրաքանչյուրը նշանակվում է իբրև դերբեհ-յի², նրանց շնորհվում է պատվո խալաթ, իսկ Մոլլա Իդրիսին շնորհվում է երկու սանջաք և վարձատրություն:

(Հատ. I, էջ 152)

ԻՐԱՆԻ ԴԵՊՔԵՐԸ

Իրանական պետությունը, օգտվելով այն բանից, որ օսմանյան պետությունը զբաղված էր հունական ապստամբությամբ,

ՄԵՀՄԵԴ ՔՅԱՄԻԼ ՓԱՇԱ

Բարձրաստիճան պետական գործիչ և ղիվանագետ Մեհմեդ Քյամիլ փաշան միաժամանակ եղել է պատմագիր: Նա գրել է Օսմանյան կայսրության պատմությունը (եթե հատորով) սկզբից մինչև սուլթան Աբդուլ Մեջիդի իշխանության վերջը՝ 1861 թվականը, «Օսմանյան պետության քաղաքական պատմությունը» վերնագրով: Գիրքը տպագրվել է Ստամբուլում 1909—1910 թվականներին:

Քյամիլ փաշայի կենսագրական նյութերից հայտնի է, որ նա ծնվել է 1832 թ. Լեֆկոսիայում (Կիպրոս): Կրթությունը (սկզբում ղինվորական) ստացել է Եգիպտոսում, հասնելով հազարապետի աստիճանին: Եգիպտոսում ապրելով Մեհմեդ Ալի փաշայի պալատում (Աբրահիմ սարայի), նա հնարավորություն է ունենում սովորել արաբերեն, պարսկերեն, հունարեն, անգլերեն և ֆրանսերեն: Քյամիլ փաշան իր կենսագրականում հիշում է, որ իր ֆրանսերեն դասերին հսկում էր Մեհմեդ Ալի փաշայի պալատում կարևոր պաշտոններ ունեցող Նուրաթ բեյը (հետագայում Նուրաթ փաշա): «Հետագայում պարզվեց, որ նորին վսեմություն Մեհմեդ Ալի փաշայի նպատակն էր ինձ նշանակել իր տղայի անգլերենի ուսուցիչ»:

Ինչպես հայտնի է, Եգիպտոսի վալի Մեհմեդ Ալի փաշան իր իշխանության ամբողջ շրջանում եղել է ֆրանսիական քաղաքականության կողմնակից, իսկ նրա որդին՝ Աբրահ փաշան անգլիացիների հետ իր ունեցած բարեկամությունը ուժեղացնելով, դարձել է Եգիպտոսում անգլիական քաղաքականության կողմնակից: Քյամիլ փաշան, հավանաբար, Աբրահ փաշայի ազդեցությամբ, դառնում է անգլիական և այդ անգլիափրությունը պահում է մինչև իր կյանքի վերջը:

Գալով Ստամբուլ, Քյամիլ փաշան սկզբում վարում է մյուսասարքիֆի ու վալիի պաշտոններ, այնուհետև նշանակվում է էվթաֆի և լուսավորության մինիստր: Պրեմիեր-մինիստր է նշանակվել շորս անգամ: Առաջին անգամ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի իշխանության օրով՝ 1885—1891 թթ., երկրորդ անգամ 1895 թ., երրորդ անգամ 1908—1909 թթ. և վերջին անգամ սուլթան Մեհմեդ V-ի ժամանակ՝ 1912—1913 թթ.:

Անգլիական ռուսական վախճան Քյամիլ փաշայի մասին խոսելիս չի կարելի չհիշել նրա հայատյացությունը: Դեռևս 80-ական թվականներից սկսած Քյամիլ փաշայի հայացքներում որոշակիորեն հանդես են գալիս ծայրահեղ շովինիստական և նացիոնալիստական գաղափարներ, որոնք զարգանալով հետագայում հանգեցին ցեղասպանության (զենոցիդի) դոկտրինային: Նա, օրինակ, ցինիկաբար հայտարարում էր. «Մենք (այսինքն՝ թուրքերս — Ա. Ս.) և Անգլիան ոչ միայն չենք ճանաչում Հայաստան բառը, այլև կշախջախենք այդ անունը արտասանողի կզտկը...»: Նա կոչ էր անում ֆիզիկապես ոչնչացնել բոլոր հայերին:

սկսել էր իր կողմը գրավել մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմին հպատակություն հայտնող քրդական ցեղերին, որը անախորժությունների պատճառ էր դառնում երկու պետությունների միջև: Քուրդերով խառն իրանական բանակը, հարձակվելով Կարսի էյալեթին ենթակա Կաղզվանի սանջաքի վրա, թալանել էր ժողովրդի գույքն ու անասունները, Բայազիդի էյալեթում սպանել որոշ թվով մարդկանց և գրավել նրանց ունեցվածքը: Այս մասին կայսերական սահմանի պաշտոնյաները տեղեկացրել էին պետության մայրաքաղաքին:

Օսմանյան Բարձր կառավարությունը անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առավ և էրզրումի վալի խուսրե փաշային նշանակեց Արեւելքի զինվորական ուժերի գլխավոր հրամանատար:

Դեսպանության պաշտոնով Իրան գնացած և վերադարձած Սուլեյման Հադի էֆենդիի հաղորդագրությունից պարզվում է, որ Իրանի շահը բուլղոսի կողմնակից չէր կայսերական երկրի սահմանի վրա կատարված հարձակումներին և իր հիմնական ցանկությունն է եղել շարունակել հաշտությունն ու խաղաղությունը երկու պետությունների միջև: Շահն այդ մասին հրահանգներ էր տվել սահմանի պաշտոնյաներին: Սակայն, չնայած դրան, անպակաս են եղել անկարգությունները, կողոպուտն ու թալանը, այս անգամ արդեն Կարսի կողմերում: Այդ շրջանները ենթակա լինելով Աբբաս Միրզայի³ իշխանությանը, հափշտակված ապրանքները վերադարձնելու մասին սադրազամությունը հատուկ կարգադրություն ուղարկեց Աբբաս Միրզային, սակայն ապարդյուն:

Հունական ապստամբությունը ուժեղանալու կապակցությամբ ավելացել էր նաև իրանցիների համարձակությունը: Աբբաս Միրզան էրզրումում Իրանի պաշտոնյաներին ուղարկած իր նամակում հայտնում էր, որ Իրանի հաջիները Օսմանյան երկրում բռնությունների են ենթարկվում, նրանց հաջ⁴ գնալը պետության կողմից արգելված է և իրեն էլ հրամայված է շուտով Իրան վերադառնալ:

Այս ձևով իրանցիները հարաբերությունները խզելով, սկսել էին հարձակումներ գործել կայսերական սահմանների վրա: Հունական զեպքերով զբաղված օսմանյան պետության հոգսերին ավելացավ նաև իրանական պատերազմը:

Իրանցիները իրենց հարձակողական գործողությունների մեջ թեև պարտություն էին կրել Բաղդադի ճակատում, սակայն էրզրումի կողմերում պարտության մատնելով օսմանյան բանակին, գրավել էին Թոփրաք-կալեն: Աբբաս Միրզան անսպասելի գրավելով

Բայազիդը, շարժվեց դեպի էրզրում: Այս վիճակը սարսափ առաջացրեց այդ շրջանում: Մուշի սանջաքում ապրող հայդարանլի բերդական ցեղը քաշվեց դեպի Դիարբեքիր: Այդ շրջանում իրանական բանակը, ավերելով բազմաթիվ վայրեր, հափշտակեց ժողովրդի անասունները և գերի տարավ ժողովրդի մի մասին: Իրանցիները գրավեցին նաև Բիթլիսը: Աբբաս Միրզայի զինվորները գրավեցին Արճեշի բերդը: Սակայն ձմեռը վրա հասնելու պատճառով, իրանցիները վերադարձան Թավրիզ: Հետո սերասքերի առաջապահ նշանակված Մեհմեդ Զեյալեդդին փաշան պաշարեց Թոփրաք-կալեն և ետ մղեց իր վրա եկած Աբբաս Միրզայի զինվորների հարձակումը: Սակայն Աբբաս Միրզան Իրանի սերասքերի հետ միասին հավաքելով Իրանի կողմն անցած օսմանյան պետության հպատակ քրդական ցեղերի մեծ մասին, հարձակվեց Զեյալեդդին փաշայի բանակի վրա և պարտության մատնեց նրան:

Սակայն, դրանից հետո, աստժո տնօրինությամբ, Իրանում առաջին անգամ բռնկած սաստիկ խուլերայի համաճարակը այնպիսի մահացությունների պատճառ դարձավ, որ իրանցիները ժամանակ չէին գտնում դիակները թաղելու, և սարսափահար իրանական բանակը ցիրուցան եղավ: Աբբաս Միրզան ստիպված եղավ նահանջել:

Քիչ անց Աբբաս Միրզան սկսեց հաշտության բանակցություններ: Քանի որ օսմանյան կառավարությունը զբաղված էր հունական ապստամբությամբ, իրանական գործը ժամ առաջ վերջացնելու նպատակով, կողմերի ներկայացուցիչները 1237 (1821) թվականին բանակցություններ սկսեցին:

(Հատ. III, էջ 75—76)

ԱՆՅԱԳՐԻ ՍԻՍԵՄԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Իսլամական անունով և տարազով հույն լրտեսներ բռնվեցին, որի հետևանքով հաստատվեց անցագրի սխտեմ: Ստամբուլից գալառներ գնացողները պարտավոր էին իրենց բնակավայրից ներկայացնել հատուկ տեղեկանք, որտեղ նշված լինեի անունը և հայրանունը⁵, արտաքին նշանները, ինչպես նաև հաստատված երաշխավորություն և հատուկ գրություն Ստամբուլի դատարանից: Իսկ գալառներում մի վայրից մեկ այլ վայր գնացողները պարտավոր էին գրություն ստանալ իրենց բնակավայրի նալիբներից:

Իրանի հետ սկսված հաշտության բանակցությունները վերջանում են հաջողությամբ և 1238 (1823) թվականին օսմանյան պետության կողմից Արևելքի սերասքեր Ռեուֆ փաշան և Իրանի ներկայացուցիչ Մեհմեդ Ալի Միրզան ստորագրում են հաշտության պայմանագիրը:

(Հատ. III, էջ 86)

ՕՍՄԱՆ ՆՈՒՐԻ

Օսման Նուրին նոր շրջանի թուրք պատմաբաններից է: Նրա «Արդուլ Համիդ» երկրորդը և նրա իշխանության շրջանը» եռահատոր պատմությունը արժեքավոր աշխատություն է, որը ընդգրկում է Թուրքիայի պատմության 1876—1909 թթ. ժամանակաշրջանը:

Օսման Նուրիի «Պատմության» ներածականում ասված է. «Օսմանյան պետության 33 տարվա քաղաքական դեպքերի մասին մեզ մոտ ոչ մի պաշտոնական թուղթ չի հրատարակվել, ամենակարևոր դեպքերը մշտապես գաղտնի են պահվել օսմանյան ժողովրդից: Ոչ մեկին չեն ներկայացվել պատերազմի նման օրինական միջոցառումների միջ ծախքերը, պատերազմներ, որոնց մի քանի անգամ ստիպված է եղել դիմելու մեր պետությունը: Բռնապետության ամենամեծ հենարանը, դործունեության ամենազորեղ միջոցը եղել է տգիտությունը: Մտքերի լուսավորումը, երկրի անցյալը ուսումնասիրող և նրա ապագան գուշակելու համար ուղեցույց հանդիսացող երկերի ոչ թե հրատարակումը, այլ անգամ ընթերցումը համարվում էր ոճիր»:

Գրքի վերջում հրատարակչության կողմից տրված կենսագրական նյութերից պարզվում է, որ Օսման Նուրին ստացել է զինվորական կրթություն, եղել է դասախոս, լրագրող և թարգմանիչ: Ստամբուլի զինվորական դպրոցում եղել է գերմաներենի դասախոս, աշխատակցել է «Թերջումանը հաքիքաթ», «Սաբահ»¹ և «Սերվեթ-ի ֆյունուն»² թերթերին: Գրքի ներածականում հեղինակը ասում է, որ գիրքը գրել է, օգտվելով զինավորապես հվրոպական բազմաթիվ աղբյուրներից, քանի որ թուրքական աղբյուրները ահաասարակ եղել են «անմատչելի»:

Օսման Նուրիի գիրքը բաղկացած է երեք հատորից: «Պատմության» եռահատոր ալս գրքի առաջին և երկրորդ հատորները զբղև են անձամբ Օսման Նուրիի կողմից, որը, ինչպես երևում է կենսագրական նյութերից, երրորդ հատորի լույսընծայման ժամանակ արդեն վախճանված է եղել: Երրորդ հատորի անվանաթերթում նշված է՝ «Հեղինակ՝ Ա. Ռ.», իսկ վերջաբանում ասված է, որ «մեզ հաջողվեց ամբողջացնել» աշխատությունը: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ երրորդ հատորը Օսման Նուրիի թողած նյութերի հիման վրա շարադրել է այն շրջանում հայտնի պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկը, որը սովորություն ուներ օգտագործել իր անվան սկզբնատառերը:

Գրքում բերված են բազմաթիվ քաղաքական, ռազմական և դիվանագիտական փաստաթղթեր, հուշագրեր, արձանագրություններ, պայմանագրեր և այլն: Գիրքը տպագրվել է Ստամբուլում 1327 (1909) թվականին: Այնտեղ համառոտակի տրված են սուլթան Արդուլ Համիդի զահակալությանը նախորդած ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տեղեկություններ ու նյութեր, սուլթան Արդուլ Ազիզի զահընկեցությունը, սուլթան Մուրադ V-ի կարճատև իշխանությունը, բուլղարական հեղափոխությունը, Սերբիայի և Չեռնոգորիայի դեպքերը, ի վերջո Արդուլ Համիդ II-ի զահակալությունը (1876 թվականի օգոստոսի 31):

Ի տարբերություն XVII—XVIII դարերի թուրք պատմագիրների, որոնք իրենց «թարիխ»-ները մեծ մասամբ գրել են տարեգրության ձևով, հաճախ կանգ առնելով արքունիքի, սուլթանների, վեզիր ազամների գործերի, պատերազմական գործողությունների հետ կապված դեպքերի վրա, պատմաբան Օսման Նուրին մոտ չորս տասնամյակ ընդգրկող իր պատմությունը գրել է եվրոպական բուրժուական պատմաբանների օրինակով, քաղաքական կարևոր դեպքերի ու շարժումների տեսությունով և վերլուծումներով: Գրքի երկրորդ հատորում առանձին գլուխ է հատկացված Արդուլ Համիդի անձնական կյանքին, նրա արքունիքին, հարեմին, իսկ երրորդ հատորը պարունակում է Կրետեի հարցը, օսմանյան պետությունը և մեծ տերությունները, Նոր օսմանները եվրոպայում, Հայկական հարցը գլուխները: Միշտ չէ, որ հայկական հարցի մասին արտահայտված մտքերն ու դատողությունները համապատասխանում են պատմական փաստերին, թեև ջանք է թափում բավականաչափ առարկայորեն մոտենալ և ըստ այդմ մեկնաբանել Արդուլ Համիդի վարած դժվար քաղաքականությունը և մեծ տերությունների հետապնդած նվաճողական նպատակները: Նկատի ունենալով թուրք պատմաբանի արտահայտած տեսակետների հետաքրքրությունը հայկական հարցի վերաբերյալ, այս գլուխը տալիս ենք ամբողջությամբ, առանց հասկանալիության:

«ԱՐԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԵՎ ՆՐԱ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ»

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԴԵՊՔԵՐ ԱՆԱՏՈՒԽԱՅԻ ՍԱՀՄԱՆԻ ՎՐԱ

255 || Պատերազմի սկզբին Անատոլիայի սահմանում 80000 մարդուց բաղկացած օսմանյան բանակի դիմաց կանգնած էր ռուսական 120 հազարանոց բանակը: Յարի փոքր եղբայր մեծ դուքս Միխայիլ Նիկոլաևիչը Թիֆլիսի նահանգապետն էր, միաժամանակ նաև զինվորական գործերի ղեկավարը, իսկ ռուսական բանակի հրամանատարությունը հանձնված էր նախորդ պատերազմներում մեծ հռչակ վաստակած գեներալ Լորիս Մելիքովին: Անատոլիայի պատերազմական բեմը լինելով լեռնոտ, եղանակն էլ զանազան տեղերում փոփոխական, մեծ գծավարություններ էր ստեղծում պատերազմող կողմերի համար: Դարերից ի վեր թե՛ լեռնային շրջաններում, թե՛ հարթավայրերում ճանապարհներ չեն շինվել, գոյություն ունեցածներն էլ սայլերի և թնդանոթների համար բոլորովին անհարմար քարավանային հին ճանապարհներ էին: Պատերազմի հայտարարման օրը՝ 1877 թվականի ապրիլի 24-ին, ռուսական բանակը չորս թևերով անցավ օսմանյան սահմանը: Սրանցից Ռիոն կոչվող թևը Օկոբժիոյի հրամանատարության տակ Սև ծովի եզերքով առաջ շարժվելով զբաղեցնում էր Բաթումում գտնվող Հասան փաշայի հրամանատարությանը են-

թակա օսմանյան բանակը, միաժամանակ ջոկատներ էր ուղարկել Արդահանի բերդի կողմերը: Այս թևի խնդիրը սկզբնապես պաշտպանողական էր. իսկ հարձակողական խումբը կազմող Ախալցխայի (գեներալ Դեկել), Ալեքսանդրապոլի (գեներալ Լորիս Մելիքով) և Երևանի (գեներալ Տեր-Ղուկասով) թևերի նպատակակետը առայժմ Կարսի բերդն էր: Բաթումից մինչև Բայազիդ այս բանակի ճակատն ուներ 360 կիլոմետր երկարություն, իսկ երկարատև պատերազմ մղելու համար ուժերը անբավարար էին: Մովի մակերեսից 5868 ոտք բարձրության վրա գտնվող Կարսի բերդը այն ժամանակ գտնվում էր բավարար ուժի պաշտպանության տակ, շրջապատված էր վերջին ժամանակներում կառուցված տասներկու ամրություններով, և թեպետ ուներ Արդահանից օդնական ուժ ստանալու հնարավորություն, սակայն Լորիս Մելիքովի պլանով անհրաժեշտ էր հնարավորին չափ շուտ գրավել այդ բերդը:

256 Անատոլիայում առաջին ռազմական գործողությունը տեղի ունեցավ ապրիլի 24-ին, պատերազմի հայտարարումից անմիջապես հետո: Օսմանյան նավատորմը այդ օրը ուժեղացրեց Փոթի քաղաքը, որտեղ մթնոլորտ էր ռուսների ղեպի Բաթում առաջացող թևի պարենը, ինչպես նաև սուրբ Նիկոլայ ամրոցն ու այլ կետեր: Անկանոն և || բավականին թույլ այդ ուժեղացումները մնացին առանց հետևանքի, իսկ մեր ռազմանավերը հանկարծ աչքից անհայտացան: Թեև ռուսները վախենում էին, որ հիշյալ նավերը բավականին վնաս ու ավերածություն կարող էին պատճառել Բաթումի վրա քայլող թևին, բայց նրանք Սուխումի բերդը ուժեղացրեցին համար երեքսուն միայն մայիսի 10-ին: Կովկասի իսլամ ժողովրդին Ռուսաստանի դեմ գրգռելու համար թափված ջանքերն էլ Ռուսաստանի ձեռք առած միջոցների շնորհիվ ապարդյուն մնացին: Սակայն Ռուսաստանը աշնանը միայն կարողացավ ընկճել Կովկասում ծագած ապստամբությունը:

Ռուսների ձախ կողմը կազմող երևանյան թևը նախ շարժվեց Բայազիդի վրա: Այդ բերդում քիչ քանակությամբ զորք էր թողնվել, քանի որ մերոնք կարծում էին, թե մեծ և փոքր Արարատ լեռների միջև եղած ճանապարհը աննպաստ է նվաճող բանակի առաջխաղացման համար: Հայտնի չէր,

որ Արարատի լեռնանցքի արևմուտքում կար նաև մի այլ ճանապարհ, որը ռուսները վաղուց նորոգել էին նույնիսկ թնդանոթներ փոխադրելու համար: Գեներալ Տեր-Ղուկասովի սպայակույտի պետ գնդապետ Ֆիլիպովը ապրիլի 30-ի առավոտյան երկու վաշտ կազակ ղինվորներով Բայազիդի շրջակայքը գալով տեսավ, որ բերդից դուրս ոչ մի ամրություն գոյություն չունի, իսկ Ալի Քյամիլ փաշայի հրամանատարության տակ եղած երկու հազարանոց պաշտպանական զորքն էլ առանց պատերազմելու ետ քաշվեց: Դրանից հետո Տեր-Ղուկասովը իր բանակի հետ միասին մոտեցավ բերդին: Ժողովուրդը առանց որևէ պայմանի, անվերապահորեն հանձնվեց ռուսներին: Գեներալը խնդրեց նորոգել տվեց ամրությունները և մի փոխգնդապետ էլ հրամանատար նշանակեց այդտեղի համար:

Ախալցխայի զորաբանակի համար շատ կարևոր էր գործողությունների նպատակակետ հանդիսացող Արդահանի բերդի գրավումը: Հիմնական ուժերով Ալեքսանդրապոլից դեպի Զայիմ առաջ խաղացած Լորիս Մելիքովը, նկատելով, որ գեներալ Դեխլի հրամանատարության տակ եղած ուժը բավական չէ Արդահանը գրավելու համար, գեներալ Հայմանի հրամանատարության տակ եղած մի ջոկատով ուժեղացրեց այդ թևը: Այս երկու թևերը առանձին-առանձին շարժվեցին դեպի բերդը: Այստեղ էր գտնվում Հյուսիս Սաբրի փաշան իր տասներկու վաշտով, որոնց թնդանոթների թիվը համեմատաբար ավելի շատ էր: Երբ ռուսները գրավեցին բերդի առաջամասի ամրացած զորակայանը, Լորիս Մելիքովը որոշեց մայիսի 17-ին սկսել ընդհանուր ռմբակոծություն: Դրա հետևանքով բերդի պաշտպանները ստիպված եղան քաշվել բերդի ներսը: Սակայն մարտերը շարունակվեցին քաղաքի փողոցներում և վերջացան այն ժամանակ, երբ հարձակվող թևը միացավ գեներալ Վայմանի զորամասերին: Երեկոյան դեմ գլխավոր հրամանատարը Թիֆլիս ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը. «Արդահանի բերդի արտաքին ամրությունները, ռազմամթերքը, վաթսուն թնդանոթները, մեծ քանակությամբ սննդամթերքը, ամրացված զորակայանը և միջնաբերդը ամբողջությամբ մեր զորքի ձեռքում է»: Այս պատերազմում օսմանյան զորքից նահատակվեց մոտ 1750 հոգի, բրիգադի հրամանատար Ալի փաշայի հետ միասին մոտ 1000 ղինվոր էլ գերի ընկավ:

Ռուսների ավար առած թնդանոթների և այլ զենքերի քանակն էլ նրանց նախնական ենթադրությունից ավելի եղած է:

Նախքան ռուսների կողմից Արդահանի գրավումը, օսմանյան զորքը ցուցաբերել էր մի կարևոր հաջողություն: Արդեն վերևում նշել էինք, որ օսմանյան նավատորմը ռմբակոծել էր սուրբ Նիկոլայ ամրոցը և Փոթի քաղաքը: Այս նավատորմը, որը բաղկացած էր «Օսմանիյե», «Ասարը թեֆի» զրահավոր ծանր հածանավերից (ֆերբեթե)³ և «Մուքադդեմեի խայր» և «Ֆեթհի բյուլենդ» թեթև հածանավերից (կորվեթ)⁴ և մի հրետակիրից (կանբեթ)⁵, գտնվում էր Հասան փաշայի հրամանատարության ներքո: Այս ռմբակոծությունից երկու շաբաթ հետո լուր ստացվեց, որ Սուխումի բերդը գրավվել է օսմանցիների կողմից: Այս հաջողությունը ընդհանուր էր բերվել այդ կողմերում ապրող արաղանների ցամաքից ցույց տված օգնությամբ:

258

Երեք շաբաթ առաջ չերքեզ ղեկավարներից հինգ անձինք Ստամբուլից եկել էին Բաթում և այնտեղ բարձրացել Հասան փաշայի նավատորմը, որը հինգ զրահավորով շարժվում էր դեպի Սուխումի բերդը:

Մայիսի 3-ին այս հինգ անձինք գիշերով իրենց հետ վերցնելով 600 հրացան, դուրս են գալիս ցամաք, ղենքերը բաժանում այնտեղ գտնված 300 մարդկանց: Հասան փաշան որոշ թվով չերքեզներ, քրդեր, լազեր և թուրքեր ևս ցամաք հանելուց հետո ուժեղ կրակ էր բացել բերդի վրա: Այդ ժամանակ չերքեզ բեգերը իրենց մարդկանցով ցամաքից հարձակում գործեցին: Ռուսները թեև ուղեցին համառ դիմադրություն ցույց տալ, բայց չհաջողվեց: Չերքեզ պետերի դրդումով Արազայի⁶ ապստամբությունը ավելի ծավալվեց ու տարածվեց ներքին շրջանները: Բոլոր կողմերից ռուսներին դուրս քշեցին: Դեպի Թիֆլիս տանող երկաթուղագիծը քանդելու համար օսմանյան զորքն ուղարկվեց Քութայիսի կողմերը: Օսմանցիները գրավեցին Սուխումի բերդը:

Ռուս ղինվորները քաշվեցին, գնացին:

ԶԻՎԻՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

264

Նշված վերևում նշվեց, գլխավոր հրամանատար Լորիս Մելիքովը ապրիլ ամսի վերջին եկել էր Զայիմ: Նա այս

87

265

վայրը վերածեց ընդհանուր բանակատեղի, հեռագրով կապեց Թիֆլիսի հետ ու ամրացրեց: Հեծելազորից ու թնդանոթաձիգներից կազմեց շրջուն մի պահակագունդ և նրա միջոցով կտրել տվեց Կարսի և էրզրումի միջև եղած ճանապարհներն ու հեռագրագծերը: Սկսեց Կարսը պաշարելու պատրաստություն տեսնել: Մուխթար փաշան Կարսում պաշարված մնալուց խուսափելու համար, ժամանակին քաշվել էր էրզրում և, իր զորքի մի մասը թողնելով Կարսի և էրզրումի միջև Զիվին կոչված վայրում, այնտեղ սարքել էր ամուր || բանակատեղ: Քանի որ այս դիրքը կարող էր հյուսիսից և հարավից Կարսը պաշարող ռուսական բանակը թիկունքից հարձակման վտանգի ենթակա դարձնել, Լորիս Մելիքովը հրաժարվեց Կարսը երկու կողմից պաշարելու մրտքից և ստիպված եղավ գեներալ Հայմանի հրամանատարության տակ եղած զորքը ուղարկել Զիվինի վրա: Հյուսիսային կողմից Կարսի վրա միայնակ հարձակվեց Դեիլի զորագունդը: Այս մարտերը տևեցին հունիսի 17-ից մինչև հուլիսի 8-ը:

266

Զիվինում իսմայիլ փաշայի հրամանատարության ենթակա ուժը բաղկացած էր 15000 մարդուց, սակայն քսան կիլոմետր հեռավորության վրա Դեիլի Բաբայում կար Մուխթար փաշայի հրամանատարության ենթակա || ևս նույն չափի ուժ: Այս երկու ուժերի նպատակն էր՝ մի կողմից օգնել Կարսին, իսկ մյուս կողմից արգելք դառնալ, որ էրզրումին սպառնացող ռուսական բանակը շմիանա Տեր-Ղուկասովի հետ: Հունիսի 23-ին Լորիս Մելիքովը Տեր-Ղուկասովից լուր ստացավ, որ սպառվել է իր ռազմամթերքը և վախենում է Մուխթար փաշայի բանակի ուժգին հարձակումից: Այս պատճառով ռուսական գլխավոր հրամանատարը այդ հարձակմանը արգելք դառնալու համար հրամայեց գեներալ Հայմանին հարձակվել Զիվինի վրա, բայց Զիվինում օսմանցիների դիրքերը այնքան կատարյալ էին, որ այստեղ միայն ճակատից հարձակվելը անկարելի էր: Հայմանը ստիպված եղավ միաժամանակ աջ և ձախ թևերից էլ կատարել շրջապատման գործողություն: Սակայն ռուսական զորքերը շատ ուշ հասկացան, որ դրա համար իրենց ուժերը բավարար չեն և մեծ կորուստների գնով մեծ իշխան Միխայիլի համաձայնությամբ, որոշեցին ընդհանուր նահանջ կատարել և մարտերը հետաձգել մինչև նոր ուժերի ժամանումը: Հայ-

մանը Կարսի մատուցներում ռուսների կուտակած ռազմամթերքը ետ քաշելու գործը ապահովելու համար մինչև հուլիսի 28-ը մնաց Զիվինի արևելքում գտնվող Միլիթիսում: Հուլիսի 10-ին Լորիս Մելիքովի հիմնական ուժերը դարձյալ գտնվում էին Ալեքսանդրապոլում:

Գեներալ Տեր-Ղուկասովը Բայազիդի գրավումից հետո Երևանի զորագնդով առաջ էր խաղացել էրզրումի ուղղությամբ և մինչև մայիսի 14-ը վաթսուներկու կիլոմետր տարածություն կտրելով հասել էր սուրբ Օհանես անունով հայկական մի հին վանքի մոտ և այնտեղ հիմնել մի զինապահեստ և մի հիվանդանոց:

Հունիսի 11-ին հրաման ստացավ շարժվել Դեիլի Բաբայում գտնվող Մուխթար փաշայի վրա: Տեր-Ղուկասովը, չնայած իր ուժի սակավությանը, հարձակվեց Մուխթար փաշայի աջ թևի վրա: Մուխթար փաշան նկատելով իր աջ թևի վտանգավոր դրությունը, որոշեց ուժ վաշտով շարժվել այդ կողմը և հարձակվել ռուսների վրա: Հունիսի 21-ին Դեիլի Բաբայում տեղի ունեցավ բավականին մեծ ճակատամարտ, որտեղ ռուսները մեծ կորուստներ կրեցին:

267

Զիվինում ռուսական հիմնական բանակի կրած պարտության պատճառով ստիպված եղավ նահանջել նաև Տեր-Ղուկասովը: Նահանջը շատ դժվար էր, որովհետև նա իր հետ ուներ 600 հիվանդ և վիրավոր: Ութ օր քայլելուց և Ղաբաքիլիսի մոտ տեղի ունեցած մի մարտում ևս բավականին կորուստներ տալուց հետո հուլիսի 5-ին հազիվ կարողացավ հասնել սահմանի վրա գտնվող Իգդիրի դիրքը: Բայազիդի միջնաբերդում պաշարված ռուս զինվորներին ազատելու համար, այստեղ մի քանի օրվա ընթացքում || ուժերը վերադասավորելուց հետո, հուլիսի 8-ին ուժ վաշտով, 19 հեծյալ գումարտակով և 24 թնդանոթով կրկին անցավ օսմանյան սահմանը: Տեր-Ղուկասովը մայիս ամսին դեպի էրզրումի կողմը շարժվելուց հետո, Բայազիդի բերդը Վանալճի կողմից ենթակա էր դարձել օսմանյան զորքերի և քրդերի ճնշման: Վանի նահանգապետ Ֆայիք փաշան Բայազիդի գրավման ժամանակ հայդարանլի ցեղից կամավորներ հավաքելով նրանց զինել էր «վինչեսներ» հրացաններով: Հունիսի 18-ին դեպի Վան ուղարկված ռուսական մի ջոկատ, Բայազիդից 17 կիլոմետր հեռավորության վրա

պարտութիւնն էր կրել և քաղաքում մինչև այդ ժամանակ պաշարված լինելով, ստիպված էր եղել քաշվել միջնաբերդը: Ռուսները 23 օր այս բերդում պաշարված մնալով, ստիպված էին զինվորների օրեկան պարենը կրճատել մինչև մեկ ութերորդ ֆունտ պաքսիմատի: Վերջապես հուլիսի 10-ին դրսից օգնութիւն ստանալով պաշարումը վերացվել, քաղաքը ամբողջապես ավերվել էր:

Ռուսների Ռիոնի թեք մինչև նոյեմբերի 30-ը չկարողանալով առաջանալ, մնացել է պաշտպանողական դիրքերում:

Զիվինի պատերազմից հետո Անատոլիայում սահմանն անցած ռուսական բանակի ընդհանուր նահանջում իր հաջողութիւնը հետևանք էր այն բանի, որ մենք մեր հարձակման ժամանակ չցուցարբերեցինք ուժգնութիւն: Մուխթար փաշայի ռազմավարական միջոցառումները գերազանցում էին ռուսական շտաբի ցաք ու ցրիվ գործողութիւններից: Եթե Մուխթար փաշան Զիվինի պատերազմից հետո ուժգին առաջխաղացում կատարեր, շատ հավանական էր, որ Լորիս Մելիքովի հրամանին ենթակա ռուսական հիմնական ուժերը ամբողջութեամբ ոչնչացված ու ցրված կլինեին: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ դրա համար նրա ուժերը բավական չէին:

ԿԱՐՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԱՆԱՏՈԼԻԱՅՈՒՄ

306

Ինչպես նախապես էլ նշել էինք, ռուսները Զիվինի պատերազմից հետո Անատոլիայի ռազմադաշտից նահանջելով քաշվեցին սահմանի մյուս կողմը, որտեղ սպասում էին Ռուսաստանից օգնական ուժերի ժամանման, իսկ օգոստոսի 8-ին կրկին սկսեցին իրենց հարձակողական գործողութիւնները: Նրանց նպատակն էր մի կողմից օգնել Տեր-Ղուկասովին հարձակվելու Իսմայիլ փաշայի վրա, իսկ մյուս կողմից արգելք հանդիսանալ, որ Մուխթար փաշան չկարողանա օգնութեան հասնել այդ կողմին: Մեծ իշխան Միխայիլը օգոստոսի 25-ից անձամբ իր ձեռքն էր վերցրել բանակի գլխավոր հրամանատարութիւնը: Սեպտեմբերի վերջերին ժամանեց օգնական ուժերի առաջին

307

գրենադերական զինվորի, որից հետո հարձակում սկսվեց մեծ և փոքր կողերի ամրացված բլուրների վրա: Մուխթար փաշան դիրք էր գրավել այս բլուրների վրա: Ռուսներին թեև հաջողվեց գրավել բլուրներից երկուսը, բայց հոկտեմբերի 4-ին Մուխթար փաշայի կատարած հարձակման պատճառով ստիպված եղան նորից թողնել դրանք և ետ քաշվել: Չնայած դրան Մուխթար փաշան երկար շմաց այստեղ և հոկտեմբերի 9-ին քաշվեց Կարսից երեսուն կիլոմետր հարավ-արևելքում գտնվող Ալաջայի դիրքերը, որոնք սքողում, պաշտպանում էին այդ բերդը: Մեծ իշխան Միխայիլը || որոշեց այդ վայրում հարձակվել հիշյալի վրա 41 վաշտ հետևակով, 43 գումարտակ հեծելազորով և 176 թնդանոթներով: Որպեսզի հաջողութիւնը բոլորովին ապահով լինի, գեներալ Լազարևի հրամանատարութեամբ 23 վաշտ հետևակից, 28 գումարտակ հեծյալ զինվորներից և 78 թնդանոթից բաղկացած երկրորդ մի զորադնդով շրջապատեց օսմանցիների դիրքերը: 50000 մարդուց բաղկացած այդ բանակի դեմ օսմանցիներն ունեին 30000 մարդ: Գեներալ Հայմանը առաջադրանք ստացավ գրավել օսմանյան դիրքերի կենտրոնը հանդիսացող Ավլյար լեռը: Գեներալ Ռոոպն էլ Ալաջան ընդունեց իրեն նշանակետ: Հոկտեմբերի 15-ի առավոտյան սկսվեց Ալաջայի ճակատամարտը և վերջացավ այն բանով, որ ռուսները ճեղքեցին պաշտպանական դժի կենտրոնական մասը և թափանցեցին դիրքերը: Երբ Լազարևը հարձակվում էր կենտրոնի վրա, գեներալ Ռոոպն էլ մարտեր էր մղում Ալաջայի դիմաց: Կեսօրին մոտ, երբ օսմանցիները անսպասելի կերպով սկսեցին իրենց թնդանոթները ետ քաշել, Ռուպը վճռեց, որ արդեն հասել է հարձակման պահը: Չնայած զնդակների կատաղի տարափով դիմավորելուն, նրան հաջողվեց մտնել հրաձիգների առաջավոր խրամատները: Օսմանյան զորքը չկարողացավ դիմադրել 28 թնդանոթների կենտրոնացված կրակին և Վլադիկավկազի ու Եկատերինոսլավի զնդերի շրջանցիկ շարժումներին: Օսմանյան հետևակի մի մասը ստիպված եղավ հանձնել զենքերը, իսկ մյուս մասը՝ նահանջել: Գեներալ Լորիս Մելիքովի եղբայրը հետապնդեց օսմանցիներին Կարսի ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 15-ի երեկոյան Մուխթար փաշան Կարս քաշվելուց

հետո որոշեց հանձնվել: Մեծ իշխանը գեներալ Ռոտպին և իր համհարզներին մեկին հանձնարարեց վարել հանձնման բանակցությունները: Պայմանները համեմատաբար նպաստավոր էին: Պայմանագրում ասված էր. «Այսօրվա մարտում օսմանյան զորքի ցուցաբերած քաջության և արիության համար թույլատրվում է բոլոր սպաներին, ինչ աստիճան էլ որ ունենան, կրել իրենց զենքերը և իրենց հետ վերցնել անձնական իրերն ու ձիերը. սպաների ծառայողները և այլ զորամասերի չպատկանող անձինք զենքերը հանձնելուց հետո բոլորն էլ կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը, իսկ ռազմագերիները պարտավոր են հանձնել ռազմամթերքը, զորշակները, զինանյութը, թնդանոթները և այլն»: Ռազմագերիների մեջ կային 7000 զինվոր, յոթ փաշա և երկու հարյուր հիսունից ավելի սպաներ: Պայմանագիրը ստորագրեց գեներալ Լորիս Մելիքովը, որպես Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար: Այս պատերազմից հետո Մուխթար փաշան Ստամբուլ ուղարկած տեղեկագրում կորուստը ներկայացնում էր միայն ութ-ինը հարյուրի չափ: Երկրորդ տեղեկագրում էլ ըստ զինվորներին մղել դասալքության: Ստամբուլի ռազմական բարձրագույն ատյանը դատապարտեց այդ սպաներին՝ երկու աստիճան իջեցնելով նրանց կոչումը, բայց այս վճիռը չընդունվեց հրամանատարության կողմից, և ի վերջո որոշվեց մահվան դատապարտել նրանց:

Ռուսական բանակը այլևս անարգել ձեռնարկեց Կարսի պաշարումը: Պաշարման ղեկավար նշանակվեց գեներալ Լազարևը: Իսկ Հայմանի առջև խնդիր դրվեց՝ Կովկասյան նոնաձիգ զինվորների հետ միասին հետապնդել օսմանյան բանակի մնացորդներին և կտրել նրանց կապը էրզրումի հետ: Լազարևի ուժերը բաղկացած էին 41 վաշտից [հետևավակ], 54 գումարտակից [հեծյալ] և 138 թնդանոթից: 30 հազարանոց պաշարող բանակի դեմ Կարսում կար 25000 զինվոր: Գեներալ Լազարևը աչքի առաջ ունենալով հանդերձ Պլենայի դեմ ձեռնարկված ուղղակի հարձակման ողբերգական հետևանքները, բայց վախենալով վերահաս ձմեռից և հաշվի առնելով, որ կանոնավոր պաշարման համար անհրաժեշտ կլինի շատ երկար ժամանակ, որոշեց

բերդը գրավել գրոհով: Նոյեմբերի 5-ին, ետ մղելով բերդից դուրս խուժելու համար պաշարվածների ձեռնարկած գրոհը, նա նոյեմբերի 11-ին սկսեց բերդի անընդմեջ, անդամ գիշերային, տասնօրյա ուժեղացումը: Պաշարվածները, նոր ամրություններ կառուցելով, պատրաստվում էին համառ պաշտպանության, և քանի որ բերդը բարձրադիր էր և լրիվ իշխում էր ամբողջ շրջակայքի վրա, ռուսական սպայակույտը վախենալով, որ ցերեկային հարձակումը կարող է մեծ կորուստներ պատճառել, որոշեց հարձակումը կատարել լուսնկա մի գիշեր: Լիալուսինը հանդիպում էր նոյեմբերի 18-ի գիշերը: Բովանդակ բանակը, առանց հեծելազորի, բաժանվեց յոթ թևի: Սրանց խնդիրը հետևյալն էր. գեներալ Կոմարովի հրամանատարության տակ եղած զորագնդի մի մասը շրջանցելով Շորաքի բլուրները, իր մեծ մասով պիտի հարձակվեր Չիմ ամրոցի վրա. փոխգնդապետ Մելիքովի զորագունդը Սյուվարի ամրոցի վրա հարձակվելով պիտի գրավեր Կարս գետի առաջին կամուրջը, այնուհետև ինքը ևս պիտի մտներ Չիմ ամրությունը: Գեներալ Գրաբեի և գնդապետ Վոժդակինի զորագնդերը պիտի հարձակվեին Քանլը ամրության կողերի, իսկ գեներալ Ալխագովի զորագունդը՝ Հաֆըզ ամրության վրա: Այս չորս թևերը գտնվում էին Լազարևի հրամանատարության ներքո: Իսկ հինգերորդ և վեցերորդ զորագնդերը, որոնց խնդիրն էր հարձակումից ավելի ցույց կատարել և անհրաժեշտության դեպքում հարձակվել Լազարևի և Մուխթար ամրությունների վրա, զբաղվում էին գեներալ Ռոտպի հրամանատարության ներքո: Յոթերորդ զորագունդը ցույցեր պիտի կատարեր Արաբ և Կարազաղ ամրությունների դեմ: Մի ընդհանուր պահեստի լի զորամաս էլ գտնվելու էր Կարսից ինը կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք՝ Կամազովի դիրքերում: Բոլոր թևերը ունեին դինամիտային փամփուշտներ և հարձակման սանդուխտներ ունեցող ամրոցային ջոկատներ, որոնց կցված էին նաև թնդանոթաձիգներ: Հեծելազորը կանգ էր առել էրզրումի ճանապարհին և խնդիր ուներ արգելք հանդիսանալ պաշտպանվողների նահանջին:

Նոյեմբերի 18-ի գիշերը անամպ էր, հանդարտ և ցուրտ: Լիալուսնի լույսի տակ հեռվից նշմարվում էին ձյու-

նաժառնակ բլուրները: Ռուսները թեև առաջ էին շարժվում շատ զգույշ, բայց առաջապահ պահակները նկատեցին գիշերային հարձակումը և պաշտպանվողները բոլորը միասին անմիջապես սկսեցին համազարկ հրաձգությունը: Փոխզենդապետ Մելիքովի զորագունդը, իր առջև ունենալով կամավորներ, արտակարգ արագությամբ գրավել էր Սյուվարի ամրոցը, առաջացել մինչև Կարս գետի կամուրջը և այնտեղից պատրաստվում էր թիկունքից հարձակվել Չիմ ամրոցի վրա: Կես գիշերից երկու ժամ պակաս գններալ Գրաբեն հասավ Քանլը ամրոցի փնջերին: Սեաստոպոլի գնդի կամավորները երկու գումարտակ զինվորներով, շնայած պաշտպանվողների սաստիկ կրակին, հարձակվեցին արտաքին ամրությունների վրա: Գններալ Գրաբեն, երբ Պերմի և Սեաստոպոլի գնդերի հետ առաջանում էր գեպի բուն ամրոցը, վիրավորվելով սպանվեց: Նրա փոխարեն հրամանատարությունը ստանձնեց Պերմի գնդի գնդապետը: Այս գնդերը կատաղի մարտից մի ժամ հետո մտան ամրոցը: Այստեղ տեղի ունեցած սվինամարտում ռուսները շատ զոհեր տվին: Այնուհետև պաշտպանվողները, քաշվելով բերդի պատսպարանները (բլինդաժ, կազեմաթ), այնպիսի ուժեղ դիմադրություն ցույց տվին, որ ռուսները ստիպված եղան մինչև օգնական ուժերի ժամանումը, թողնել ամրոցը և նահանջել: Գնդապետ Բելինսկին թեև այս անգամ էլ սկսեց թիկունքից հարձակվել կազեմաթների վրա, բայց իր նախորդի նման վիրավորվեց և մահացավ: Դրանից հետո գններալ Լադարևը օգնական ուժ ուղարկեց դժվարին դրության մեջ ընկած այս թևին, իսկ սպանված երկու հրամանատարների փոխարեն նշանակվեց գնդապետ Բլումբերինգը: Միաժամանակ Լորիս Մելիքովը Քանլը ամրությունից մինչև Կարս գետը ընկած ամբողջ գծի հրամանատարությունը հանձնեց գններալ Շավճավաձեին: Այս գններալը իր կազակներով եկավ մինչև ամրոցի առաջ, հեծյալներին ձիերից իջեցրեց և հրամայեց մագլցելով բարձրանալ պատների վրա: Սրանց գալուց հետո պաշտպանները ստիպված եղան թողնել ամրոցը և ետ քաշվել:

|| Համեմատաբար ավելի հեշտ է եղել բոլոր դիրքերի բանալի համարվող Հաֆըզ-փաշա և Կարադաղ ամրոցների գրավումը: Չնայած այն բանին, որ նախորդ երեկոյից

սկսած Հաֆըզ-փաշայի ամրության և Ալեքսանդրապոլի ճանապարհի մյուս կողմում գտնվող Կարադաղ ամրությունից անընդհատ կրակով են դիմավորվել, այնուամենայնիվ գնդապետ Ֆադեևը նախ գրավեց հիշյալ երկու մարտկոցների միջև կառուցված ամրությունները, հետո երկու զորագնդերի փոխադարձ օգնությամբ գրավվեց Կարադաղ մարտկոցը:

Այս հաջողություններից հետո Ալխազովի և Բլումբերինգի զորագնդերը շարժվեցին դեպի քաղաք: Քաղաքի առաջամասում գտնվող բանակատեղի գրավումով՝ փողոցներում կոկորդ-կոկորդի արյունալի մարտեր մղեցին: Սակայն այս հաջողություններով էլ չավարտվեց Կարսի գրավումը: Կարս գետի ձախ ափին ռուսների ձեռնարկած հարձակումը տեղային հանգամանքների և բլուրների վրա կառուցված երկու շարք ամրությունների պատճառով է՛լ ավելի մեծ դժվարությունների էր հանդիպում: Այս պատճառով ռուսական սպայակույտը 1855 թվականի Մուրավյովի սխալը չկրկնելու համար, որոշեց բուն հարձակումը կատարել ամրությունների հարավ-արևելյան կողմից: Հնարավոր չեղավ գրավել Չիմի, Լազթեփեի ամրությունները թե դրանց ամրակուռ լինելու և թե պաշտպանների ցույց տված ուժեղ դիմադրության պատճառով: Ռուսների հարձակումը ապարդյուն անցավ: Նույնիսկ գետի այս կողմում գտնվող Սյուվարի ամրությունը փոխգնդապետ Մելիքովի կողմից գրավվելուց հետո նորից վտանգի է ենթարկվել, և Մելիքովը, որը աշխատում էր իր համար ճանապարհ բաց անել դեպի Չիմ ամրությունը, այս նոր հարձակման ժամանակ ստացած վերքից նույն օրը ևեթ մահացել է: Այս պատերազմի մասին ճիշտ գաղափար կազմելու համար չպետք է մոռանալ, որ այս բոլորը տեղի են ունեցել գիշերվա նույն ժամին: Ափսոս, որ Արաբ ամրոցն էլ չկարողացավ դիմանալ ռուսների հարձակմանը և ընկավ: Այժմ մնացել էր միայն միջնաբերդը իր շատ նպաստավոր դիրքով: Ռուսներին թվում էր, թե այստեղ արդեն կհանդիպեն բուռն դիմադրության: Սակայն բերդի հրամանատար Հուսեյին փաշան առանց կռիվ քաշվեց Վլադիկավկազի գնդի առջևից և, իր զինվորներին Կարս գետի ձախ ափը հավաքելով, մտադրվեց քաշվել դեպի էրզրում: Մինչդեռ, ինչպես վերևում նշվել է, էր-

զըրումի ճանապարհին էլ սպասում էր ոռոսական հեծելա-
զորը: Հետևաբար 14000 զինվորները ստիպված եղան
հանձնել իրենց զենքերը: Կարողացան ազատվել միայն օս-
մանյան հեծելազորը, Հուսեյին փաշան և նրա հետևորդ-
ները:

311

|| Նոյեմբերի 18-ին մեծ իշխան Միխայիլը մտավ ոռոս-
ների կողմից երրորդ անգամ գրավված Կարսի բերդը:
Ռուսները իրեն ավար վերցրել էին 300-ից ավելի թնդանոթ,
մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, գերիների թիվը հաս-
նում էր առնվազն 17000-ի, նրանց մեջ կային 8 փաշա, 800
սպա, 4500 վիրավոր և հիվանդ զինվոր: Ռուսների կորուս-
տը եղել է մի գեներալ, 170 սպա և 470 զինվոր սպանված,
մի գեներալ, 650 սպա և 1726 զինվոր վիրավոր: Տասներկու
ժամ տևող գիշերային այս մարտում օսմանյան զինվորնե-
րից նահատակվեց մոտավորապես 2500 մարդ:

Այս վերջին օրերին էրզրումի շրջակայքում էլ գործերը
վատացել էին: Տեր-Ղուկասովը Ալաշայի ճակատամարտից
հետո հարձակում սկսելով, էրզրումի ուղղությամբ հե-
տապնդել էր Իսմայիլ փաշային: Քյոփրյու-քյոյի կարևոր
դիրքում նա միացավ դարձյալ էրզրումի ուղղությամբ առաջ
շարժվող Հայմանի թևի հետ: Մուխթար փաշան քաշվել էր
Հասանկալի, սակայն իր տրամադրության տակ մնացած
սակավաթիվ զորքով այդտեղի պաշտպանության մասին
չէր էլ կարող մտածել, հետևաբար քաշվեց բնականից շատ
ամրակուռ Դեհ-Բոյնույի դիրքերը: Ֆեյզի փաշան այստեղ
կառուցել էր հողային ամրություններ: Մուխթար փաշայի
դեպի այստեղ նահանջը շատ նպատակահարմար եղավ,
որովհետև Հայմանի թևի հեծելազորը հոկտեմբերի 29-ի
գիշերը Հասանկալեում հասավ Մուխթար փաշայի վերջա-
պահներին և առավոտյան գերի վերցրեց նրա երկու վաշ-
տերը: Մուխթար փաշան օգնական ուժ էր սպասում Տրա-
պիզոնից: Հայմանը, որպեսզի մինչ օժանդակ այդ ուժի ժա-
մանումը կարողանա իր գործը կատարել, որոշեց Նոյեմբե-
րի 4-ին հարձակվել Դեհ-Բոյնույի վրա: Նա հասկացել էր,
որ այդտեղի զինվորների համարձակությունը կոտրած է, և
պաշտպանական գծի կենտրոնն էլ շատ տկար: Նա իր բա-
նակը երկու մասի բաժանելով, էրզրումի ճանապարհի աջ
կողմի հրամանատարությունը հանձնեց գեներալ Տեր-Ղու-

կասովին, իսկ ձախ կողմինը՝ գեներալ Դեկլին: Այս գեներ-
ալները իրենց զորագնդերը նորից բաժանեցին երկուական
հարձակվող թևերի: Օսմանյան զորքը սկզբում անվահեր դի-
մադրություն ցույց տվեց, որի պատճառով ձախ կողմում
ռուսների հարձակումները ապարդյուն մնացին, իսկ աջ
կողմում հաղթությունը շատ հապաղեց: Մուխթար փաշան
Դեհ-Բոյնույի կիրճի ելքում անձամբ ինքն էր ղեկավարում
հրամանատարությունը: Երբ նա տեսավ, թե ինչպես ոռո-
սական հեծելազորը խելագար թափով առաջ էր ընթանում
այդ կիրճով, բոլորովին շտարակուսեց, որ հաջողությունը
իր կողմը կլինի: Սակայն պաշտպանվողները բոլորովին
շփոթվեցին, երբ մի գիշեր առաջ մոտակա կիրճերում թաք-
նված || ոռոս հետևակ զինվորները, անսպասելի կերպով
զուրս գալով, թնդանոթաձիգների հետ միասին շատ ուժեղ
կրակ բաց արին: Խռովքը հասել էր այն աստիճանին, որ
երբ ոռուսները մագլցում էին դեպի բլուրները, պաշտպան-
վողները շաշխատեցին կասեցնել նրանց մարտկոցների
կրակով: Թնդանոթաձիգները տեղում թողնելով 60 թնդա-
նոթ, իրենց լծկան ձիերին նստած խույս տվին: Միայն Ֆեյ-
զի և Մեհմեդ փաշաները իրենց բրիգադներով դիմադրու-
թյուն ցույց տալով, որոշ շափով կասեցրին թիկունքից հե-
տապնդող ոռուսներին: Վերջին օրերի ընթացքում զրկանք-
ներից բացի արյունաքամությունից և հոգնածությունից
անզոր ու թույլ վիճակում մինչև էրզրումի դռները հասած
զինվորներին էրզրումցիները ներս չեն թողել, նույնիսկ
գնդակներով են դիմավորել. սակայն ի վերջո նրանք կա-
րողացել են բռնի ուժով ներս մտնել, և իսկույն ցրվելով
տները, հետամուտ են եղել ուտելիք, խմելիք ձարելու: Այն-
պես են ասում, որ եթե այդ օրը ոռուսները ևս հոգնած և
հանգստի կարոտ չլինեին և կարողանային հետապնդումը
շարունակել, այդ գիշերը հեշտությամբ կարող էին էրզրում
մտնել: Ի վերջո Մուխթար փաշան իր բանակի մնացոր-
դով հասավ Ադիզի: Ֆեյզի և Մեհմեդ փաշաներն էլ անվը-
նաս ազատվեցին: 56 թնդանոթներից կարողացան բերդ բե-
րել միայն 13-ը: Ամբողջ բանակից մնացել էր միայն հինգ-
վեց հազար մարդ:

312

Չնայած իր բանակի կրած պարտություններին, Մուխ-
թար փաշան չկորցրեց իր արիությունը և որոշեց մինչև

314

վերջ պաշտպանել էրզրումը: Իր բանակը համալրեց Տրապիզոնից և Անատոլիայի ներքին շրջաններից ժամանած զինվորներով: Էրզրումում եղած ամբուլթյուններից բացի, հունիս ամսից սկսած կառուցվել էին նաև արտաքին ամբուլթյուններ: Արտաքին դիժը պետք է կազմված լիներ միջանցիկ պատնեշներով իրար կապակցված 11 ամբուլթյուններից, սակայն կառուցված էր սրանց միայն մի մասը Ամբուլթյունները լրիվ սպառազինելու և ըստ արժանվույն պաշտպանելու համար անհրաժեշտ էր 150 թնդանոթ և 20000 զինվոր: Նյութական այս դժվարություններին ավելացան ուրիշները: Այլազան տարրերից բաղկացած քաղաքի ժողովուրդը մի պատգամավորություն ուղարկեց Մուխթար փաշայի մոտ և խնդրեց Էրզրումը հանձնել ռուսներին: Մուխթար փաշան մերժել էր այդ խնդրանքը: Դրանից հետո ռուս մի բանազնաց զալով, առաջարկեց անձնատուր լինել: Մուխթար փաշան սկզբում խուսափողական, իսկ մի քանի օրից հետո մերժողական կտրուկ պատասխան տվեց: Հայմանը մտածելու համար երեք օր ժամանակ ևս տվեց, այդ ժամկետը վերջանալուց հետո, իբրև սպառնալիք քաղաքի ոմբակոծումը վերսկսելու կապակցությամբ գումարվեց պատերազմական ընդհանուր խորհուրդ, որին հրավիրվել էր նաև քաղաքի ավագանին: || Միաձայն որոշվեց դիմադրություն ցույց տալ: Բայց, այս լեռնոտ շրջանում ձմեռ եղանակը խիստ լինելու պատճառով ռուսները բավականացան քաղաքը բոլոր կողմերից միայն շրջապատելով և հրաժարվեցին առաջ շարժվելուց: Մուխթար փաշան Էրզրումում լրիվ պաշարված շինալու և նոր օգնական բանակ կազմակերպելու համար քաշվեց Տրապիզոնի ճանապարհի վրա գտնվող Բայբուրդ (Բաբերդ) քաղաքը: Բայց քանի որ այդ ժամանակ Ստամբուլի մոտակայքի ռազմավայրում տեղի էին ունենում ավելի կարևոր իրադարձություններ, իրեն հրավիրեցին այդ կողմերը, որից հետո ոչ ոք այլևս չէր կասկածում, թե պատերազմը շարունակվելու դեպքում էրզրումին ինչպիսի վախճան է սպասում: Հետագայում 1878 թվականի փետրվարի 21-ին կնքված զինադադարի համաձայն Էրզրումը դատարկվեց և հանձնվեց ռուսներին:

325

|| Սուլեյման և Մեհմեդ Ալի փաշաների ու պալատի միջև երկար հաղորդակցությունները և այդ միջոցին երկու կողմերի առաջարկած զանազան ծրագրերը շկարողացան կանխել Պլենայի անկումը: Այն օրը, երբ հանձնվում էր Պլենան, պալատի գլխավոր քարտուղար Սայիդ փաշան Սուլեյման փաշային ուղարկած հեռագրում հետևյալ կերպ էր խոստովանում կացության վտանգավորությունը. «Ակններև է, որ թշնամին այս օրվանից հետո իր ամբողջ ուժով պիտի բռնատիրի Բալկանների խորքերը և թերևս պետությունների միջամտությունից առաջ, մեզ հնարավորություն չտալով վերակազմավորվել, շարժվելու է դեպի էդիրնե և ավելի առաջ: Աստված մի արասցե, եթե այս նպատակին էլ հասնի, այդ ժամանակ հիմնահատակ կխորտակվի մեր պետության կառուցվածքը և իսլամական ազգը: Հետևաբար, առանց մի բոպե անգամ կորցնելու, մեր առաջին գործն է լինելու այժմ իսկ ստեղծել էդիրնեի պաշտպանական գիծը և նոր ուժերով համալրել Սոֆիայում գտնվող մեր ղորաբանակը, որը բաղկացած է լինելու մեծ մասամբ դասալքության և փախչելու պատրաստ աշխարհապահ դասից: Ներկա հրամանատարի հայտարարության համաձայն, նա միանգամայն անկարող է լուրջ, կայուն դիմադրություն ցույց տալ թշնամու սպառազեն և վարժված զորքին»:

Հոկտեմբերի 28-ին Ստամբուլում խուճապը հասել էր այն աստիճանին, որ ցրեցին մինչև այժմ բազմաթիվ անգամներ հիշատակված զինվորական բարձրագույն խորհուրդը և նրա փոխարեն պալատում ստեղծվեց մի ուրիշ հանձնաժողով: Զորաբանակի գեներալ Մահմուդ փաշայի գլխավորած այս հանձնաժողովի մեջ մտնում էին գեներալներ Նեջիբը, Ալի Նիզամին, բրիգադի հրամանատար էդհեմ և սպայակույտի գնդապետ էսաաթ բեյերը: Այս սպաներից ոչ մեկը կյանքում դեռ պատերազմ չէր տեսել: Զինվորական խորհրդի ցրումը նշանակում էր նաև, որ այդ խորհրդի նախագահ դամատ (կայսեր փեսա) Մահմուդ փաշան նույնպես շնորհագուրկ էր արված կայսեր կողմից: Մահմուդ փաշան լինելով Սուլեյման փաշայի պաշտպանը, || վերջինիս գրած մի նամակում հետևյալ խոսքերով է բացատրում այն ամե-

326

ներ, ինչ ինքը կրել է իր նախագահության տակ եղած խորհրդից. «Ի՞նչ եք սպասում դուք այս մարդկանցից, որոնք իրենց կյանքում ուսանել են տեսել և հետևաբար բավականաչափ չեն հասկացել մեր վիճակը նրանց համեմատությամբ»։ Պլենայի անկումից երկու օր առաջ պաշտոնանկ էր արվել նաև գլխավոր հրամանատար Ֆոսֆոր Մուստաֆա փաշան, քանի որ Ստամբուլը արդեն հասկացել էր, որ Պլենայի անկումն ու հանձնումը արդեն մոտ ապագայի գործ է և գլխավոր հրամանատարը որպես թե ինքն առաջինն էր այն մարդկանցից, որոնք պնդում էին, որ բանակը պետք է մինչև վերջ դիմադրություն ցույց տա։ Մուստաֆա փաշայի փոխարեն նշանակվեց Ռեուֆ փաշան։ Քանի որ Սուլեյման փաշան Ռեուֆ փաշային համարում էր իր մեծագույն թշնամին, նրա գլխավոր հրամանատար նշանակվելուց հետո ցանկացավ հրաժարական տալ, բայց փաղիշահի և սադրազամի խնդրանքից և պնդումներից հետո առժամանակ հրաժարվեց այդ մտքից։ Դեկտեմբերի 12-ին Մեչկայում ռուսական զահաժառանգի դեմ համարձակ, բայց ապարդյուն պատերազմ մղելուց հետո Սուլեյման փաշան դեկտեմբերի 14-ին Ստամբուլ ուղարկած հեռագրով տեղեկացրեց, որ իր մտքերը փաղիշահին և կենտրոնական իշխանության ղեկավարներին բանավոր զեկուցելու համար ցանկություն ունի Վառնայի ճանապարհով գալ մայրաքաղաք։ Նրան արտոնեցին մեկնել։ Ավստրիական փոստատար շոգենավ նստելու համար նա եկել էր մինչև Վառնա։ Սակայն, այստեղ սադրազամից և Ռեուֆ փաշայից ստացավ ուրիշ հրաման՝ Բալկանների վրայով գնալ Սոֆիա։ Սուլեյման փաշան այլևս ուշադրություն չդարձնելով այդ հրամանի վրա, նստել էր Վառնայի նավամատուցում գտնվող «Սուլթանիե» շոգենավը։ Իր հետ վերցնելով հետևակի չորս գումարտակ և թնդանոթի մի մարտկոց, նա եկավ Ստամբուլ։

Աբդուլ Համիդը թեև մեծարանքով ընդունեց նրան, բայց Սուլեյման փաշայի Ստամբուլ ժամանումը չորս գումարտակ զորքի հետ դիտվեց որպես հեղափոխություն առաջացնելու մտադրություն և, այդ մասին ներկայացված գաղտնի տեղեկագրի հիման վրա, հրամայվեց նույն օրն իսկ թողնել Ստամբուլը։ Սուլեյման փաշան մեծ դժվարու-

թյամբ թույլտվություն ստացավ գոնե մի դիշեր մնալ իր տանը, ընտանիքի հետ։ Հետագայում նա անձամբ դրի է առել այդ օրը Աբդուլ Համիդի հետ տեղի ունեցած խոսակցությունը։ Ահա այդ կարևոր տեսակցության ժամանակ տեղի ունեցած խոսակցությունից մի հատված։

Սուլեյման փաշա.— Պլենան մեր ձեռքից գնալուց և մեր կանոնավոր զորքի մի մասը կորցնելուց հետո պատերազմը շարունակելը մեզ մեծ վտանգի ենթարկելուց բացի, ոչ մի արդյունքի չի կարող հասցնել։ Յարր դեռ Ռումելիում է։ Ձեր խոնարհ ծառային՝ ինձ, կամ Մահմուդ Զելալեդդին փաշային, կամ ձեր վստահելի մեկ ուրիշ անձնավորության ուղարկեցեք նրա մոտ և ինչպիսի պայմաններ էլ որ լինեն, հաշտություն կնքեցեք նրա հետ. այս ձևով թերևս կասեցվի ռուսների առաջխաղացումը, և բաղձաթիվ քաղաքներ խուսափեն քարուքանդ լինելու և ավերակների վերածվելու վտանգից։

Աբդուլ Համիդ.— Ինչ որ անհրաժեշտ է կատարեցեք, որպեսզի մինչև մի ամիս արգելեք ռուսներին անցնելու Բալկանները։ Անգլիայի դեսպան սըր Լայարդը լորդ Բիկոնսֆիլդի անունից ինձ հայտնեց, որ այս ամսի վերջին Անգլիան պատերազմ է հայտարարելու Ռուսաստանին։ Պատերազմական պատրաստությունները խիստ գաղտնի են պահվում, լորդ Դերբին անգամ դրանից լուր չունի։

Սուլեյման փաշա.— Անգլիան եթե այսօր էլ պատերազմ հայտարարի, մի ամսից ավելի ժամանակ կպահանջվի, որպեսզի կարողանա մեզ օգնելու համար զինվոր ուղարկել, իսկ մինչ այդ ռուսները կհասնեն Ստամբուլի դռներին։ Ձեր ծառայի կարծիքով, մեզ համար ուրիշ միջոց չկա, քան ուղղակի հաշտություն կնքել նրանց հետ, նախքան եվրոպական պետությունների միջամտությունը։ Գործը եվրոպացիների ձեռքը ընկնելու դեպքում Անգլիան, Ավստրիան, Իտալիան կաշխատեն օգուտ քաղել այս խառնակ դրությունից։ Այնուհետև, եթե ռուսները մի քիչ էլ առաջանան, հույները ոտքի կկանգնեն և պատերազմ հայտարարելով կանցնեն սահմանը։ Այսպիսով, փոխանակ ստիպված լինելու ամեն մեկին մեկական բաժին տալու, նախընտրելի է այժմ իսկ, թեկուզ ամենածանր պայմաններով բանակցություններ սկսել ռուսների հետ։

Պատերազմը դեռ չէր հայտարարվել: Մի երեկո նորին արքայական մեծությանը հայտնել էի հետևյալը. ասում են, որ մենք ունենք 600000 զինվոր, սակայն սրանք զինվորական կրթություն ստացած և վարժված զինվորներ չեն, աստըծու կամեցողությամբ յոթ-ութ տարի հետո միայն ձեր արքայական մեծության շնորհիվ մեր զորքը պիտի դառնա զինավարժ. այժմ այս անվանը արժանի զինվորների քանակը հազիվ հասնի հարյուր հազարի: Այդ զորքով մենք չենք կարող պարտության մատնել հզոր, կանոնավոր և լավ կազմակերպված ռուսական բանակին: Մենք չունենք ո՛չ փոխադրական զույգ, ո՛չ երկաթուղային և հեռագրային գումարտակներ, այս բոլորից բացի, չունենք մանավանդ 600000 զինվորի ղեկավարող սպաներ:

328

Աբդուլ Համիդը ասաց, որ հիշում է այս խոսքերը և խոստովանելով, որ ինքն էլ կողմնակից չէ պատերազմին, ավելացրեց. «պատերազմը հայտարարվել է Միդհատ փաշայի կարգադրությամբ: || Այն ժամանակ Միդհատ փաշայի առաջ քաշած փաստարկները հերքող ապացույցներ գտնելու համար շատ ստիպեցի Ռեդիֆ փաշային, սակայն վերջինս պատասխանեց, որ ո՛չ պատերազմի, ո՛չ էլ հաշտության համար իր վրա պատասխանատվություն չպիտի կարողանա վերցնել»:

Վերևում մենք նշել էինք, որ Սուլեյման փաշան սկզբում նշանակվել էր Ռումելիի և Դանուբի բանակների ընդհանուր հրամանատար: Սակայն հետագայում, պատերազմի սկզբնական շրջանում նրա թույլ տված սխալների պատճառով նրան ավելի ծանր պատասխանատվության տակ դնելու համար Աբդուլ Համիդը նրան հանձնեց ամբողջ ծովափնյա շրջանների՝ Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Շկոդրայի, Ալբանիայի և մինչև Հունաստանի սահմանները գտնվող զինվորական ուժերի հրամանատարությունը: Այսպիսով, պալատում նոր կազմված զինվորական հանձնաժողովը բոլորովին զերծ մնաց պատասխանատվությունից:

Սուլեյման փաշան շատ լավ հասկացել էր, որ արտաքուստ թեև սիրալիր են իր նկատմամբ, բայց նախկին վրատահույժները չի մնացել: Արդեն համարձակությունը կորցրած, նա ղեկավարների 21-ին թողեց Ստամբուլը և գնաց էդիրնե: Տեղ հասնելով տեսավ, որ ամբողջունները դեռ

պաշապանական վիճակի չեն բերվել: Էդիրնե հրավիրեց Աբիդ փաշային, որին շինել էր տվել Ռուսչուքի ամրությունները, և հանձնարարեց ավարտել այդտեղի ամրությունների թերի կառուցումները:

329

Դժբախտաբար շատ շուտ վրա հասավ Սուլեյման փաշայի նախատեսած աղետը: Պլենայի գրավումից հետո տարածայնություն առաջացավ ռուս հրամանատարների շրջանում: Ոմանք այն կարծիքին էին, որ ձմեռվա խստության հետևանքով պատերազմը հարկավոր է հետաձգել մինչև գարուն, մի մասն էլ, || ընդհակառակը, գտնում էր, որ պետք է ամենամեծ դժվարությունների գնով, առանց ընդմիջման շարունակել պատերազմը: Ինչպես Գերմանիայի զինվորական ղեկավարները այդ ժամանակ ձմեռվա ընթացքում Բալկաններից անցումը համարում էին վտանգավոր, այնպես էլ գեներալ Տոթլեբենը Ալեքսանդր կայսեր Պետերբուրգ մեկնելուց առաջ գլխավոր շտաբում գումարված ռազմական խորհրդում հայտնել է այն միտքը, որ Բալկաններից անցնելու գործողությունը պետք է հետաձգել մինչև մայիս, իսկ մեծ իշխան Նիկոլայը, ընդհակառակը, այն կարծիքին էր, որ ձմռանը, Դանուբի մյուս ափի հետ հաղորդակցությունը ընդհատվելու հետևանքով, ռուսական բանակի համար չափազանց վտանգավոր կլինեին անցկացնել Բուլղարիայում և որ ամենագլխավորն էր, Թուրքիային ժամանակ չպետք է տրվեր վերակազմելու նոր ուժեր:

Վերջապես որոշվեց երկու ուղղությամբ, այսինքն՝ Շիպկայի կիրճից և էթրոպոլ լեռնաշղթայից շարունակել առաջխաղացումը ուղիղ էդիրնեի վրա: Այն թևը, որը անցնելու էր Շիպկայի կիրճը, հնարավորություն ուներ բանալու էդիրնեի ճանապարհը, իսկ մյուս՝ էթրոպոլի լեռնաշղթայով անցնող թևը միանալու էր սերբերի հետ և գրավելով Սոֆիան ու Պլովդիվը, օսմանյան բանակի վրա հարձակվելու էր թիկունքից: Այդ նպատակով երրորդ գվարդիական դիվիզիան և իններորդ կորպուսը ուղարկվեցին Օրխանիե՝ ուժեղացնելու համար գեներալ Գուրկույի բանակը: Այն բաղկացած էր 75000 զինվորից և առաջադրանք ուներ անցնել էթրոպոլի լեռնաշղթան: Շիպկային հատկացված Ռադեցկու բանակը ուժեղացնելու համար չորրորդ կորպուսի մի մասը ուղարկվեց Սելվի, մյուս մասը Գաբրովո: Գաբրովո ուղարկված

գրենագրերական կորպուսը || կազմում էր ընդհանուր պահեստային մասը:

Գուրկոյի բանակը, որը արդեն կրում էր Արևմտյան բանակ անունը, կրկին բաժանվեց երեք թևի՝ գեներալներ Կատալայի, Վելյամինովի և Դանդելիի հրամանատարության տակ: Իշխան Օլենբուրգը և գեներալ Շուվալովը 26 վաշտով և 25 թնդանոթով Արաք Քոնաք անունով լեռնանցքի առաջ դիրք էին գրավել: Զորամասերը առաջ շարժվելու համար ստիպված էին ճանապարհ բաց անել խիստ ցրտի, բութ ու բորանի պայմաններում: Այդ գործողությունը էլ ավելի էր դժվարանում նրանով, որ պետք է կատարվեր հնարավորին չափ անաղմուկ, աշխատելով չգրավել թշնամու ուշադրությունը: Առաջընթաց թևը վեց օրվա ընթացքում հազիվ կարողացել էր կտրել 16 վերստ ճանապարհ: Մյուս թևերն էլ մեծ դժվարություններ և կորուստներ կրեցին: Գուրկոն հունվարի 1-ին Արաք Քոնաք լեռնանցքի գրավելուց և մի քանի թեթև մարտերից հետո մտավ Սոֆիա: Այստեղ նա գտավ մեծաքանակ ռազմավար: Հունվարի 1-ին Պլովդիվի ուղղությամբ գրավեց Ահթմանը, 13-ին՝ Թաթար Փազարը:

Գուրկոյի Սոֆիա մտնելու լուրը ստանալուն պես Ռադեցկին հրամայեց հարձակվել Շիպկայի կիրճում գտնվող օսմանցիների վրա: Գեներալ Սկոբելևի ջոկատով ուժեղացած Ռադեցկու բանակը հասել էր 60000 մարդու Որպեսզի թուրքերին թույլ չտրվի կռահել հարձակման բուն նպատակը և օսմանյան բանակն էլ զբաղեցվի տարբեր կողմերում, գեներալ Կարցուլը առաջադրանք ստացավ անցնել Տրոյանի կիրճը, իսկ գեներալ Դելինհաուզենը պետք է ցույցեր կատարեր Ահմեդի, Զվարտիցա և Խային քյոյի կողմերում: Թեև Տրոյանի կիրճն անցնելը համարվում էր գրեթե անհնարին, չնայած սաստիկ ցրտին, գեներալ Կարցուլին հաջողվեց անցնել այդ տեղից և հունվարի 9-ին գրավեց Զոփուլը և Կարլովան: Գեներալ Ռադեցկին, որ ընդհանրապես կողմնակից չէր մեծ իշխան Նիկոլայի հանդուգն ծրագրերին, կռահեց, որ օսմանցիները բաց են թողել Շիպկայի մոտ եղած երկու ճանապարհները, որոշեց յուրաքանչյուր ուղղությամբ մեկական պահակագունդ ուղարկել Շիպկան շրջապատելու համար: Այս երկու պահակագնդերը սարսա-

փելի ցրտին անցան լեռնաշղթան և հունվարի 7-ին հասան Շիպկայի հարավային շրջանը: Սեն Նիկոլա լեռան վրա առևտական բանակի կենտրոնի հրամանատար Ռադեցկին տեսնելով, որ իշխան Միրսկու թևը Յանինայում մնացել է բալորովին միայնակ, որոշեց հունվարի 9-ին Շիպկայի մեծ ճանապարհի վրա ճակատային հարձակում գործել: Այս հարձակումը կատարվել է 14-րդ դիվիզիայի երկրորդ բրիգադի կողմից և թեև 1700 զինվորի ու սպայի կորստյան պատճառ է դարձել, բայց հասել է Բալկաններն անցնելու հանդուգն գործողության հիանալի արդյունքի, օժանդակել է, որ կողերում գտնվող թևերը օսմանյան բանակն առնեն ավելի սեղմ օղակի մեջ:

Վեյսել փաշայի հրամանատարության տակ եղած զորամասերը, տեսնելով Շիպկայի ձախակողմի ճանապարհից անցնող Սկոբելևի մերձեցումը, նահանջել էին, թեև Ռադեցկու 14-րդ դիվիզիայի դիմաց իր ձեռքի տակ մնացել էր գեոկս 22 վաշտ զինվոր: Փոխանակ աշխատելու այդ ուժերով ճեղքել շրջապատման գիծը և դուրս գալու այնտեղից, նա ոչ մի գործողություն չնախաձեռնեց: Երբ ռուսները ավարտեցին պաշարումը, նա բարձրացրեց սպիտակ դրոշակը: Այսպիսով, Շիպկայի կիրճի կարևոր դիրքերի հետ միասին, օսմանյան բանակը կորցրեց իր զորքի մի կարևոր մասը ևս. գերի ընկան 32000 մարդ, չորս փաշա, ութսուն բարձրագույն հրամանատար և երկու հարյուր ութսուն սպա: Ռուսները գրավեցին 103 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ հրացաններ և այլ զինամթերք: Անվահեր կերպով պաշտպանվող օսմանյան զորքից կար 6000 վերավոր և սպանված: Մեծ էր նաև ռուսների կորուստը: Եթե Սուլեյման փաշան 50000-ի հասնող իր ուժը միացնեի Շիպկայի կիրճում գտնվող Վեյսել փաշայի հրամանատարության տակ եղած զորքին, անկասկած, հետևանքը այդպիսին չէր լինի: Սակայն Ստամբուլը որոշել էր, որ Սուլեյման փաշան միանա Շաքիր փաշային, որը պիտի դիմադրեր գեներալ Գուրկոյին:

Մեծ իշխան Նիկոլայը իր սպայակույտի հետ միասին մոտեցավ ռազմաճակատին և հունվարի 7-ին հասավ Լուֆլին: Որոշ ժամանակ նա մեծ անհանգստությամբ և մտահոգությամբ սպասեց իր նախապատրաստած հանդուգն ծրագրի արդյունքին: Հունվարի 9-ի առավոտյան լուր ստացավ

այն մասին, որ իշխան Միրսկին տասներկու ժամ տևած ճակատամարտը դադարեցրել է, իսկ Սկոբելևի թևից ոչ մի տեղեկություն չէր ստացվում: Վերջապես նույն օրը երեկոյան, ընդհանուր բանակատեղի հեռագրական հաղորդակցությանը հսկող Ջինգիլ խանը անձամբ մեծ իշխանին հանձնեց Ռադեցկու շնորհավորական հեռագիրը, որով հաղորդում էր Վեյսել փաշայի բանակի գերեվարության մասին: Այդ լուրը իսկույն փոխեց ռուսական սպայակույտի նախկին ծրագիրը:

332

Վերջանլըքում հաստատվելու և մյուս կողմից գեներալ Գուրկոյին օգնության հասնելու նախկին որոշման փոխարեն, որոշվեց ուղղակի գրավել էդիրնեում վերջացող երկաթուղին և օսմանյան բանակը բաժանել երկու մասի: Բանակի՝ Պլովդիվի մերձակայքում գտնվող մասը պիտի ետ մղվեր դեպի Ռոդոպի լեռները:

Շրպկայի կիրճի գրավման լուրը ռուսական ընդհանուր շտաբից առաջ ստացել էր Ստամբուլը: Ուստի Աբդուլ Համիդը զինադադարի առաջարկի համար դեռ հունվարի 9-ին լիազոր նշանակեց ընդհանուր հրամանատար Ռեուֆ փաշային: Թեև Ռուսաստանում նախօրոք որոշված էր չհամաձայնվել զինադադարի առաջարկին, բայց և այնպես մեծ իշխան Նիկոլայը նորից հեռագրեց ցարին և մանրամասն հրահանգ պահանջեց: Արդարև, թեպետ կայսրը բանավոր կերպով լիազորություն տվել էր մեծ իշխանին անհրաժեշտության դեպքում հաշտության բանակցություններ վարելու մասին, բայց, հավանաբար, իշխան Գորչակովի ընդդիմության պատճառով է, որ մինչև հիմա որևէ գրավոր լիազորագիր չէր ստացվել: Հունվարի 11-ին լուր ստացվեց, որ մասնավոր պաշտոնատարի միջոցով Պետերբուրգից ուղարկվել են պաշտոնական գրություններ, որոնցով հայտնվում է, թե ինչպիսի պայմաններով է թույլատրված վարել հաշտության բանակցությունները: Միաժամանակ հայտնված էր, որ բանակցությունների ընթացքում չպետք է դադարեցնել ռազմական գործողությունները:

Հաշտության առաջարկը ռուսական կառավարությանը դեռևս անժամանակ էր թվում, քանի որ իր շահերից ելնելով ավելի հարմար էր, որ հաշտության պայմաններն

առաջադրելու ժամանակ օսմանյան երկրներից հնարավորին չափ շատ տարածություն գրաված և Ստամբուլին ավելի մոտեցած լիներ:

Աբդուլ Համիդի՝ ցարին ուղարկած հեռագիրն անգամ չկարողացավ ստիպել ռուսներին՝ ետ կանգնել իրենց մտադրություններից, այսինքն՝ հրաժարվել առաջխաղացումից: Որպեսզի հաշտության պայմանները ժամանակից շուտ Անգլիային հայտնի չդառնան, որոշվեց հրաժարվել մեծ իշխան Նիկոլային հրամաններ և հրահանգներ տալու մտքից, քանի որ դրանք կարող էին հաղորդվել օսմանյան ներկայացուցիչներին:

Երբ Ռեուֆ փաշան պահանջում էր հեռագրով իրեն հայտնել հաշտության պայմանները, պատասխան ստացավ, որ այդ մասին կարող են հաղորդել միայն այն ներկայացուցիչներին, որոնք համապատասխան լիազորագրերով կուղարկվեն Բարձրագույն Դռան կողմից: Այդ միջոցին ռուսական ընդհանուր բանակատեղը փոխադրվել էր Կըղանլըք: Պետության կողմից չներկայացուցիչ նշանակված Սերվեր և Նամըք փաշաները հունվարի 19-ին ժամանեցին այստեղ: Օսմանյան ներկայացուցիչների ժամանման հետ միասին բանակատեղի հասավ նաև իշխան Գորչակովի հեռագիրը: Զգձգողական քաղաքականության կատարյալ օրինակ հանդիսացող այս հեռագրում մեծ իշխանին հրամայվում էր ժամանակ շահելու համար ներկայացուցիչներին չհայտնել, թե ինչ է պահանջում Ռուսաստանը, այլ նրանցից հարցնել, թե ի՞նչ են տալու Ռուսաստանին:

333

Քանի որ մեծ իշխան Նիկոլայը դիվանագետ լինելուց ավելի զինվորական բնավորության տեր մարդ էր, զինվորականի իր դիրքին արժանի չհամարեց նման ձևով տանջել պարտված թշնամուն, բայց նրան համոզեցին, որ թուրքերը դեռ անգլիական օգնության վրա հույս ունենալով, իրենք են աշխատում ձգձգել բանակցությունները: Սերվեր փաշան ռուսների կողմից հաշտության բանակցություններին լիազոր նշանակված պրն. Նելիդովի հետ բանակցություններ վարելիս ամբողջ հանցանքը բարդում էր կոմս Իգնատևի վրա: Բանակցությունների ընթացքում Նամըք փաշան ավելի համբերատար և չափավոր էր: Նա Նելիդովին դիմել էր այսպես. «Մեծ իշխանին ասեք, որ ես եղել եմ նրա հոր և մոր լավա-

գույն բարեկամը, այժմ ծերացել եմ և ծերությունից ավելի իմ մեջքս ուղորդ ցավը և իմ տարաբախտ հայրենիքի այսպիսի անողորմ աղետների հանդիպելն է, և այն վիշտն ու տառապանքը, որ ես դատապարտված եմ կատարելու այսպիսի տխուր պարտականություն: Խնդրում եմ, որ մեծ իշխանը անգթություն չցուցաբերի»:

Մեծ իշխանը և օսմանյան ներկայացուցիչները առաջին անգամ հանդիպեցին հունվարի 20-ին: Մեծ իշխանը կարևորություն չտալով Գորչակովի հրահանգներին, որոշել էր հաշտության պայմանները հաղորդել ներկայացուցիչներին, որովհետև վախենում էր, որ բանակցությունները ձգ-ձրգելու դեպքում ռուսական հեծելազորը, արագ շարժվելով, կարող էր հասնել մինչև Ստամբուլ: Ռուսական սպայակույտը նպատակահարմար չէր գտնում նախքան Գալիպոլիի գրավումը հասնել Ստամբուլ. մինչդեռ Ալեքսանդր կայսրը, նկատի ունենալով Անգլիայի միջամտությունը, դեմ էր Գալիպոլիի գրավմանը:

334

Գուրկոն, Սոֆիայում բավականաչափ պահնորդ զորք թողնելուց հետո, շորս թևով շարժվել էր դեպի Պլովդիվ: Աջակողմյան թևը գններալ Վելյամինովի հրամանատարությամբ Սամակովի ճանապարհով, կենտրոնի աջակողմյան թևը Շուվալովի հրամանատարությամբ || Ահմեդյան և Տրոյան կիրճի ճանապարհով, կենտրոնի ձախակողմյան թևը գններալ Շիրզերշովների հրամանատարությամբ Գոպոլինցայի հովիտից, ձախակողմյան թևն էլ գններալ Գրոզների հրամանատարությամբ Մեչկայի և Օթլուք-բյուրի ճանապարհով առաջ էին շարժվում: Սուլեյման փաշային ենթակա զորքը, Շիպկայի կիրճի գրավումից հետո երկու ջոկատի բաժանվելով, ետ էր քաշվել դեպի Պլովդիվ: Այս ջոկատներից Սուլեյման փաշայի անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող ուժեղագույնը թեև ուղիղ ճանապարհով շարժվելու պատճառով աղատվել էր ռուսներից, բայց Սամակովի ճանապարհը գրաված մյուս ջոկատը, Պլովդիվի շրջակայքում ստիպված եղավ երեք օր կռվել ռուսների դեմ: Այս պատերազմում հաղթեցին ռուսները: Սուլեյման փաշայի բանակը բաժանվեց երկու մասի:

Գուրկոն այս պատերազմների մասին մեծ իշխանին տված ղեկուցագրում ասում է. «Հունվարի 6-ից մինչև փե-

տերվարի 1-ը իմ կորպուսի ձեռք բերած արդյունքը հետևյալն է.

Առաջինը Սուլեյման փաշայի հարյուր վաշտից բաղկացած բանակի պարտությունն է: Այդ վաշտերի գրեթե կեսը ջախջախվել ու ցրվել է Թաթար Փազարչըքի և Պլովդիվի ճանապարհի հարավային լեռներում, իսկ մյուս կեսը, նետվելով էդիրնեի ճանապարհի վրա, ստիպված եղավ Ռոդոպի լեռնաշղթայի մյուս կողմից փախչել դեպի ծովը: Սուլեյման փաշայի բանակը, որը տվել էր մի քանի հազար մարդու կորուստ և երկու հազարից ավելի զքերի, բոլոր թնդանոթածիգներին և բազմաթիվ զինամթերային պահեստներ թողել է մեր ձեռքը: Շիպկայի պատերազմից հետո Բալկանների հարավային մասում Թուրքիայի միակ ուժը հանդիսացող օսմանյան այս բանակի պարտությունը և էդիրնեի ամրակուռ ամրությունները անպաշտպան թողնելով այդ դիրքի մյուս կողմը քաշվելը մինչև էդիրնե գնալու համար թույլ են տալիս առանց արգելքի կատարելու ձերդ բարձրապատվության տված հրամանը: Երբ ես ժամանեցի էդիրնե, այն արդեն գրավված էր հեծելազորի մի ջոկատի կողմից*:

335

|| Այս հաղթանակները ձեռք են բերվել համեմատաբար նվազ կորուստներով: Հիշյալ ժամանակամիջոցում իմ հրամանատարության տակ եղած կորպուսից սպանվել է յոթ սպա և երկու հարյուր քսան զինվոր, վիրավորվել քսանվեց սպա և ինն հարյուր ութսուն զինվոր...

Կոմս Շուվալովի հրամանատարության տակ գտնվող կենտրոնական զորագունդը հունվարի 20-ին հասավ Սուլեյման փաշայի բանակին:

Հակառակ վեց աստիճան ցրտին, սառույցով ծածկված Մարիցա գետը անցնելու մասին կոմս Շուվալովի ընդունած

* էդիրնեի ամրություններն այդ ժամանակ շատ կարևոր էին և ամրակուռ: Ինչպես հետագայում խոստովանել է մեծ իշխան Նիկոլայը, եթե օսմանցիները այստեղ պաշարմանը դիմադրություն ցույց տային, ապա, անկասկած նրանց կհաջողվեր թշնամուն կասեցնել առնվազն այնքան, որքան Պլենայի առաջ: Մեծ իշխանն ասում է, որ այդ դիրքերի վրա հրամանատար էր նշանակվել Մեհմեդ Ալի փաշան, պաշտպանների հիմքն էլ կազմելու էին Օսման փաշայի հրամանատարության ներքո եղած քսաներեք վաշտերը: Սակայն էդիրնեի կուսակալ էյուք փաշան, պայթեցնելով վառոդի պահեստը, փախուստի աղաղանջն է տվել, Մեհմեդ Ալի փաշան էլ հետևել է նրա օրինակին:

որոշումը, այդ առաջադրանքի փայլուն կատարումը հրաձիգների և անձնապահ գնդի կողմից, նույն օրը մեր հեծելազորի ժամանումը Պլովդիվի պարիսպների տակ, ահա այս բոլորը հանդիսացան հունվարի 15-ի, 16-ի և 17-ի ռազմական գործողությունները, որոնք վերջացան Սուլեյման փաշայի կատարյալ պարտությունը: Իմ զորամասերը Պլովդիվի և էդիրնեի միջև եղած 180 վերստ տարածությունը կտրեցին վեց օրում: Հունվարի վեցից մինչև քսանյոթը նրանք Սոֆիայից սկսած անցան երեք հարյուր հիսուն վերստ ճանապարհ: Զինվորները իրենց վրա կրում էին ութ օրվա պաշար և հարյուրական փամփուշտներ, ես ստիպված չեղա սպասել կառքերին: Լեռներում բոլոր թնդանոթները զինվորները փոխադրել էին իրենց ձեռքերով, ուստի ես թնդանոթներով իջա դաշտ և կարողացա հասնել թշնամուն»:

Ինչպես երևում է, Գուրկոն Բալկանները անցնելուց հետո իր ամբողջ ուժով հետապնդել է Սուլեյման փաշայի բանակին և հասել մինչև էդիրնե, հետևելով այն կանոնին, որ հաղթանակը սրունքներում է: Իսկ տարաբախտ Սուլեյման փաշան այս պարտության պատճառով կանգնել է զինվորական դատարանի առաջ և երկար դատավարությունից հետո աստիճանազրկվել է ու արստրվել Բաղդադ:

Հունվարի 20-ին մեծ իշխանի և օսմանյան ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած առաջին հանդիպման ժամանակ մեծ իշխանը, Պետերբուրգից ստացած հրահանգի համաձայն, հարցրել էր ներկայացուցիչներին, թե ինչ առաջարկներ են ներկայացնելու հաշտության համար: Ի պատասխան նամբ փաշան ասաց, որ իրենք լիազորված են հայտնելու, որ Աբդուլ Համիդը ապավինում է ռուսական կայսեր վեհանձնությանը: Այդ միջոցին հասավ էդիրնեի անկման կսկծալի լուրը: Մի քանի օր հետո մեծ իշխանը իր շտաբը փոխադրեց այնտեղ: Մեր ներկայացուցիչները Ստամբուլից նոր հրահանգ ստանալու համար մեծ իշխանից խնդրեցին մի քանի օր ժամանակ: Իսկ մեծ իշխանը օսմանյան ներկայացուցիչների հաշտության պայմանները անմիջապես ընդունած չլինելու պատճառով սկսեց խորհրդակցել Պետերբուրգի հետ Գալիպոլիի գրավման և Ստամբուլում օսմանցիների իշխանությանը վերջ տալու մասին...

|| Մեծ իշխանին մենք թողել էինք այն ժամանակ, երբ էդիրնեում դբաղված էր Ստամբուլը գրավելու պատրաստություններով: Թույլտվություն ստանալու համար Պետերբուրգ ուղարկած հեռագրի պատասխանը ստացվեց միայն հունվարի 29-ին: Սակայն, հունվարի 27-ին Ստամբուլից մեր ներկայացուցիչներին հրաման էր տրվել ընդունել հաշտության համար ռուսների առաջարկած բոլոր պայմանները, ինչպիսին էլ լինեն դրանք: Իսկ Պետերբուրգից եկած պատասխանում հրամայված էր, որ եթե թուրքերը երեք օրվա ընթացքում չդադարեցնեն դիմադրությունը, շարժվել դեպի Ստամբուլ, սակայն քաղաք մտնել միայն այն պարագայում, երբ ստեղծվի մեծ խառնաշփոթություն: Ցարը վճռականորեն դեմ էր Գալիպոլիի գրավմանը: Չնայած դրան, հետագայում այս հրահանգը փոխվեց, ընդհանուր հրամանատարին տրվեց լայն իրավասություն և այլևս մեծ կարևորություն չտրվեց այն բանին, թե ի՞նչ կասի Անգլիան: Այս մասին մեծ իշխանին տրված վերջին հրահանգը եղել է հետևյալը. «Եթե անգլիացիները խաղաղասիրությամբ գործեն, նրանց դիտեցեք որպես կարգի պահպանմանը օժանդակելու եկած դաշնակիցներ, իսկ եթե թշնամական վերաբերմունք ցուցաբերեն, դուք ևս վարվեցեք նրանց հետ նույն կերպ»:

Օսմանյան պետության և Ռուսաստանի միջև կնքված համաձայնագիրը հունվարի 31-ին մեծ իշխանի և Սերվերու նամբ փաշաների կողմից ստորագրված արձանագրությունն է: Այն պարունակում է հաշտության պայմանների ամենակարևոր սկզբունքները: Այս արձանագրության համաձայն Բուլղարիան դառնալու էր վարչական ինքնավար և հարկատու իշխանապետություն, որի սահմանները լինելու էին ըստ նրա ժողովրդի ազգային մեծամասնության և, բոլոր պարագաներում, || Ստամբուլի կոնֆերանսում առաջարկված տերիտորիայից ոչ պակաս: Կառավարական պաշտոնյաները և ազգային զորքը լինելու էին քրիստոնյաներից: Այսուհետև օսմանյան զորքը չպիտի գտնվեր Բուլղարիայում, ճանաչվում էր Չեռնոգորիայի անկախությունը և պատերազմում նրա գրաված հողերը միացվում էին

նրան: Ճանաչվում էր նաև Ռումինիայի և Սերբիայի անկախությունը:

Ռումինիային տրվում էր անհրաժեշտ չափի հողային փոխհատուցում, Սերբիային խոստանում էին սահմանային ուղղումներ: Բոսնիա և Հերցեգովինային վարչական ինքնավարություն շնորհելով նման, եվրոպական Թուրքիայի՝ բրիտանոյա բնակչություն ունեցող մյուս նահանգներում ևս կատարվելու էին բարենորոգումներ: Բարձրագույն Գլուխ պարտավորություն էր ստանձնում վճարել Ռուսաստանի պատերազմական ծախսերը և կրած վնասները: Հետագայում էր որոշվելու այն հարցը, թե ինչպես պետք է վճարվի հատուցումը՝ դրամով, հողերի զիջումով, թե այլ ձևով: Փաղիշահը ցարի հետ կնքելու էր մի պայմանագիր Սև ծովում և Դարդանեղի նեղուցում Ռուսաստանի իրավունքների ու շահերի պահպանման մասին: Մեծ իշխանի շտաբում կողմերի լիազոր ներկայացուցիչների միջև իսկույն սկսվելու էին բանակցություններ՝ որոշելու համար հաշտության պայմանագրի նախաբանը: Զինադադարի պայմանագիրը ստորագրվելուց անմիջապես հետո, հաշտության բանակցությունների ընթացքում, դադարեցվելու էին ռազմական գործողությունները պատերազմող կողմերի, այդ թվում նաև Ռումինիայի, Սերբիայի և Չեռնոգորիայի բանակների միջև: Զինադադարը ստորագրելուց հետո օսմանյան կառավարությունը պետք է անմիջապես հրաման արձակեր զորքին՝ դատարկելու Վիդինի, Ռուսչուբի և Սիլիսթրեի բերդերը Եվրոպայում և էրզրումի բերդը Ասիայում: Բացի դրանից, բանակցությունների ընթացքում ռուսական զորքին իրավունք էր վերապահվելու գրավել զինադադարի պայմանագրում նշված կետերից մի քանիսը:

Նույն օրը ռուսական սպայակույտի պետ Նեպոկուչիցկին և նրա տեղակալ Լեսկին, իսկ մեր կողմից՝ Նեչիբ և Օսման փաշաները ստորագրեցին զինադադարի պայմանագիր երեք օր ժամկետով, բաղկացած տասը հոդվածից: Չեղոք գոտու սահմանները ցույց տվող այս պայմանագրի ուշադրության արժանի կողմը այն է, որ Ռուսաստանը այն ստորագրել է առանց Ռումինիայի և Սերբիայի համաձայնությունը ստանալու, ինչ վերաբերում է Չեռնոգորիային, ապա նրան էլ հայտնել էր, որ նա մասնակցի զինադադարի

պայմաններին, ռազմական գործողությունները դադարեցնելուց հետո: || Անկասկած սրա նպատակն այն էր, որ հասկացնել տար, թե Չեռնոգորիան վաղուց ի վեր ճանաչված է որպես անկախ պետություն: Հիմնական արձանագրության մեջ հիշատակված բերդերից բացի, օսմանցիները դատարկելու էին նաև Բելկրատշըքը, Ռազգրադը և Հաջի-օղլի Փաղաջըքը: Կոմս Իգնատևը հաշտության բանակցությունները սկսելու համար էդիրնե գալու ժամանակ բերել էր հետագայում Սան-Ստեֆանոյում ստորագրված պայմաններից ավելի ծանր մի շարք պայմաններ: Այդ պայմանների համաձայն մեր ձեռքում մնում էր Սալոնիկի կողմում հողի շատ նեղ մի գոտի:

Պրուսիայի և Ֆրանսիայի միջև տեղի ունեցած 1870 թվականի պատերազմից հետո Եվրոպայի իրադրության մեջ առաջացած փոփոխություններից ամենից շատ տուժել էր Անգլիան: Ժամանակին, Ղրիմի պատերազմի իր դաշնակիցը՝ Ֆրանսիական պետությունը, այն վիճակի մեջ չէր, որ կարողանար դեմ դուրս գալ Ռուսաստանի արևելյան քաղաքանակությանը: Ընդհակառակը, Ռուսաստանին նա դիտում էր որպես իր ապագա դաշնակիցը: Քանի որ երեք կայսրերի դաշինքը այժմ նպաստում էր Ռուսաստանի դիրքին, մյուս կողմում անգլիական քաղաքականությունը մնում էր բոլորովին առանձնացած: Բացի դրանից, տորինների կուսակցությունը պատկանող անգլիական դահլիճը եթե բարեկամ էլ չէ Ռուսաստանին, ապա օսմանյան վատ վարչությունը պահպանելու համար ցանկություն չունենալով Անգլիային և Ռուսաստանին բախեցնել այնպիսի մի պատերազմով, որի հետևանքը շատ կասկածելի է, ըստինքյան աջակցություն էր ցույց տալիս նրան: Լորդ Բիկոնսֆիլդը այսպիսի դժվարին հանգամանքներում, հաղթահարելով բոլոր տեսակի երկրորդական նկատառումներն ու դժվարությունները, կարողացել էր պաշտպանել Մեծ Բրիտանիայի դիրքն ու ազդեցությունը քաղաքական աշխարհում և այն, որ բոլոր անգլիացիներին համոզել էր ընդունելու ռուսներին Ստամբուլի դռներից հեռացնելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև այդ հաջողությունը կրկնապատկել էր նրա փառքը:

Ստամբուլի դեսպան Լայարդի կարծիքով ռուսները, դատելով վերոհիշյալ համաձայնություններից, երեք օրվա

ընթացքում հասնելու էին Ստամբուլի դարպասներին: Հունվարի 17-ին գումարվեց անգլիական պառլամենտը: Բացսան ճառում նշվեց, որ հաշտության բանակցությունները սկսվելու ժամանակ Աբդուլ Համիդը խնդրել էր Անգլիայի միջամտությունը, որից հետո հույս հայտնվեց, որ պառլամենտը կկատարի անհրաժեշտ հատկացումներ մի շարք նախազգուշական միջոցառումների համար, որոնք բխում են արևելքի պատերազմական իրադարձություններից: Փետրվարի 8-ին համայնքների պալատը մի քանի օր խորհրդակցելուց հետո || 328 ձայնով ընդգեմ 124-ի ընդունեց վեց միլիոն ստեռլինգի հատկացում կատարելու որոշում, իսկ լորդերի պալատը փետրվարի 22-ին հաստատեց այն:

Ռուսաստանի կառավարությունը հունվարի 25-ին հաշտության պայմանները կիսապաշտոնական ձևով հաղորդել էր անգլիական կառավարությանը: Դա պատճառ դարձավ, որ վերջինս արագացնի իր որոշումը: Ֆինանսների մինիստր սըր Ստաֆֆորդ Նորդկոպը համայնքների պալատում հաղորդեց, որ նավատորմին հրաման է տրվել մտնել Դարդանելի նեղուցը, բայց այս հրամանը ետ էր վերցվել այն լուրի հիման վրա, որ նեղուցների հարցը որոշվել է լուծել եվրոպական պետությունների կողմից գումարվելիք կոնֆերանսում:

Այդ ժամանակ պարզ դարձավ դահլիճում տիրող անհամաձայնությունը: Գաղութների մինիստրը և արտաքին գործերի մինիստր լորդ Դեբերին հրաժարական տվեցին: Իհե՛ն նավատորմի կանգ առնելու մասին հրաման տրվելուց հետո լորդ Դեբերին ետ էր վերցրել իր հրաժարականը, բայց հասկանալով, որ այլևս չի կարող մնալ այդ կառավարության մեջ, մարտի վերջերին բոլորովին հեռացավ: Նրա փոխարեն նշանակվեց մարքիզ դը Սոլսբերին: Այնուամենայնիվ նավատորմի կանգ առնելը երկար շտեկեց: Լորդ Բիկոնսֆիլդը հունվարի 31-ին ստորագրված արձանագրության բովանդակության մասին լուր ստանալուց անմիջապես հետո ծովակալ Հորնբիին հրաման տվեց մտնել Մարմարա ծովը: Մովակալը փետրվարի 13-ին զրահանավերով մոտեցավ Մեծ կղզուն և խաբիսխ նետեց:

Իշխան Գորչակովը Անգլիայի այս սպառնալիքը բարեկամաբար մեկնաբանելով, նավատորմը Ստամբուլ

ուղարկվելու լուրը ստանալուն պես, հուշագիր էր ուղարկել պետություններին և հայտնել, որ քանի որ Ռուսաստանը դեռևս 1876 թվականին էր առաջարկել համատեղ ծովային ցույց կատարել Ստամբուլի առջև, ուստի անգլիական նավատորմի Մարմարա մտնելու դեմ չի առարկի, այլ միայն հայտարարել է, որ այսուհետև Ռուսաստանը ևս անհրաժեշտ չի նկատում հարգել Ստամբուլը շրջափակելու մասին տված իր խոստումը:

Այս կապակցությամբ Աբդուլ Համիդը խիստ տագնապաժ դիմեց Անգլիայի թագուհուն և խնդրեց, որ հրաժարվեն Ստամբուլ նավատորմ ուղարկելուց, միաժամանակ Անգլիայի թագուհուն ուղարկած այդ դիմումի մասին տեղյակ պահելով նաև Ռուսաստանի ցարին, խնդրել էր հրամայել, որ մինչև թագուհուց պատասխան ստանալը ռուսները մուտք չգործեն Ստամբուլ:

Ցարը, պատասխանելով Աբդուլ Համիդի կրկնակի դիմումներին, հայտնեց, որ ռուսական բանակը Ստամբուլ չի մտնի, քաղաքը չի գրավի քանի դեռ անգլիական նավատորմը գտնվում է Մեծ կղզու մոտ: || Աբդուլ Համիդը, կրկին դիմելով Անգլիայի թագուհուն, մի անգամ ևս պահանջեց, որ անգլիական նավատորմը չուղարկվի Ստամբուլ: Այս դիմումների հիման վրա ռուսները առայժմ հրաժարվեցին Ստամբուլ մտնելուց և Գալիպոլին գրավելուց, իսկ անգլիացիները իրենց զրահանավերը Մեծ կղզու մոտից ետ քաշեցին դեպի Մուդանիայի նավահանգիստը, բայց Դարդանելից դուրս չեկան և չհեռացան, այլ ռուսների նման պատրաստ մնացին այնտեղից ամեն րոպե Ստամբուլ մտնելու:

Այնուամենայնիվ անգլիացիները ռուսների Ստամբուլ մտնելը դիտում էին որպես զինադադարի խախտում, իսկ եթե նրանք փորձեին առաջ շարժվել դեպի Գալիպոլի, ապա նրանք հայտնում էին, որ, դատելով Անգլիայում տիրող հասարակական կարծիքի հուզումից, հնարավոր չի լինի այժմյանից կանխորոշել դրա հետևանքները:

Անգլիան հայտարարեց, որ եթե ռուսները զորք ուղարկեն Գալիպոլի և դրանով իսկ կտրեն անգլիական նավատորմի հաղորդակցության կապը, Անգլիան չպիտի կարողանա իր վրա վերցնել դրա հետևանքների պատասխանատվությունը: Այսպիսով, փաստորեն, ռուսներին հրաման տրվեց կանգ

առնել, իսկ Ստամբուլի աշքի առաջ կանգնած անգլիական զրահանավերն արգելք հանդիսացան նրանց Ստամբուլ մտնելուն:

Աբդուլ Համիդը ռուսներից վախենալով, ժխտել էր այն փաստը, որ անգլիացիները, Ստամբուլի իրենց հպատակների շահերը պաշտպանելուց բացի, եկել են պաշտպանելու նաև օսմանյան շահերը: Նա գիտեր, որ իրեն կկարողանան փրկել միայն ռուսները և որ դրսից ամեն մի զինված միջամտություն կարող էր շուտ գալ իր դեմ:

Ահա այս պատճառով Աբդուլ Համիդը ժողով գումարեց պալատում և հայտարարեց. «պատերազմ ցանկացա ոչ թե ես, այլ իմ ազգը: Մենք պարտություն կրեցինք: Ահա տեսնում եք, թե ինչ վիճակի ենք հասել: Եթե ես թույլ չտամ, որ անգլիացիները անցնեն Դարդանեղից, նրանք հայտարարել են, որ այդ բանը կանեն բռնությամբ: Մյուս կողմից էլ ռուսներն են սպառնում, որ եթե անգլիական նավատորմը մտնի Ստամբուլ, քաղաքը կենթարկվի ռազմական գրավման: Ձեզ այստեղ եմ հրավիրել, որպեսզի միասնաբար որոշում կայացնենք այս կացություն մասին»: Այնուհետև նա հարցրեց թե, «հնարավո՞ր է արդյոք կասեցնել ռուսների առաջխաղացումը և արգելք հանդիսանալ մայրաքաղաքի գրավմանը»: «Ոչ», պատասխանեցին մասնակիցները: Ապա Ռեուֆ փաշայի առաջարկությամբ որոշվեց հեռագիր ուղարկել մեծ իշխանին այն մասին, որ բավականանա միայն Ստամբուլի արվարձանների գրավումով: Հեռագիրը անմիջապես ուղարկվեց: Աբդուլ Համիդը || առանց ուրիշ որևէ որոշում կայացնելու հանկարծակի ցրեց ժողովը:

Դրանից հետո ամբողջ պալատում լուր տարածվեց, թե Աբդուլ Համիդը մտադիր է թողնել Ստամբուլը և գնալ Բրուսա: Լուրը հասավ մինչև կանանոց: Կանայք սկսեցին ողբուկոծը, տիրեց ահավոր աղմուկ ու ժխտ: Միևիստրներն անմիջապես շտապեցին պալատ և հայտնեցին, որ եթե նա Բրուսա գնալու մտադրություն ունի, իրենք էլ կգնան նրա հետ: Հետո խնդիրը մանրամասն քննարկելով, համոզեցին Աբդուլ Համիդին մնալ Ստամբուլում:

Աբդուլ Համիդը արտաքին գործերի միևիստրությունից հեռացրեց Սերվեր փաշային, տեղը նշանակելով Սաֆվեթ փաշային: Սաֆվեթ փաշան որպես նոր լիազոր ներկայա-

ցուցիչ ուղարկվեց Էդիրնե: Մեծ իշխան Նիկողայը, Անգլիայի սպառնալիքների դեմ, Բարձրագույն Դուռն համաձայնությունամբ Ստամբուլը գրավելու և դրանից հետո անգլիական նավատորմի մուտքը Մարմարա ծովը արգելելու համար Սաֆվեթ փաշային առաջարկել էր նեղուցում եղած թնդանոթների կողքին տեղադրել նաև ռուսական թնդանոթներ և միասնաբար պաշտպանել այն: Քանի որ Բարձրագույն Դուռը հավանություն չտվեց այդ միջոցառմանը, որի ելքը անորոշ էր և վտանգավոր, իսկ հաշտության բանակցությունները գնալով ձգձգվում էին, մեծ իշխանը փետրվարի 21-ին հայտնեց Սաֆվեթ փաշային, որ որոշել է իր ընդհանուր բանակատեղը փոխադրել Սան-Ստեֆանո: Եթե Բարձրագույն Դուռը 24 ժամվա ընթացքում թույլ չտա տասնտասներկու հազար ռուս զինվորների մտնել Սան-Ստեֆանո, ապա անմիջապես շարժվելու է դեպի Չաթալջա և ամբողջ բանակի հետ միասին մտնելու է Սան-Ստեֆանո:

Փետրվարի 23-ի առավոտյան, երբ մեծ իշխանը մտադիր էր իր սպայակույտի հետ միասին երկաթուղով շարժվել դեպի Ստամբուլ, օսմանցի ներկայացուցիչները հայտնեցին, որ փաղիշահը իրեն Ստամբուլ է հրավիրում, սակայն պայմանով, որ 12000 զինվորի փոխարեն հետը ունենա միայն 1000 հոգի: Այս պատճառով մեծ իշխանը սարսափելի զայրացած ու կատաղած, անասելի բարկությամբ բացականչել է. «Եթե դուք չեք հասկացել, թե հետո 10000 հոգի ունենալու վերաբերյալ իմ առաջարկը որքան վեհանձնություն է պարունակում, ավելի վատ ձեզ համար: Ես չեմ կարող ընդունել, որ պարտվողը իր պայմանները թելադրի հաղթողին, ահա ցանկացածս քանակությամբ զորքով շարժվում եմ». և գնացքը շարժվեց: Չաթալջա հասնելու ժամանակ Սկոբելևի || հրամանատարությունից տակ եղած չորրորդ կորպուսը ևս կազմ ու պատրաստ կանգնած էր: Չաթալջայում Մեհմեդ Ալի փաշայի կողմից ուղարկված մի գնդապետ ներկայանալով մեծ իշխանին հաղորդեց, որ Ստամբուլի պաշտպանական գծի օսմանյան զինվորները ետ չեն քաշվելու և մեծ իշխանին հետևող զինվորներին ու ձիերին փոխադրելու համար նախապես եկած գնացքը ևս ճանապարհին կանգնեցված է: Իշխանը պատասխանեց. «այժմ ետ վերադարձեք և ասեք, որ ես իմ զորքի գլուխն

անցած գալիս եմ, գալիս եմ Սաֆվեթ փաշայի հետ միասին (մեծ իշխանը փաշային որոշ շափով որպես պատանդ իր մոտ էր պահել)։ մենք զենք չենք գործադրելու, սակայն արձակված առաջին իսկ զնդակը սպանելու է ինձ և նրան միասին»։ Գնացքը շարունակեց իր ուղին դեպի Սան-Ստեֆանո, և տեղ հասավ հունվարի 24-ի || առավոտյան, օսմանյան զորքի կողմից հիշյալ վայրը դատարկվելուց դեռ մի քանի ժամ առաջ։ նրան դիմավորեցին սպարապետ Ռեուֆի փաշան ու Ստամբուլի մոտ շարված զորամասերի հրամանատարները։ Այստեղ շարունակվեց հաշտության բանակցությունը։ Մեր ներկայացուցիչներ Սաֆվեթ փաշայի և Բեռլինի դեսպան Սադուլա հ բեյի առարկությունների, ինչպես նաև կոմս Իգնատևի անպատշաճ վերաբերմունքի պատճառով բանակցությունները դարձյալ ձգձգվեցին։ Թեև ռուսները պահանջեցին, որ նավատորմը իրենց հանձնվի և զորքը մտնի Ստամբուլ, բայց օսմանյան կառավարությունը մերժեց այդ պահանջը։

Վերջապես, նոր տոմարով մարտի մեկին (փետրվարի 18-ին) մինիստրների խորհուրդը Աբդուլ Համիդի նախագահությամբ և Բեռլինի դեսպան Սադուլա հ բեյի ներկայությամբ նիստ գումարեց, ուր մի անգամ ևս քննարկվեց հաշտության համաձայնագիրը և վերջնականապես որոշվեց ընդունել այն։ Սադուլա հ բեյը մինիստրների խորհրդի որոշումները վերցնելով վերադարձավ Սան-Ստեֆանո։ Ի վերջո մարտի 3-ին 29 հոգիանոց բաղկացած հաշտության դաշնագիրը Սան-Ստեֆանոյում ստորագրվեց Ռուսաստանի անունից կոմս Իգնատևի և պ. Նելիդովի, իսկ մեր անունից արտաքին գործերի մինիստր Սաֆվեթ փաշայի և Բեռլինի դեսպան Սադուլա հ բեյի կողմից։

Այս դաշնագրի առաջին հոդվածը վերաբերում էր օսմանյան պետության և Չեռնոգորիայի սահմանները ճշտելու հարցին։ Նիքշիցը, Կաչքան, Սեփուշը, Պոդգորիցան, Զարլիաքը և Բարը թողնվում էր իշխանապետությանը, իսկ վերջնական սահմանի որոշումը և Բոյանա գետի վրա նավարկության հատուկ կանոնագիր կազմելը թողնվում էր եվրոպական մի հանձնաժողովի լուծմանը։

Տարօրինակ է, որ Չեռնոգորիայի անկախության մասին խոսվում է միայն երկրորդ հոդվածում, որտեղ ասված

է. «Բարձրագույն Դուռը վերջնականապես հաստատում է Չեռնոգորիայի իշխանապետության անկախությունը»։ Դրանով մի անգամ ևս զգացնել է տրվում, որ Ռուսաստանի համար վաղուց ի վեր գոյություն ունեւր այդ անկախությունը։

Երրորդ հոդվածը հաստատում է Սերբիայի անկախությունը և որոշում է օսմանյան պետության ու Սերբիայի սահմանը՝ Սերբիային թողնելով Նիշի բերդը, Դրինայի հովիտը և Փոքր Իզվորնիկը։

Ռումինիայի մասին խոսվում է հինգերորդ հոդվածում։ Այս հոդվածում ասված է, որ Բարձրագույն Դուռը ճանաչում է Ռումինիայի անկախությունը և շատ անորոշ արտահայտություններով խոսվում է Ռումինիայի վնասների հատուցում պահանջելու իրավունքի մասին։

|| Վեցերորդ հոդվածը վերաբերում է Բուլղարիայի նոր պետության կազմավորմանը։ Այնտեղ ասված է. «Բուլղարիան լինելու է ինքնավար վարչությամբ հարկատու մի իշխանապետություն, որի պետական պաշտոնյաները և ազգային զորքը պիտի լինեն քրիստոնյաներ»։ Դաշնագրին կից և ոչ ստույգ քարտեզում ցույց էին տրված նոր պետության սահմանները։ Ըստ այդ քարտեզի նոր կազմվելիք բուլղարական պետության տարածությունը կազմում է 30000 քառակուսի մղոն, իսկ բնակչությունը՝ հինգ միլիոն։ Այս հաշվով Բուլղարական իշխանապետությունը ընդգրկելու էր Դանուբ գետից մինչև Արշիպելագ ընկած հողերը, ներառյալ նաև Մանասթիրի և Սալոնիկի նահանգները։

Յոթերորդ հոդվածի համաձայն Բուլղարիայի իշխանը պետք է ընտրվեր ժողովրդի կողմից՝ պետությունների համալսնության և Բարձրագույն Դուռն հաստատումով։ Այս հոդվածում որոշակիորեն նշվում էր նաև, որ բուլղարական իշխանապետության համար իշխան չեն կարող ընտրվել եվրոպական մեծ պետությունների ներկայիս գահակալների գերդաստաններից և ոչ մեկը։ Իշխանի ընտրությունից առաջ բուլղար ավագանուց բաղկացած մի ժողով Պլովդիվում կամ Տրնովոյում ռուսական մի կոմիսարի հսկողության տակ, օսմանցի կոմիսարի ներկայությամբ սահմանելու է ապագա վարչակարգի օրենքները։ Բուլղարիայում նոր վարչակարգի հաստատումը և նրա գործադրման անհրաժեշտ հսկողությունը երկու տարի ժամկետով հանձնվելու էր ռուս կոմիսարին։

Ութերորդ հոգվածում ասված էր, որ այսուհետև Բուլղարիայում օսմանյան զորք չպետք է գտնվի և տեղական կառավարության միջոցով պետք է քանդվեն հին բերդերը: Միայն մինչև կարգի, խաղաղության և ապահովության պահպանման համար անհրաժեշտ քանակությամբ տեղական ազգային զորքի կազմակերպումը ռուսական զորքը մնալու էր Բուլղարիայում և հարկ եղած դեպքում գործնական օգնություն ցույց տալու ռուսական կոմիսարին: Հիշյալ ազգային զորքի քանակը հետագայում որոշվելու էր օսմանյան և ռուսական պետությունների համաձայնությամբ: Բուլղարիայում մնացող ռուսական զորքի համար սահմանված էր երկու տարի ժամկետ: Հիշյալ զորքը պետք է բաղկացած լիներ վեց հետեակային և երկու հեծելազորային դիվիզիայից, այն հաշվով, որ զորքի ընդհանուր թիվը չանցներ 50 000-ից: Այդ զորքի ծախսը կատարելու էր Բուլղարիան, իսկ կապը Ռուսաստանի հետ իրականացվելու էր ոչ միայն Ռումինիայի, այլ նաև Սև ծովի նավահանգիստների միջոցով:

356

|| Իններորդ հոգվածի համաձայն Բուլղարիայի վճարելիք տարեկան հարկը որոշվելու էր նոր վարչակարգի գործունեության առաջին տարվա վերջին Ռուսաստանի, օսմանյան պետության և այլ կառավարությունների միջև կայանալիք համաձայնությամբ:

Քանի որ Բուլղարիան տարածվել էր մինչև Արշիպելագ, օսմանյան պետության եվրոպական մասում գտնվող նահանգները, այդ թվում և Բուլղարիան, բաժանվել էին երկու մասի: Տասներորդ հոգվածը վերաբերում էր իշխանապետության մյուս կողմում գտնվող նահանգներում պետության կողմից զինվոր, ռազմամթերք և պարեն փոխադրելու եղանակին:

Տասներկուերորդ հոգվածում ասված էր, որ Դանուբի վրա գտնվող բերդերը ամբողջությամբ քանդվելու են և սրանից հետո Դանուբի ափերին ռումինական, սերբական և բուլղարական ջրերում ոչ բերդեր և ոչ էլ ռազմամակեր չպետք է գտնվեն: Այստեղ Դանուբի խառն հանձնաժողովին պատկանող իրավունքները, պարտականությունը և առանձնաշնորհումները ամբողջությամբ մնալու են անփոփոխ:

Տասներեքերորդ հոգվածի համաձայն Բարձրագույն

Դուռը հանձն էր առնում Սինե նեղուցը նորից պիտանի դարձել նավարկության համար, պատերազմի պատճառով Դանուբ գետում նավարկությունը դադարելու հետևանքով վնասի ենթարկված պետություններին իբրև հատուցում վճարել հինգ հարյուր հազար ֆրանկ:

Տասնչորսերորդ հոգվածը պարտավորեցնում էր Բարձրագույն Դուռը՝ Ռուսաստանի և Ավստրիայի պետության համաձայնությամբ որոշվելիք բարեփոխումով անմիջապես կենսագործել Ստամբուլի կոնֆերանսի առաջին նիստում օսմանյան ներկայացուցիչներին հաղորդված բարենորոգումը Բոսնիայում և Հերցեգովինայում: Տասնհինգերորդ հոգվածը պարտավորեցնում էր Կրետե կղզում գործադրել 1867 թվականի հիմնական կանոնադիրը: Յանինայում ու Թեսալիայում, ինչպես նաև Ռումելիի ուրիշ վայրերում ևս պետք է կատարվեն նման բարենորոգումներ:

Տասնվեցերորդ հոգվածով Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում էր հայերով բնակեցված նահանգներում անմիջապես բարենորոգումներ կատարել և քրիստոնյաներին պաշտպանել քրդերից ու չերքեզներից:

Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի մինչև այժմ թվարկված հոգվածների մեջ ամենակարևորը Բուլղարական իշխանապետության կազմավորման մասին եղած՝ վեցերորդ հոգվածն էր, մյուս կարևոր հոգվածը տասնիններորդն էր, որի մասին խոսվելու է այժմ և որը վերաբերում է ռազմատուգանքներին: Այս հոգվածի համաձայն Ռուսաստանը մեղանից պահանջում էր նախ՝ բուն պատերազմական ծախսերի համար ինն հարյուր միլիոն ռուբլի, երկրորդ՝ Ռուսաստանի հարավային ծովափին առևտրական արտահանությունը և պատերազմի պատճառով երկաթուղիներին հասցրած վնասի համար՝ չորս հարյուր միլիոն ռուբլի. երրորդ՝ Կովկասի վրա կատարված հարձակման ժամանակ հասցված վնասի փոխարեն՝ հարյուր միլիոն ռուբլի. չորրորդ՝ օսմանյան երկրներում || ռուսահպատակների և հաստատությունների կրած վնասների համար՝ տասը միլիոն ռուբլի, ընդամենը մեկ միլիարդ չորս հարյուր տասը միլիոն ռուբլի, այսինքն՝ երկու հարյուր քառասունհինգ միլիոն երկու հարյուր յոթ հազար երեք հարյուր մեկ օսմանյան ոսկի լիրա և մեկ ու կես մեջիտիկի հատուցում: Հիշյալ հոգվածից նույնությամբ տալիս ենք հետևյալ հատ-

357

վածները. «Ռուսաստանի կայսրը, նկատի ունենալով Օսմանյան պետության ֆինանսական նեղ վիճակն ու նրա ցանկությունը, համաձայն է, որ ռազմատուգանքի մեծագույն մասը հատուցվի ներքոհիշյալ հողերը զիջելու միջոցով: Նախ, Թուլչայի սանջաքը, այսինքն՝ Քիլիս, Սինե, Մահմուդիե, Իսաքջի, Թուլչա, Մաշին, Բաբադաղ, Խարսուհ, Քյոսթենջե, Մեջիդիե գավառակները: Դանուբ գետում գրտնըվող կղզիները թեև թողնված են եղել Ռուսաստանին, բայց ռուսական պետությունը մտադիր չլինելով հիշյալ վայրերը միացնել իր երկրին, իր համար իրավունք է վերապահում այդ հողերը փոխանակել 1856 թվականի պայմանագրի հիման վրա Ռուսաստանից խլված Բեսարաբիայի հետ...»:

Երկրորդ, Արգահանը, Կարսը, Բաթումը և Բայազիդը իրենց հողերով մինչև Սողանլուի լեռները հանձնվելու են Ռուսաստանին:

Երրորդ, ինչպես ասված է առաջին և երկրորդ հատվածներում, Ռուսաստանին թողնված հողերը հաշվարկվել են մի միլիարդ հարյուր միլիոն ռուբլի: Ռազմատուգանքի մնացած երեք հարյուր միլիոն ռուբլու վճարումն ու ապահովումը, բացառությամբ օսմանյան երկրներում ռուսահպատակների և հաստատությունների համար հատկացված տասը միլիոն ռուբլուց, որոշվելու են Ռուսաստանի և օսմանյան իշխանության միջև հատուկ համաձայնությամբ:

Քսանմեկերորդ հոգվածի համաձայն Ռուսաստանին թողնված վայրերի բնակիչներին վերապահված է ազատություն գաղթելու, իրենց հողերն ու կալվածքը ծախելու և մեկնելու խնդրում: Այն բնակիչները, որոնք պայմանագրի փոխանակման թվականից հետո երեք տարվա ընթացքում չեն կարողացել վաճառել իրենց գույքը և մեկնել երկրից, գառնալու էին ռուսահպատակ:

Քսաներկուերորդ հոգվածը որոշակիորեն հայտարարում էր, որ ռուսաստանցի հոգևորականներն ու ուխտավորները պաշտոնապես վայելում են ռուսական դեսպանատան և հյուպատոսների հովանավորությունը: Այնորոգում գտնվող ռուս հոգևորականները ևս պահպանելու էին իրենց նախկին իրավունքներն ու կրոնական հաստատությունները:

Քսանհինգերորդ հոգվածի համաձայն ռուսական զորքը

Եվրոպայում գտնվող || օսմանյան երկրները ամբողջապես զատարկելու էին հաշտության վերջնական կնքումից հետո երեք ամսվա, իսկ Անատոլիայի օսմանյան երկրները՝ վեց ամսվա ընթացքում:

Քսանյոթերորդ հոգվածի համաձայն Բարձրագույն Դուռը համաձայնվում է պատիժ չսահմանել պատերազմի ժամանակ ռուսական զորքի հետ հարաբերություն ունեցած օսմանյան հպատակներին: Այս պայմանագիրը, ինչպես ցույց է տալիս նաև «նախնական պայմանագիր» անվանումը, հետագայում պետությունների համաձայնությամբ վերջնական պայմանագրի կնքման արգելք չլինելով հանդերձ, քսանիններորդ հոգվածում հայտնվում է, որ պայմանավորվող երկու պետությունները սույն պայմանագրի փոխանակման թվականից սկսած իրենց պաշտոնապես պարտավորված են համարում:

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Որքան էլ եվրոպական պետությունները հաշտությունը կնքելու ժամանակ չէին իսկ մտաբերել Ռուսաստանի չափավոր գործելակերպը, բայց էդիրնեում և Սան-Ստեֆանոյում կնքված համաձայնությունները տեսնելով, դարձյալ խիստ զարմացան: Հանգամանքների բերումով այս պայմանագրերի դեմ ամենից ավելի առաքողները եղան Ավստրիան և Անգլիան: Փետրվարի 24-ին Վիեննայում կայսեր նախագահությամբ գումարվեց մինիստրների խորհրդակցություն, որտեղ կոմս Անդրաշիին լիազորություն տրվեց պատգամավորների պալատից պահանջել վաթսու միլիոն ֆլորին: Ինքնին աննշան այս գումարը ուղղակի ռազմական գործողություններից ավելի շատ, որպես օժանդակ ուժ դուռ դիվանագիտական տեսակետից, ծառայելու էր ավստրիական քաղաքականության շահերին:

Կոմս Անդրաշիի տված հնարավորին չափ հանգստացուցիչ բացատրությունների հիման վրա մարտի 19-ին և 21-ին պատգամավորների ժողովը ընդունեց պահանջված հատկացումը:

Կոմս Անդրաշիի կարծիքով Արևելքին վերաբերող վիճելի հարցերի խաղաղ եղանակով լուծումը հնարավոր էր

միայն այն դեպքում, եթե բանակցություններին մասնակցեն եվրոպական բոլոր պետությունները: Ինչ վերաբերում է Բոսնիայի և Հերցեգովինայի հարցին, Անգրաշին զանազան պատճառների բերումով այնքան էլ բացահայտ չէր կարող խոստովանել Ավստրո-Հունգարիայի քաղաքականությունը այս հարցում: Սակայն, ինչպես հետո կտեսնենք, նա սկզբից ի վեր որոշել էր առարկել Բուլղարիայի նկատմամբ Ռուսաստանի ունեցած ծրագրին, որով հավանություն տված կլինեին անգլիական քաղաքականությանը:

Արդ, Ռուսաստանի կառավարությունը մարտ ամսի վերջին օրերին կոմս Իգնատևին Վիեննա ուղարկելով, աշխատեց կոտրել այդ կողմից սպասվող դիմադրությունը և կանխել Ավստրիայի ու Անգլիայի համաձայնության գալու վտանգը այդ հարցում: Չնայած բանակցությունները կատարվել են խիստ գաղտնի, բայց և այնպես լայնորեն հայտնի է դարձել, որ կոմս Իգնատևը բացատրություններ է պահանջել Ավստրիայից՝ իր համար նախատեսված շահերի շրջանակների մասին: Այս կապակցությամբ ավստրիական գլխավոր շտաբի որոշմամբ Ավստրիայի համար Բալկանյան թերակղզու արևմուտքում Բոսնիայի, Հերցեգովինայի և Ալբանիայի ուղղությամբ մինչև Սալոնիկի հողերն ընկած շրջանում պահանջվեց նույնպիսի քաղաքական ազդեցություն և դիրք, որպիսին Ռուսաստանը աշխատում էր ձեռք բերել այդ թերակղզու արևելյան մասում: Սակայն այդ միջոցին անգլիական պետության ցուցաբերած ուժն ու հզորությունը վերջ տվեց Թուրքիայի բաժանման մասին եղած ծրագրերին և ամբողջ Եվրոպայի քաղաքականությունը մղեց տարբեր հունների մեջ:

Անգլիայի կառավարությունը ինչպես պառլամենտում տեղի ունեցող խիստ վիճաբանությունների ժամանակ, այնպես էլ Ռուսաստանի հետ փոխանակած թղթակցության մեջ պահանջում էր այս նոր որոշումներով չեղյալ չհայտարարել Փարիզի պայմանագիրը, այլ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի քննարկումը հանձնել եվրոպական մի վեհաժողովի: Կառավարությունը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից առաջ, փետրվարի 18-ին ռազմական պատրաստությունների համար պահանջած վաթսուն միլիոն ստեռլինգի հատկացումը պառլամենտին ընդունել տված լինելու կա-

պակցությամբ՝ հակառակ լիբերալների առաջ քաշած բաղմաթիվ առարկություններին, վստահ էր, որ իր բռնած ուղղությունը ամենաճիշտ քաղաքականությունն էր անգլիական ազգի համար. ուստի պատրաստությունները շարունակվում էին տենդագին: Որոշվեց հայտարարել բանակի և անկանոն զորքի պահեստայինների, նույնիսկ Հնդկաստանի զորքերի զորակոչ: Ինչպես արդեն ասվեց, արտաքին գործերի մինիստր լորդ Դերբիի հրաժարումով՝ տեղը նշանակվել էր լորդ Սոլսբերին, ռազմական մինիստր՝ Ստենլին, Հնդկաստանի մինիստր՝ Հարդին. այսպիսով, կազմվել էր միատարր կառավարություն: Լորդ Սոլսբերիի 1878 թվականի ապրիլի 1-ի ընդհանրական շրջաբերականը այդ ժամանակամիջոցում գրված գրություններից ամենից ավելի ուշագրավն է: Այս շրջաբերականը, որը կարելի էր դիտել որպես Անգլիայի պաշտոնական հայտարարությունը այդ հարցի մասին, դիվանագիտական կարգին ը հակառակ, դեպքաներին ուղարկվելուց անմիջապես հետո հրատարակվեց լրագրերում: Արտաքին գործերի մինիստրը իր այս շրջաբերականում, ամփոփելով հունվարի 14-ից մինչև մարտի 26-ը տեղի ունեցած բանակցությունները, ասում էր.

360

«1871 թվականի կոնդոնի կոնֆերանսի առաջին արձանագրությանը կցված հայտարարության մեջ բոլոր մեծ տերությունների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի, ներկայացուցիչները հաստատել են, որ միջազգային իրավունքի հիմնական կանոններից մեկն այն է, որ առանց պայմանագիրը ստորագրած պետությունների համաձայնության ոչ մի պետություն չի կարող ինքնակամ կերպով իրեն ազատ համարել պայմանագրի որևէ հոդվածից և կամ այլափոխել այդ հոդվածը:

Այս պայմանագրի ամենակարևոր հետևանքներից մեկն այն է, որ նա խոր ազդեցություն է գործում Եվրոպայի հարավ-արևելյան մասում ապրող բոլոր ժողովուրդների վրա:

Բուլղարական նոր պետության ստեղծման մասին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի հոդվածների համաձայն Ռուսաստանի հովանավորության և վերահսկողության տակ կազմվում է սլավոնական մի հզոր պետություն: Այն հան-

Մեծ իշխան Նիկողայը ապրիլի վերջին, իբր առողջական վիճակի պատճառով վերադարձել էր Ռուսաստան և մեծ իշխան Միխայիլի հետ միասին ստացել էր Ֆելդմարշալուժյան աստիճան: Նրա փոխարեն գլխավոր հրամանատար նշանակվեց գեներալ Տոթլերենը, սպայակոյտի պետ ընտրվեց իշխան Իմերեթինսկին: Գլխավոր հրամանատարը բանակի վիճակը սպասածից շատ ավելի վատ գտավ: Մասամբ առողջության համար վնասակար սննդամթերքի փոխարինիչների պատճառով զորքի մեջ լայնորեն տարածվել էին հիվանդությունը, հարբեցողության մոլուկությունը և անհնազանդությունը: Ամրությունների շինարարությունը հարկեղած կարևորությունը տրված չլինելու պատճառով անհրաժեշտ էր համարվել նորից ձեռք առնել խիստ միջոցներ: Այնուամենայնիվ Ռուսաստանից հասավ մեծաքանակ օժանդակ ուժ: Ռումինիայում թողնված թնդանոթածիզները փոխադրվեցին Բուլղարիա և Ռումելի: Մոսկվայում և ռուսական այլ քաղաքներում ընկերություններ կազմակերպվեցին ծովահենային տորմիդ ստեղծելու համար: Այս տորմիդը պետք է կազմվեր գերազանցապես Ամերիկայից գնվելիք նավերից: Բացի դրանից, ծրագրվեց մի արշավ ևս կատարել դեպի Հնդկաստան, որի համար արդեն նախօրոք որոշ պատրաստություններ տեսնվել էին:

Բալկանյան թերակղզու և նրա շրջակայքի վիճակը օրեցօր վատթարանում էր: Մի կողմ թողնելով Թեսալիայի, Յանինայի, Մակեդոնիայի, Կրետեի, Ռոդոսի, Բալկանի* և Բոսնիայի ապստամբությունները, Ռուսաստանի պատերազմ վարելու եղանակը ամբողջ նվրոպայի գլխին աստվածային փորձանք դառնալու աստիճանին էր հասել: Գեո Պլենայից գերիններ փոխադրելու ժամանակ Ռումինիայում և Ռուսաստանում ծագել էր տիֆ հիվանդությունը: Պետերբուրգում անգամ մարտ ամսին եղել է հիվանդացման 3747 դեպք...

* Ստրանջայի կողմերում մուսուլման ժողովրդի նկատմամբ զործադրված խժոժությունները ահավոր էին: Հուլիսին Ստամբուլի դեսպաններին տրված մի հուշագրում ասված էր, որ այս շրջանում անգութ և անողորմ կերպով հրկիզվել են պառավ կանայք, մի գյուղում 250 ընտանիքից մնացել է միայն 13-ը, մայրերի ձեռքից հափշտակված քառասուն աղջիկների միջից տասնյոթ տարեկան մեկին ձեռքերը կապված վիճակում հանձնել են կաղակներին և այս թշվառ անշունչ դիակի վերածվելուց հետո միայն բաց է թողնվել:

||...Ռուսական նվաճումներից փախչելով՝ Ստամբուլ եկած իսլամ գաղթականները կիսամերկ և թշվառ վիճակում տեղավորվեցին մզկիթներում և հանրային շենքերում: Սրանց ցավալի վիճակը մեղմացնելու համար Ստամբուլի ժողովրդի ցույց տված հնարավոր օգնությունից բացի աջակցում էին նաև օտարները: Հունվարի վերջերին գերմանական հյուպատոսի նախագահությամբ ստեղծվեց մի նպաստամատույց հանձնաժողով, որին Վիլհելմ կայսրը մասնակցեց մեծ գումարով:

365 Ինչպես վերևում նշվեց, երբ Ռուսաստանում ժողովուրդը թշվառության մեջ էր, և Ռուսաստանն էլ ֆինանսական ծայրահեղ դժվարին վիճակում էր, ակներևորեն անհրաժեշտ էր, որ Պետերբուրգի կառավարությունը նվրոպայի առարկությունների դեմ կատարեր լայն զիջումներ, || բայց նոր՝ պատերազմի վտանգը վերացնելու համար դարձյալ անհրաժեշտ եղավ, որ Գերմանիան գործադրի իր ուժեղ ջանքերը:

Գերմանիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների, անգամ այդ երկու երկրների կայսրերի միջև դեռ պատերազմից առաջ ծագել էին որոշ թյուրիմացություններ: Մինչև իսկ Ռուսաստանը արդեն սկսել էր սպառնալ Գերմանիային: Իշխան Բիսմարկը ռայխստագում արտասանած ձառում հայտարարել էր.

«Իշխան Գորչակովը 1875 թվականին է սկսել Գերմանիայից սվեյլի Ֆրանսիայում ջանքեր թափել հասարակական կարծիքը Ռուսաստանի կողմը գրավելու համար: Իր մի հեռագրով ի լուր աշխարհի հայտարարել էր, որ Գերմանիան մտադիր է 1875 թվականին հարձակվել Ֆրանսիայի վրա և որ ինքը Ֆրանսիային փրկեց այս վտանգից: Վերջապես 1876 թվականին ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ, երբ մենք ստիպված էինք Ռուսաստանից և Ավստրիայից նախընտրել մեկն ու մեկին, չնայած դրսից մեզ վրա կատարված ճնշումներին, մենք այդ բանը մերժեցինք»:

Այսուհանդերձ, երբ պատերազմը վերջացավ և սկսվեց հաշտության շրջանը, Գերմանիան շհրաժարվեց իր վաղեմի դաշնակցի շահերը պաշտպանելուց:

1878 թվականի գարնանը, երբ Ռուսաստանը պաշտոնապես առաջարկում էր Բեռլինում հրավիրել մեծ տերությունների մի վեհաժողով, իշխան Բիսմարկը Ֆրիդրիխ-

սրուհեում պառկած էր ծանր հիվանդ վիճակում: Չնայած Բիսմարկը շատ էլ կողմնակից չէր նման վեհաժողովի գումարման, ի վերջո նորից համաձայնվեց: Նա հայտարարեց, որ եթե կարելի լինի ստանալ նաև Անգլիայի և Ավստրիայի համաձայնությունը, ապա ինքը պատրաստ է մասնակցելու այդ վեհաժողովին: Ռուսաստանը պարտավորվեց ստանալ Ավստրիայի համաձայնությունը, Բիսմարկն էլ խոստացավ Անգլիայի առջև այս հարցում հանդես գալ միջնորդությամբ:

Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպան կոմս Շուվալովը խաղաղասիրական տրամադրությամբ մայիսի 7-ին մեկնեց Պետերբուրգ: Մեկնելու և վերադարձի ժամանակ տեսակցելով Գերմանիայի վարչապետի հետ, մայիսի 21-ին վերադարձավ Լոնդոն: Այս ուղևորության հետևանքով Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև ձեռք բերվեց համաձայնություն: Այս համաձայնությունը պարունակում էր այն հոգվածները, որ կողմերի ներկայացուցիչները փոխադարձ կերպով հարգելու էին վեհաժողովում: Այդ հոգվածները հետևյալներն էին.

366

«Նախ, Անգլիան մերժում է Բուլղարիայի || սահմանների երկարացումը և ընդարձակումը, ինչպես գրված է Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում, իսկ ռուսական ներկայացուցիչը իրեն իրավունք է վերապահում վեհաժողովում նշել դրա օգուտներն ու առավելությունները, միևնույն ժամանակ խոստանալով չսխալվել Անգլիայի վճռական մտքի դեմ:

Երկրորդ. որպես բուլղարական բնակչություն ունեցող օսմանյան նահանգների հարավային սահման, նոր կազմվելիք բուլղարական իշխանապետության հարավային սահմանն էլ ծովից այնքան հեռու է լինելու, որքան առաջարկվել է Ստամբուլի կոնֆերանսում: Վեհաժողովում սահմանային հարցը քննարկվելու ժամանակ Բուլղարիայի սահմանը երբեք չպետք է տարածվի մինչև Արշիպելագի ամիերը: Այս նշումը վերաբերում է Լագոսի ծովախորշի արևմտյան կողմին, իսկ վեհաժողովը ազատ է բանակցելու և որոշելու, թե այս կետից մինչև Սև ծովը ընկած սահմանը որ տեղից պետք է անցնի:

Երրորդ. Բուլղարիայի արևմտյան սահմանը ճշտվելու է, հաշվի առնելով այդ շրջանում բնակվող ժողովրդի ցե-

ղային բնույթը, այսինքն՝ ոչ-բուլղար ժողովրդով բնակված վայրերը չպետք է մտնեն իշխանապետության սահմանի մեջ: Բուլղարիայի արևմտյան սահմանը մոտավորապես նույն Փաղարից մինչև Մեծ Բալկանյան լեռները ձգվող գծից դուրս չպետք է անցնի:

Չորրորդ. այդ ձևով սահմանագծված Բուլղարիան բաժանվելու է երկու նահանգի. դրանցից մեկը՝ Բալկանյան լեռնաշղթայից դեպի հյուսիս ընկած մասը, լինելու է քաղաքականապես անկախ և գտնվելու է մի իշխանի տիրապետության տակ, իսկ լեռնաշղթայից հարավ ընկած մյուս նահանգը՝ Եվրոպայի համաձայնությամբ, հինգ կամ տասը տարի ժամկետով ընտրված քրիստոնյա մի կուսակալի վարչության տակ: Անգլիական գաղութներում տարածված ձևով նրան տրվելու է վարչական լայն անկախություն:

Հինգերորդ. քանի որ Ռուսաստանի կայսրը հարավային Բուլղարիայից օսմանյան զորքի հեռացմանը մեծ կարևորություն է տալիս և հայտնում է, որ օսմանյան զորքը այստեղ թողնելու պարագայում բուլղար ժողովրդի ապագայի համար ոչ մի ապահովություն ձեռք բերված չի համարվում, լորդ Սոլսբերին առաջարկում է, որ օսմանյան զորքը հեռանա հարավային Բուլղարիայից: Սակայն հարավային Բուլղարիայի նահանգում ապստամբություն կամ դրսից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում, դրանք կանխելու նպատակով վեհաժողովը մի որոշում կայացնի այն մասին, թե օսմանյան զորքը ինչ ձևով պետք է մտնի այդ նահանգը. Ռուսաստանը այդ որոշմանը չպետք է ընդդիմանա:

367

Եվ վերջապես, Անգլիան իրավասու է վեհաժողովում պաշտպանելու օսմանյան զորքը հարավային Բուլղարիայի սահմանը ուղարկելու փաղիշահի իրավունքը: Մյուս կողմից, || Ռուսաստանի ներկայացուցիչն էլ լորդ Սոլսբերիի այս առաջարկը վեհաժողովում քննադատելու համար պահանջում է կատարելապես ազատ լինելու իր իրավունքը:

Վեցերորդ. Անգլիական կառավարությունը պահանջում է, որ հարավային Բուլղարիայի անկանոն զորքի հրամանատարները Եվրոպայի համաձայնությամբ նշանակվեն օսմանյան պետության կողմից:

Յոթերորդ. Հայաստանի մասին Սան-Ստեֆանոյի պայ-

մանագրում նշված խոստումները տրվելու են ոչ միայն Ռուսաստանին, այլ նաև Անգլիային:

Ութերորդ. քանի որ Ռուսաստանի նման անգլիական կառավարությունը ևս շատ լրջորեն շահագրգռված է Բալկանյան թերակղզում հույներով բնակված նահանգների ապագա կազմակերպմամբ, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի տասնհինգերորդ հոդվածի բարեփոխմամբ Յանինայի և Թեսալիայի նահանգների հետ միասին օսմանյան գերիշխանության տակ մնացող բրիտանյաններով բնակված ուրիշ նահանգների առաջիկա կարգավորման ժամանակ պայմանագրում հարկավոր է նշել ուրիշ պետությունների, այդ թվում և Անգլիայի կարծիքը հարցնելու անհրաժեշտությունը:

Իններորդ. ինչ վերաբերում է ռազմատուգանքին, նորին մեծություն Ռուսաստանի կայսրը բոլորովին մտադրություն չունենալով հիշյալ հատուցումը փոխարինել հողերի տիրացմամբ, չի խուսափում նաև այս մասին գրավական տալուց: Այնուհետև, անգլիական կառավարությունը, լինելով օսմանյան պետության պարտատեր, վարկատու պետություն, չի ցանկանում, որ վնասի ենթարկվեն իր իրավունքները և ուզում է, որ նույնությամբ մնան պատերազմից առաջ գոյություն ունեցած իրադրությունն ու վիճակը: Անգլիական կառավարությունը, առանց ընդդիմանալու ռազմատուգանքի քանակի մասին Ռուսաստանի ընդունելիք վերջնական որոշմանը, պահում է իր կարծիքով անհրաժեշտ նոր առաջարկություններ անելու իր իրավունքը:

Տասներորդ. հաշվի առնելով, որ Ալաշկերտի հովիտը հանդիսանում է խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհ Իրանի և օսմանյան պետության համար, նորին մեծություն Ռուսաստանի կայսրը համաձայն է այդ հովիտն ու Բալադիդ քաղաքը վերադարձնել օսմանյան պետությանը: Սակայն, մյուս կողմից, Ռուսաստանը պահանջել է, որ Կոթուրի փոքր հողամասը թողնվի Իրանին, և այս պահանջը ընդունվել է: Միջնորդ երկու պետությունների հանձնաժողովները նույնպես հարմար են գտել, որ այս վայրը վերադարձվի Իրանի շահին:

Տասնմեկերորդ. եթե ռուսական կառավարությունը համառորեն պնդելու է, որ Բեսարաբիան կրկին իրեն թող-

նրվի, անգլիական կառավարությունը ստիպված պիտի լինի հայտնելու իր մեծագույն վիշտը: Սակայն, եթե պարզվի, որ Փարիզի հաշտության պայմանագրերը ստորագրած մյուս պետությունները պատրաստ չեն ղենքի ուժով պահանջելու հիշյալ պայմանագրով որոշված Ռումինիայի սահմանները, անգլիական կառավարությունը կարծում է, որ ինքը այն աստիճան շահագրգռված չէ, որպեսզի ինքնագլուխ կերպով ստանձնի այս խնդրում մտադրված փոխանակմանը դիմադրելուց ծագող պատասխանատվությունը: Հետևաբար հանձն է առնում չընդդիմանալ այս ուղղությամբ ընդունվելիք որոշմանը: Անգլիական կառավարությունը, Ռուսաստանի կայսեր կողմից Բաթումի և Հայաստանում գրաված այլ վայրերի տիրապետման խնդրում նրա ցանկություններին դիմադրություն ցույց չտալու պատրաստ լինելով հանդերձ, չի թաքցնում նաև, որ Ռուսաստանը այս կերպ իր սահմանները ընդարձակելու հետևանքով առաջիկայում կարող է ծանրակշիռ և ասիական Թուրքիայի ժողովրդի հանդիստը խանգարող վտանգներ առաջացնել: Սակայն անգլիական կառավարությունը այն կարծիքին է, որ օսմանյան պետությունը այս վտանգից պաշտպանելու պարտավորությունը առաջիկայում լինելու է հատկապես Անգլիային ուղղվելիք պարտականությունը, և այդ բանը կարելի կլինի կարգավորել առանց Եվրոպան նոր պատերազմի վտանգին ենթարկելու անհրաժեշտության: Միևնույն ժամանակ անգլիական կառավարությունը արձանագրում է նորին վեհափառություն ցարի մի արտահայտությունը ևս:

Այդ արտահայտության համաձայն առաջիկայում Ռուսաստանի սահմանները այլևս չեն ընդարձակվելու դեպի Ասիական Թուրքիա: Քանի որ Անգլիական կառավարությունը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի այս հուշագրով ընդունված բարեփոխումները համարում է բավարար, հիշյալ պայմանագրի ներկա ձևի համաձայն մեջ բերած առարկությունները թեթևացնելու համար հանձն է առնում չընդդիմանալ այն պահանջի դեմ, երբ Ռուսաստանի կառավարությունը վեհաժողովից համառորեն պահանջի Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի վերահիշյալ տասը հոդվածներով բարեփոխման չենթարկված կողմերի պահպանումը:

Հնարավոր է, որ երկու կողմերի կառավարությունները փոխադարձ համաձայնությամբ վեհաժողովի բանակցությունների ընթացքում առաջադրեն նոր բարեփոխումներ, որոնք կարող են անհրաժեշտ նկատվել, և որոնք այժմ նախատեսել անկարելի է: Սակայն, այս նոր բարեփոխումների մասին ռուս և անգլիացի ներկայացուցիչների միջև եթե համաձայնություն ձեռք չբերվի, այդ դեպքում Ռուսաստանի և Անգլիայի ներկայացուցիչները վեհաժողովի ընթացքում պարտավոր են հետևելու այս հուշագրի պայմաններին: Այս փաստաթուղթը ստորագրվել է Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպանի և Անգլիայի վարչապետի կողմից:

30 մայիսի 1878
Լոնդոն

ստորագրություն
Շավալով, Սայքերի»

370

Այս հուշագրից բացի կնքվեց մի երկրորդ հուշագիր ևս: Սրանով անգլիական կառավարությունը վեհաժողովում պահպանում է հյուսիսային և հարավային (Արևելյան Ռումելի) Բուլղարիայի նահանգների վարչական կազմավորմանը նվրդալից ևս մասնակից դարձնելու, ռուսների կողմից Բուլղարիայի գրավման ժամկետն ու եղանակը քննարկելու և Բուլղարիայի հարավային նահանգին տրվելիք անվան, Դանուբի նավարկության և նեղուցներին վերաբերող խնդիրների քննարկմանը մասնակցելու իրավունքը:

Լոնդոնում Ռուսաստանի դեսպանն էլ հայտնում էր, որ, եթե լորդ Դերբիի 1877 թվականի մայիսի 6-ի հայտարարությամբ Անգլիան նեղուցների հարցի մասին գոյություն ունեցող պայմանները համարում է հարմար և օգտակար, ապա ինքն էլ պնդում է, որ պահպանվի գոյություն ունեցող վիճակը:

Դիվանագիտական այս փաստաթղթերից պարզորոշ երևում էր, որ թեև մենում էին վեհաժողովի գումարումից առաջ Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունները, այնուամենայնիվ, նրանք հասել էին ձևական համաձայնության:

Անգլիան Ռուսաստանի հետ մայիսի 30-ի համաձայնագիրը կնքելու, ավելի ճիշտ, դեռևս այդ մասին տեղի ունեցող հաղորդագրությունների ընթացքում բանակցություն էր սկսել նաև Բարձրագույն Դռան հետ: Քանի որ

Ռուսաստանը որոշել էր հաստատվել Անատոլիայի իր գրաված վայրերում, ապա Անգլիան հայտնել է, որ Բարձրագույն Դռան համաձայնությամբ ինքը կարող է արգելք հանդիսանալ Ռուսաստանի հետագա ներթափանցմանը դեպի Անատոլիայի խորքերը, և որ այդ կապակցությամբ հարմար կլիներ Կիպրոս կղզու գրավումը իր կողմից:

Այդ մասին լորդ Սուբերին մայիսի 30-ի հեռագրով պաշտոնապես մանրամասն հրահանգներ տվեց Ստամբուլի դեսպան Լայարդին: Հունիսի 4-ին Ստամբուլում Սաֆվեթ փաշայի և Լայարդի կողմից Կիպրոսի դաշնագիր անվան տակ ստորագրվեց պաշտպանական մի համաձայնագիր, որի բովանդակած հոդվածները հետևյալներն են. եթե Ռուսաստանը Բաթումից, Կարսից, Արդահանից կամ գրաված այլ վայրերից բացի, հետագայում փորձեր կկատարի գրավելու օսմանյան պետություն՝ Ասիայում գտնվող և հաշտության վերջնական պայմանագրում չնշված մարզերից որևէ մեկը, անգլիական պետությունը պարտավորվում է համաձայնություն կնքել օսմանյան պետության հետ՝ այդ երկիրը դենքի ուժով պաշտպանելու համար:

371

Դրա փոխարեն նորին մեծություն փաղիշահը խոստանում է անգլիական պետությանը, որ առաջիկայում կիրականացվի երկու պետությունների միջև որոշվելիք ը բարվոք վարչության և օսմանյան պետության հիշյալ երկրամասում գտնվող բրիտանյա հպատակների և այլոց պաշտպանության համար անհրաժեշտ բարենորոգումները: Այդ պարտավորությունները իրականացնելու համար անհրաժեշտ միջոցներ ապահովելու նպատակով նորին մեծություն փաղիշահը տալիս է իր համաձայնությունը, որ Անգլիան զորք մտցնի Կիպրոս կղզին և կառավարի այն:

Հուլիսի 1-ի այս պայմանագրին կցվում է նաև կղզու միայն վարչական գործերին վերաբերող հետևյալ հավելվածը:

Պայմանավորվող կողմերից պայմանագրյալ կողմը համաձայնություն է տվել անգլիական պետությանը՝ զորք մտցնելու Կիպրոս կղզին և այն կառավարելու հետևյալ պայմաններով.

Հոդված առաջին. առաջվա նման կղզում պետք է գոյություն ունենա իսլամական շարիաթական դատարան և

պիտի զբաղվի իսլամ հասարակության, հատկապես կրոնական դատերի լուծումով:

Հոգված երկրորդ. Կայսերական էվբաֆի մինիստրության կողմից կղզու համար նշանակվելու է հատուկ պաշտոնյա: Այս պաշտոնյան անգլիական կառավարության կողմից նշանակվելիք պաշտոնյայի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ տնօրինելու է հիշյալ կղզում գտնվող մրդկիթների, գերեզմանատների, իսլամական մեդրեսեների և այլ կրոնական հաստատությունների գույքն ու կալվածքը:

Հոգված երրորդ. Անգլիական պետությունը կղզու հասույթներից վարչական ծախսը գանձելուց հետո նրա ավելցուկը ամեն տարի վճարելու է Բարձրագույն Դոմին: Այս ավելցուկը որոշվելու է անցյալ հինգ տարվա ընթացքում հասույթի միջին քանակի շափով: Այդ ժամկետի ընթացքում պետական կալվածքի և կայսերական կալվածքի վաճառքից և կամ սրանց օտարացումից գոյացած գումարները նկատվելու են որպես բացառություն:

Հոգված չորրորդ. Բարձրագույն Դոմինը կարողանալու է Կիպրոս կղզում գտնվող պետական հողերը և կայսերական կալվածքները ազատորեն վաճառել կամ վարձով տալ: Սրանց գները կամ վարձը չի մտնելու երրորդ հոգվածում նշված հասույթի մեջ:

Հոգված հինգերորդ. Անգլիական պետությունը իր պաշտոնյաների միջոցով կարող է գնել հողեր և կալվածքներ: Հանրային բարեկարգության և կամ այլ հանրային նպատակների համար ազատ, անմշակ հողերն ու թափուր տարածությունները գնելու է մատչելի գներով:

372 || Հոգված վեցերորդ. Ռուսական պետությունը Կարսը կամ վերջին պատերազմի ընթացքում Հայաստանում գրաված վայրերը օսմանյան պետությանը վերադարձնելու դեպքում Կիպրոս կղզին ևս դատարկվելու է Անգլիայի կողմից և 1878 թվականի հունիսի 4-ին կնքված պայմանագիրը կորցնելու է իր ուժը:

• • •

Պետությունների միջև վեհաժողով գումարելու մասին համաձայնություն ձեռք բերելուց հետո այլևս ոչ մի արգելք չէր մնացել, որ իշխան Բիսմարկը հրավերներ ուղարկեր Վեհաժողովը բացվելու էր հունիսի 14-ին: Հրավիրագրերը

կաղմված էին խիստ հնարամիտ ձևով, այնպես, որ վիրավորանք չհասցվի հարցերի մեջ այս կամ այն կերպ շահագրգռված պետություններին:

Վեհաժողովին լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված անձնավորությունները հետևյալներն էին.

Օսմանյան պետություն. հանրօգուտ շինությանց մինիստր Ալեքսանդր Կարա Թեոդորի փաշա, մարշալ Մեհմեդ Ալի փաշա, Բեուլինի դեսպան Սադուլահ բեյ:

Գերմանիա. իշխան Բիսմարկ, արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ ֆոն Բյուլով, Փարիզի դեսպան Հոհենլոհե:

Ավստրիա. արտաքին գործերի մինիստր կոմս Անդրաշի, Բեուլինի դեսպան Կարոլի, Հոմի դեսպան բարոն Հայմերլեհ:

Ֆրանսիա. արտաքին գործերի մինիստր պարոն Վադինգտոն, Բեուլինի դեսպան կոմս Սենվալիե, արտաքին գործերի քաղաքական բաժնի տնօրեն պարոն Դեպրե:

Անգլիա. վարչական կոմս Բիկոնսֆիլդ, արտաքին գործերի մինիստր մարկիզ դյու Սոլսբերի, Բեուլինի դեսպան լորդ Օտտո Ռուսել:

Իտալիա. արտաքին գործերի մինիստր կոմս Կորադի, Բեուլինի դեսպան կոմս Դոլոմե:

Ռուսաստան. արտաքին գործերի մինիստր իշխան Գորչակով, Լոնդոնի դեսպան կոմս Շուվալով, Բեուլինի դեսպան պարոն Դորբիլ:

Վեհաժողովին որպես բարտուղար նշանակվել էին դեսպան Ռադովիչը և Ֆրանսիայի դեսպանության քարտուղար Դյուվուլեն, արտաքին գործերի խորհրդականներից Բյուխերը, Բոշը, Հոլշտայնը և Հերբերդ Բիսմարկը: Ռադովիչի խնդիրն էր նաև կաղմել վեհաժողովի արձանագրությունները: Կոմս Անդրաշիի առաջարկով վեհաժողովը միաձայն նախագահ ընտրեց Բիսմարկին: Գործողությունը հնարավորության չափ արագացնելու նպատակով որոշվեց արձանագրությունները || ընթերցելու փոխարեն դրանց տպագրված տեքստերը բաժանել ներկայացուցիչներին: Առաջին նիստերը գրեթե առանց բացառության նվիրված էին Բուլղարիայի խնդրին: Բազմաթիվ դժվարություններից և վեհաժողովից դուրս համաձայնություններից հետո հաջողվեց լուծել այդ խնդիրը:

Չորրորդ նիստում մարկիզ դյու Սուսերին առաջարկեց, որ Ռուսաստանի հետ կնքված մարտի 30-ի պայմանագրի համաձայն Բալկանները դիտվեն որպես Բուլղարիայի սահման, իսկ Բալկանների հարավային նահանգը անվանվի Արևելյան Ռումելի։ Այս առաջարկի համաձայն զինվորական հանձնաժողովի կողմից սահմանը որոշելու ժամանակ Վառնա նավահանգիստը օսմանյան պետությանը թողնելու, Մեստա քարասուի և Ստրումա քարասուի ավազանները Արևելյան Ռումելիի սահմաններից դուրս հանելու փոխարեն, Սոֆիայի սանջարը մնալու էր Բուլղարիային։ Արևելյան Ռումելին ուղղակի մնալու էր նորին մեծություն սուլթանի քաղաքական և ռազմական տիրապետության տակ։ Բազմաթիվ մանրամասնություններ պարունակող Անգլիայի այս առաջարկը ընդունվել է որպես հիմք Բուլղարիայի և Արևելյան Ռումելիի մասին Բեռլինի պայմանագրի առաջին հոդվածից մինչև քսաներեքերորդ հոդվածների համար։ Այս հոդվածների հիմնական բովանդակությունը հետևյալն է.

Բուլղարիան կազմակերպվելու է որպես Օսմանյան կայսրության գերիշխանության ենթակա, ինքնավար վարչությամբ հարկատու մի իշխանապետություն։ Բուլղարական պետությունը, որպես քրիստոնյա պետություն, ունենալու է նաև իր ազգային բանակը։

Նրկորդ հոդվածում նշված սահմանները ճշտվելու են տեղերում՝ եվրոպական հանձնաժողովի միջոցով։ Բուլղարիայի իշխանը ազատ կերպով ընտրվելու է ժողովրդի կողմից՝ տերությունների համաձայնությամբ և հաստատվելու է Բարձրագույն Դռան կողմից։ Եվրոպայի մեծ տերություններում իշխանության գլուխ կանգնած գերդաստանների անդամներից ոչ մեկը չպետք է լինի Բուլղարիայի իշխան։ Տոնովոյում Բուլղարիայի երեւելիներից կազմված ժողովը, նախքան իշխանի ընտրությունը, կազմելու է իշխանապետության հիմնական օրենքը։ Այն վայրերում, որտեղ բուլղարների հետ միասին ապրում են թուրք, ռումին, հույն և այլ տարրեր, թե ընտրություններում, թե հիմնական օրենքը կազմելու ժամանակ պետք է հաշվի առնվեն նաև այդ համայնքների իրավունքներն ու շահերը։ Ամեն ոք, առանց կրոնի, ծեսի ու սովորությունների խտրության, քաղաքացի-

ական և քաղաքական տեսակետից հավասար է համարվում։ Կրոնի ու սովորության տարբերությունը արգելք չի կարող լինել յուրաքանչյուրի հանրային ծառայության, պաշտոնի, դիրքի և արհեստի գործադրման համար։

374

|| Բուլղարիայի ժամանակավոր վարչությունը մինչև հիմնական օրենքի կազմումը կառավարվելու է ռուսական պետության մի կոմիսարի կողմից։ Օսմանցի մի կոմիսար և սույն պայմանագիրը ստորագրող պետությունների կողմից հատուկ կերպով նշանակված հյուպատոսները պարտավոր են ժամանակավոր կառավարության գործը քննելու և կենսագործելու համար օգնել ռուս կոմիսարին։

Ժամանակավոր վարչությունը պայմանագրի վավերական պատճենների փոխանակման թվականից սկսած ինը ամսից ավելի չպետք է տևի։

Բարձրագույն Դռան հետ կնքված առևտրական, նավարկության և այլ պայմանագրերը առաջվա նման ուժի մեջ են լինելու նաև բուլղարական իշխանապետությունում։ Բուլղարական իշխանապետությունից ուրիշ վայրեր փոխադրվող ապրանքներից ոչ մի տարանցիկ հարկ չպիտի գանձվի։

Հարկը հիմնվելու է իշխանապետության հողերի միջին հասույթի վրա, օսմանյան պետության հանրային պարտքից Բուլղարիային ընկած բաժինն էլ որոշվելու է արդար համամասնությամբ։

Ռուսացի և Վառնայի երկաթուղային ընկերության հանդեպ օսմանյան պետության պարտականություններն ու իրավունքները պատկանելու են բուլղարական իշխանապետությանը։ Օսմանյան ղորքը այլևս Բուլղարիայում չպետք է մնա։ Հին բերդերը իշխանապետության ծախքով մի տարում կամ հնարավորին չափ ավելի կարճ ժամկետում ամրոցապես քանդվելու են և նրանց տեղ նորերը չպետք է կառուցվեն։ Օսմանյան պետությունը բերդերում մնացած իր սեփական ռազմամթերքը և այլ նյութերը կարող է փոխադրել կամ վաճառել։

Իսլամ և այլ կալվածատերերը իրենց անձնական բնակարանները իշխանապետության սահմանից դուրս կառուցելու դեպքում, Բուլղարիայում ունեցած իրենց կալվածքը կարող են պահել, վարձով տալ կամ տնօրինել փոխանորդի

միջոցով: Թուրք-բուլղարական մի հանձնաժողովին հանձնարարված է երկու տարվա ընթացքում կարգավորելու պետական և վաքֆային կալվածքների վաճառքի, տնօրինման եղանակի և օգտագործման մասին եղած գործերը և դրանցում շահագրգռված անձանց շահերին վերաբերող խնդիրները:

375 Բալկանների հարավային կողմում կազմվելու է «Արևելյան Ռումելի» անունով մի նահանգ, որը վարչականորեն ինքնավար լինելու պայմանով ուղղակի գտնվելու է Օսմանյան կայսրության քաղաքական և ղինվորական իշխանության տակ: || Այս նահանգի սահմանը հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան կողմից սահմանակից է Բուլղարիային. նրա ընդգրկած տերիտորիան հիշատակված է տասներորդ հոգևածում:

Օսմանյան կայսրությունը իրավունք է ունենալու ծովից ու ցամաքից պաշտպանելու այս նահանգի սահմանները, այդ սահմանների վրա ամրություններ կառուցելու և զորք պահելու: Արևելյան Ռումելիի ներքին ապահովությունը պահպանվելու է ազգային զորքի օժանդակությամբ և տեղական ոստիկանական զորքերի միջոցով: Այս զորքի սպաներն ընտրվում և նշանակվում են օսմանյան պետության կողմից: Օսմանյան պետությունը պարտավորվում է սահմաններում որպես պահպան զորք չպահել խուժանային և շերքեզների նման անկանոն զորք:

Նահանգի ներքին կամ արտաքին խաղաղությունն ու անվտանգությունը սպառնալիքի ենթարկվելու դեպքում կուսակալի կողմից հրավիրվելու է օսմանյան զորք: Այդ դեպքում Բարձրագույն Դուռը այս որոշման և նրա պատճառաբանության մասին տեղեկություն պետք է տա մեծ տերությունների Ստամբուլի դեսպաններին: Արևելյան Ռումելիի կուսակալը հինգ տարի ժամանակով և մեծ տեղությունների համաձայնությամբ ընտրվելու և նշանակվելու է Բարձրագույն Դուռն կողմից: Արևելյան Ռումելիի հիմնական կանոնագրեր ստեղծելու համար Բարձրագույն Դուռն համաձայնությամբ կազմվելու է եվրոպական մի հանձնաժողով: Այս հանձնաժողովը երեք ամսվա ընթացքում ճշտելու է կուսակալի իրավասություններն ու պարտականությունները, ինչպես նաև նահանգի վարչական կարգը, կարգավորելու է դատարանն ու ֆինանսները:

Մինչև նոր կանոնադրության կազմումը եվրոպական հանձնաժողովը լիազորված է Բարձրագույն Դուռն հետ միասնաբար վարելու նահանգի ֆինանսական գործերը:

Բարձրագույն Դուռն և օտար պետությունների միջև կնքված կամ սրանից հետո կնքվելիք բոլոր տեսակի համաձայնագրերն ու պայմանագրերը, ինչպես նաև պետությունների միջև եղած այլ հանձնարարությունները օսմանյան երկրների այլ վայրերի նման տարածվելու են նաև Արևելյան Ռումելիի վրա: Օտարահպատակների իրավունքներն ու առանձնաշնորհումներն անպայման պետք է հարգվեն նաև այս նահանգում: Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է հիշյալ նահանգում ևս հարգել կրոնի ազատության վերաբերյալ պետության ընդհանուր կանոններով բոլոր կրոնների ու սովորությունների նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունքը:

Արևելյան Ռումելիից անցնող երկաթուղիների նկատմամբ ամբողջապես անսասան են մնալու Բարձրագույն Դուռն ունեցած բոլոր իրավունքներն ու պարտականությունները:

378 Բուլղարիայում և Արևելյան Ռումելիում մնացող ուսական զորքը բաղկացած է լինելու վեց հետևակային և երկու հեծելազորային զիվիլիայից և չի գերազանցելու հիսուն հազար զինվորից: || Պարենավորվելու է տեղական ծախսով: Հիշյալ զորքը պահպանվելու է իր հաղորդակցության ճանապարհը ինչպես Ռումինիայի վրայով, այնպես էլ Սև ծովի նավահանգիստների, Վառնայի ու Բուրգասի միջոցով: Ռուսական զորքը Սև ծովի այս նավահանգիստներում հիմնվելու է իրենց բնակության համար անհրաժեշտ զորակայաններ:

Բուլղարիայում և Արևելյան Ռումելիում մնացող ուսական զորքի մնալու տեղությունը սահմանվել է ինն ամիս, ներկա պայմանագրի փոխանակման թվականից սկսած:

Ռուսական պետությունը հիշյալ ժամկետից հետո երեք ամսվա ընթացքում իր զորքը Ռումինիայի վրայով ամբողջապես դուրս է բերելու իշխանապետությունից:

Բուլղարիային և Արևելյան Ռումելիին վերաբերող հարցերը վեհաժողովին ղեկավարել էին մինչև հունիսի 25-ի յո-

Թերորդ նիստը: Հիշյալ նիստում իշխան Բիսմարկը, որպես կարևոր հարցերից մեկը, առաջ քաշեց Բոսնիայի, Չեռնոգորիայի, Սերբիայի ու Ռումինիայի հարցերը, իսկ ավելի ուշ՝ հույներով բնակեցված նահանգների, Դանուբի, նեղուցների, Անատոլիայի և ռազմատուգանքի հարցերը. ուստի ութերորդ նիստում խնդրո առարկա դարձավ Բոսնիա-Հերցեգովինայի խնդիրը: Կոմս Անդրաշին իր կարգացած հուշագրում նշելով, որ Ավստրիան որպես սահմանակից պետություն այդ խնդրի լուծման մեջ մյուս բոլոր պետություններից ավելի շատ է շահագրգռված, հայտարարեց, որ «ոռա-թուրքական պատերազմի դրդապատճառը Բոսնիան և Հերցեգովինան են: Սահմանում կուտակված մեծաքանակ զորքը չկարողացավ արդելք դառնալ ապստամբությանն ու խառնակություններին: Օսմանյան պետությունը չկարողացավ զսպել ապստամբությունն ու գաղթը՝ 200.000 հոգի, թողնելով իրենց տունն ու տեղը, հեռացան: Երեք տարի շարունակ Ավստրիան պարենավորման համար ծախսել է տասը միլիոն կոնն»:

Նախնական հաշտության պայմանագրի տասնչորսերորդ հոդվածով Բոսնիա-Հերցեգովինայի համար առաջարկված ինքնավարությունը Ավստրիական պետությունը անհնարին է համարում:

379 Ավստրո-Հունգարական պետությունը նկատի ունենալով, որ Սերբիայի և Չեռնոգորիայի սահմաններում || կատարված փոփոխությունների պատճառով կփոխվի նաև Բոսնիայի և Հերցեգովինայի աշխարհագրական դիրքը, հայտարարում է, որ այս երկու երկրների սահմանները իրար մոտեցնելը խանգարելու է Ավստրո-Հունգարիայի հաղորդակցությանը արևելյան այլ երկրների հետ, վնասելու է առևտրական շահերին: Լորդ Սոլսբերին առաջարկեց, որ Բոսնիան և Հերցեգովինան, գրավվի և կառավարվի Ավստրիայի կողմից: Այս գաղափարը վաղուց գոյություն ուներ, և Ռուսաստանի ու Ավստրիայի միջև արդեն որոշվել էր վաղեմի և գաղտնի մի դաշնագրով: Իշխան Բիսմարկը իսկույն համաձայնվեց այս առաջարկին, սակայն Կարա-Թեոդորի փաշան մանրամասն հիշատակագրով մերժեց, օսմանյան ներկայացուցիչները նույնպես հրաժարվեցին հավանություն տալ: Այդ պատճառով Բիսմարկը միջամտելով և խոսքը ուղղելով մեր ներկայացուցիչներին, մեծամասնու-

թյան անունից բուռն ու խիստ լեզվով ասաց, որ վեհաժողովը գումարվել է ոչ թե օսմանյան պետության ցանկացած աշխարհագրական դիրքը պաշտպանելու, այլ նվրոպայի ներկա և ապագա խաղաղության և անդորրության համար: Եթե շլիսեր վեհաժողովը, օսմանյան պատվիրակները ստիպված պիտի լինեին նույնությամբ ընդունել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի բոլոր պայմանները, մինչդեռ վեհաժողովը իրենց է վերադարձնում Բոսնիայից էլ մեծ և բարեբեր մի նահանգ: Օսմանյան ներկայացուցիչները այս կապակցությամբ Ստամբուլ կատարած հարցման պատասխանի հիման վրա, վեհաժողովի հունիսի 4-ի նիստում հայտնեցին իրենց հավանությունը Սոլսբերիի առաջարկին և վեհաժողովն ընդունեց քսանհինգերորդ հոդվածում գրված հետևյալ որոշումը.

«Բոսնիայի և Հերցեգովինայի նահանգները պետք է կառավարվեն Ավստրո-Հունգարական պետության կողմից և այդ երկու նահանգները ուղարկվելու է հիշյալ պետության զորքը: Քանի որ Ավստրո-Հունգարական պետությունը չի ստանձնում նույի Փաղար սանջաքի կառավարումը, այդ սանջաքը մնալու է օսմանյան վարչության տակ. միայն ներկա քաղաքական հանգամանքների բերումով և ճանապարհների անվտանգությունը պահպանելու նպատակով Ավստրիական պետությանը իրավունք է վերապահվում այս սանջաքում պահել պահստորական կետ և ստեղծել զինվորական և առևտրական հաղորդակցություն»:

380 Վեհաժողովի ութերորդ նիստում քննարկման դրվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում Սերբիային վերաբերող երրորդ հոդվածը, որին իբրև եզրակացություն Բեռլինի պայմանագրի երեսունչորսերորդից մինչև քառասուներկուերորդ հոդվածներով արձանագրական հանձնաժողովի կողմից առաջարկվեց հաստատել Սերբիայի անկախությունը, առանց հաշվի առնելու կրոնական և սովորությունների տարբերությունները, օսմանյան հանրային պարտքի մի մասը ստանձնելու || և իրեն որոշ չափով հոգեթողնելու պայմանով: Այն հոգեթող, որ առաջարկվում էին Սերբիային, կազմում էին 11079 քառակուսի կիլոմետր, իսկ բնակչությունը 1879 թվականի վիճակագրության համաձայն՝ 506,934 մարդ: Այս հոգեթող, որոնք ընդգրկում էին Նիշի,

Պիրոտի, Իվրանիյեի և Գոպլիշայի գավառները, Սերբիային միացնելով ամբողջ բնակչությունը հասնում էր 1.860.824 մարդու:

Իններորդ նիստում խորհրդակցության դահլիճում բնդունվեցին Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր Դելի Յանին և Բեռլինի դեսպան Ռանկաբեն, որոնք վեհաժողով էին ուղարկվել տրոշ խնդրանքներ ներկայացնելու առաջադրանքով: Դելի Յանին կարդաց մի հիշատակագիր, որը արտահայտում էր հույներով բնակված, բայց Հունաստանից անջատ մնացած օսմանյան նահանգների շահերը, Հունաստանի ներկա դժվարությունները, պահանջելով առաջժմ իրենց միացնել միայն Կրետե կղզին և սահմանակից օսմանյան հողերը:

Հույն ներկայացուցիչների հեռանալուց հետո Սուլթերին խնդրեց, որ վեհաժողովը ընդունի և լսի Ռումինիայից եկած պատգամավորներին: Նա հայտարարեց. «Քանի որ այս բարձր ժողովը լսեց բացատրությունները մի աղգի, որն ուզում է գրավել մեկ ուրիշ երկրի նահանգները, խղճի և արդարության դեմ է չլսել բացատրությունները նաև այն երկրի, որի ցանկությունն է միայն պահպանել իր ձեռքում եկած հողերը»:

Իշխան Բիսմարկը, ի հաճույս Ռուսաստանի, այն կարծիքին էր, որ ռումինացի պատգամավորներին այս ժողովում ընդունելը դժվարությունները ավելացնելուց բացի ուրիշ արդյունքի չի հանգեցնի: Գորշակովը ևս չնայած դեմ չէր ընդունելուն, բայց համաձայնվեց Բիսմարկի մտքին: Ի վերջո Բիսմարկը մեծամասնությանը ենթարկվեց: Որոշվեց ընդունել ռումիններին: Հուլիսի 10-ին տեղի ունեցած նիստում Ռումինիայի վարչապետ Բրատիանուն և արտաքին գործերի մինիստր Քոկալնիշանուն ներկայացան Եվրոպայի ներկայացուցիչներին:

Սրանք արդեն նախապես մի հիշատակագիր ուղարկել էին վեհաժողովին և դրանում կատարել էին այս ոգով մի հայտարարություն.

«Ռուսաստանի կողմից առաջարկված 1877 թվականի ապրիլի 16-ի պայմանագրի կնքման ժամանակ Ռումինիան առաջարկել էր իր երկրի ներկա հողային տիրապետության|| անվերապահ պաշտպանությունն ու պահպանումը. այդ բանը խոստացել էր նաև Ռուսաստանը:

Ռումինիայի օգնությամբ այս վերջին պատերազմը հաջողությամբ ավարտելուց հետո կոմս Իգնատև Բուխարեստ եկավ, իր հետ ունենալով իշխան Գորշակովի մի գրությունը: Այս գրության մեջ առաջին անգամ պաշտոնապես խոսվում էր Ռուսաստանի և Ռումինիայի միջև հողերի փոխանակման մասին, սակայն Բեսարաբիայի անունը դեռևս չէր հիշատակվում: Բայց Իգնատևը շթաքցրեց ու հայտնեց, որ փոխանակման համար ցանկալի վայրը Բեսարաբիան է: Ռումինական կառավարությունը ստիպված էր մերժել այդ առաջարկը: Նախկինում Դանուբի իշխանապետություններ կոչված այս երկիրը չէր կարող կորցնել այս գետի մի կարեվոր մասը, որի շնորհիվ ստացել էր իր անունը, զարգացած առևտուրը և աշխարհագրական դիրքի օգուտները: Ռումինիան 1812 թվականին առաջին անգամ կորցնելով ամբողջ Բեսարաբիան, 1856 թվականին այս երկիրը մասնակի կերպով ետ ստանալուց հետո ավելի լավ է գնահատում նրա օգուտները: Այսպիսով, իր երկրի մի մասը կազմող և իրեն ծովին կապող նահանգը ձեռքից բաց չթողնելու գործին էլ ավելի մեծ կարևորություն է տալիս:

Պատերազմում ցուցաբերած իր օժանդակությունից օգտվելուց հետո Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը Ռումինիային դնում է մի պայմանագրի դիմաց, որի կնքումից ինքը տեղեկություն չի ունեցել: Այս պայմանագիրը շոշափում է իր կենսական շահերը: Այդ պատճառով ռումինական կառավարությունը պահանջում է, որ հողերից մի փոքրիկ մասն անգամ չվերցվի, որ ռումինական հողերը ճանապարհ չդառնան ռուսական բանակների համար, իրեն մնան Դանուբում գտնվող կղզիները, ընդհուպ մինչև Օձի կղզիները, Դանուբի գետաբերանը, տրվի համապատասխան հատուցում, վերջնականորեն հաստատվեն նաև իր անկախությունն ու չեզոքությունը*:

Վեհաժողովում Ռումինիայի արտաքին գործերի մինիստր Քոկալնիշանուն ևս նույն իմաստով ճառ արտասա-

* Գորշակովը այս խնդրում այնքան էր առաջ գնացել, որ նույնիսկ ասել էր, թե Դորրուջայի և Բեսարաբիայի փոխանակությունը չընդունվելու դեպքում Ռումինիայի բանակի զենքը կվերցվի: Այդ խոսքը հասցրին մինչև Կարլոս իշխանին, որն ասել է. «Նրանից առաջ զենքը վերցնելու են իմ ձեռքից»:

նեց: Ռուսինիայի վերաբերյալ վեհաժողովի կայացրած որոշումների մասին կխոսենք հետագայում, սակայն պարզ լինելու համար այսուհետև || պայմանագրի հոդվածների մասին խոսելու ենք հնարավորին չափ հաջորդականությամբ:

Քսաներեքերորդ հոդվածով Բարձրագույն Դուռը հանձն էր առնում լրիվ կենսագործել 1868 թվականին Կրետե կղզու համար կազմված հիմնական կանոնադրության արդարացի նկատված բարեփոխումների պայմանների գործադրումը, և օսմանյան մյուս նահանգներում ևս ստեղծելու նման հաստատություններ: Բարձրագույն Դուռը այս հիմնական կանոնադրությունները կազմելու առաջադրանք ունեցող հանձնաժողովի նախագծերը կենսագործելուց առաջ ստանալու էր Ռուսիայի եվրոպական հանձնաժողովի կարծիքը:

Յրանսիական և գերմանական պետությունները տասներեքերորդ նիստում Բարձրագույն Դուռն ու Հունաստանին առաջարկել էին համաձայնության գալ Թեսալիայում և Յանինայում սահմանի ուղղում կատարելու համար:

Սակայն վեհաժողովը, քսանչորսերորդ հոդվածով որոշեց, որ համաձայնություն ձեռք չբերվելու դեպքում պետությունները պահպանեն իրենց միջնորդության իրավունքը: Այս հոդվածի հիման վրա է, որ հետագայում 1881 թվականին Հունաստանը տեղականորեն պատերազմական սպառնալիքով իր երկրին ավելացրեց Յանինայի հարավային մասը և համարյա ամբողջ Թեսալիան, այսինքն՝ մոտավորապես 300,000 բնակչություն ունեցող 20,000 քառակուսի կիլոմետր հողերը:

Քսանվեցերորդ հոդվածը վերաբերում էր Չեռնոգորիայի անկախությանը, որը լինելով Սերբիայի համար ընդունելի պայմաններում, հաստատվելու էր թե՛ Բարձրագույն Դուռն և թե՛ այդ իշխանությունը գեոևս անկախ չճանաչած պետությունների կողմից: 28-ից մինչև 34-րդ հոդվածներում խոսվում էր Չեռնոգորիայի նոր սահմանների մասին: Այս կերպ Չեռնոգորիայի տերիտորիան ըստ էության կազմվելով 4366 քառակուսի կիլոմետր, 5019 քառակուսի կմ ևս ընդարձակվեց և բնակչությունն էլ ավելացավ 50000-ով: Չեռնոգորիային միացված վայրերն էին Նիկշիցը, Պոդգորիցան և Բար նավահանգիստն ու նրա շրջակայքը: Օլկոն

նավահանգիստը և շրջակայքը միացվեցին օսմանյան պետությանը, իսկ Սպիդան Դալմացիային: Չեռնոգորիային տրվեց Բոյանա գետում նավարկելու իրավունք, սակայն առանց ռազմականների և ռազմական զորք ունենալու: Բար նավահանգիստը և Չեռնոգորիայի բոլոր ջրերը փակ պիտի մնային բոլոր պետությունների ռազմականների համար: Յուլց տալու համար, թե Ռուսաստանի դեմ ուղղված այս պայմանի վրա որքան է եղել Ավստրիայի ազդեցությունը, որոշվեց, որ Բար նավահանգստի և Չեռնոգորիայի ծովափեր կայնքով ծովային և սանիտարական կարգապահությունը իրականացվի Ավստրիայի կողմից և Չեռնոգորիան ընդունի Դալմացիայի ծովային օրենքները, դրա փոխարեն Ավստրիան || հանձն առավ իր հյուպատոսների միջոցով պաշտպանել Չեռնոգորիայի առևտրական դրոշը:

Վեհաժողովը հետո ինքն էլ պետք է հասկացած լինի այս որոշումների ամբողջ արտակարգությունը, որ երեսունմեկերորդ հոդվածով որոշել է Չեռնոգորիայի քաղաքական պաշտոնյաների և ուրիշ խնդիրների մասին խորհրդակցել ուղղակի Բարձրագույն Դուռն հետ: Բնութի պայմանագրի վավերական պատճենների փոխանակումից ամենաշատը քսան օր հետո Չեռնոգորիայի զորքը պետք է հեռանար նոր սահմանից դուրս գտնվող դիրքերից: Չեռնոգորիան էլ իրեն թողնված հողերի փոխարեն պետք է իր վրա վերցնեի օսմանյան պարտքի մի մասը:

Քառասուներեքերորդ հոդվածը հաստատում է Ռուսինիայի անկախությունը՝ հաջորդ հոդվածում նշված պայմանների սահմանում: Քառասունհինգերորդ հոդվածում ասվում էր. «Ռուսինիայի իշխանապետությունը Ռուսաստանի վեհափառ կայսրին է վերադարձնում Բեսարաբիայի այն մասը, որը 1856 թվականի Փարիզի պայմանագրով անջատված էր Ռուսաստանի երկրներից»: Դրա փոխարեն քառասունվեցերորդ հոդվածով Դանուբի գետաբերանում գտնվող կղզիները և Օձի կղզիները, Քիլիա, Սինե, Մահմուդիյե, Բաբըլի, Թուլչի, Մաչին, Բաբադաղ, Խարսուհ, Քյուսթենջե և Մեջիդիյե գավառակները պարունակող Թուլչի սանջաքը միացվում էր Ռուսինիային: Այս գավառակների վերջնական սահմանները պետք է ճշտվեին և որոշվեին Բուլղարիայի սահմանը որոշելու համար կազմվելիք եվրոպական հանձնաժողովի կողմից:

Դանուբ գետի նավարկության վերաբերյալ կետերը հիշատակվել են պայմանագրի 52-ից մինչև 57-րդ հոդվածներում: Որոշվել է քանդել Թիմուրքափուններից մինչև Դանուբի գետաբերանը գտնվող բոլոր բերդերն ու ամրությունները և նորեր շինել: Դանուբի հանձնաժողովում լինելու է նաև Ռումինիայի կողմից մի անգամ, և այս հանձնաժողովի իրավասությունն ու ֆունկցիաները տարածվելու են մինչև Գալաց: Թիմուրքափուններից մինչև Գալաց երթևեկության և գետի կարգապահության մասին կանոնադրությունը ստեղծվելու է այդ հանձնաժողովի միջոցով, իսկ այդ հանձնաժողովի կազմում լինելու են նաև գետեզրային պետությունների ներկայացուցիչները: Թիմուրքափուններում և սահանքներում նավարկության արգելքները վերացնելու համար անհրաժեշտ միջոցառումների պարտականությունը հանձնվել է Ավստրո-Հունգարական պետությանը: Գետի այդ մասում գտնվող եզրային պետությունները այս միջոցառումների համար տրամադրելու են անհրաժեշտ դյուրություններ:

384 Մինչև հունիսի 6-ին տեղի ունեցած տասնչորսերորդ նիստը || Անատոլիայի սահմաններին վերաբերող խնդիրների պատճառած դժվարությունների նկատմամբ վեհաժողովի գործադրած բոլոր ջանքերը կատարելապես ապարդյուն մնալու վտանգին էին ենթարկվել: Անգլիական և ռուսական պետությունները իրենց զորքերը դեռ չէին զորացրել, իբար հանդեպ գտնվում էին իբրև երկու անհաշտ թշնամիներ, որովհետև Անգլիան վեհաժողովի դեռևս սկզբնական նիստերին վճռական դիմադրություն էր ցույց տալիս Ռուսաստանի՝ որպես ռազմատուգանք պահանջած դրամական մեծ գումարը հողային դիջումներով վճարելուն: Իշխան Բիսմարկը, հասկանալով, որ վեհաժողովում չպետք է կարողանա հաշտեցնել այս երկու կողմերը, վեհաժողովից դուրս գործադրած հնարամիտ միջոցներով կարողացավ երկու կողմերին էլ ստիպել մեծ մասամբ հրաժարվել իրենց մտադրություններից: Չնայած վեհաժողովի հունիսի 6-ի հայտնի նիստը չափազանց լուրջ էր, բայց այնտեղ տեղի ունեցան նաև ծիծաղաշարժ երևույթներ:

Գորշակովը նիստի սկզբում արեց հետևյալ հայտարարությունը: «Ամենից ավելի Ռուսաստանի ցուցաբերած հաշտվողական մտքի և փոխադարձ ներողամտության

շնորհիվ է, որ ժողովը առաջընթաց քայլ է կատարում դեպի ամբողջ Եվրոպայի շահերին համապատասխանող Բեռլինում գումարված բարձր անձնավորություններին արժանի ու վայել հաշտության ու խաղաղության ապահովումը, որը բանակցությունների նպատակակետն է: Այսօրվա նիստը հատկացվել է մի այնպիսի խնդրի, որը գծում շահախնդրությունից ազատ, խղճով և արդարամտությամբ լուծելու գեպընձ բարվոք կերպով կամբողջացներ մեր հետապնդած բարի գործը: Մենք թողնում ենք էրդրումը, Բալազիդն ու Ալաշկերտը: Այս վերջին երկու կետերը կաղմում են քարավանների և Իրանի առևտրական արքունի ճանապարհը: Բացի դրանից, ես արտոնված եմ հայտնելու, որ իմ օգոստոսիառ վեհապետը, գործադրելով իր արքայական իրավունքը, Բաթումը հայտարարել է ազատ նավահանգիստ: Այս որոշումը համապատասխանում է բոլոր առևտրական աղգերի և, մասնավորապես, ամենից ավելի շատ առևտրական նավերի տեր Անգլիայի նյութական շահերին: Այս օրվա նիստում ես իմ խոսքը վերջացնում եմ, կրկնելով իմ այն հույսը, որ մենք մի քայլ պետք է կատարենք դեպի բարձրագույն նպատակակետը, որը մեր ժողովի պահանջն է»:

385 Իշխան Բիսմարկը այս հայտարարության հայտնի աղդեցությունը դիմավորեց ծափահարություններով, որից հետո լորդ Բիկոնսֆիլդը արտասանեց բավական երկար և մանվածապատ մի ճառ, որով ընդհանուր առմամբ ինքն էլ համաձայնվեց Ռուսաստանի մտքին: Այս կապակցությամբ գնահատական կարծիքներ հայտնեցին նաև Կոմս Անդրաշին, Վադինգտոնը և Կորտին: || Այնուհետև իշխան Բիսմարկը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի այս խնդրին վերաբերող իններորդ հոդվածը ընթերցեց հետևյալ կերպ.

«Ռուսաստանի կաշսրը, նկատի առնելով օսմանյան պետության ֆինանսական անձկությունը և օսմանյան պետության ցանկությունը, ընդունում է, որ ռազմատուգանքի մեծագույն մասը հատուցվի ներքոհիշյալ հողերի դիջումով»:

Ինչպես վերևում տեսանք, այս նիստում Ռուսաստանի կատարած հայտարարությանը Անգլիայի անունից լորդ Բիկոնսֆիլդի տված պատասխանից հետո լորդ Սոլսբերին հանկարծ, քնից արթնացածի նման, վեր կացավ և հետևյալ դիտողությունն արեց.

«Բաթումին տիրելուց հետո Սև ծովի ազատության համար վտանգ ստեղծելու երկյուղից զրգված ես առարկություններ էի կատարել Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի տասնիններորդ հոդվածի որոշ կետերի մասին: Այսօր Ռուսաստանի առաջարկած փափկանկաւ զիջումները, որքան ես ճիշտ հասկացա, ինձ թվում է, պետք է ցրեն այդ մասին իմ ունեցած մտահոգությունները: Ինձ վախեցրել էր նաև Բալյազիդի գրավումով Իրանի առևտրական ճանապարհը խափանելու խնդիրը: Ալաշկերտի հովիտի նկատմամբ Ռուսաստանի հայտնած լանշահագրգռվածությունը ցույց տվեց, որ այլևս անտեղի են նաև այս երկյուղները, միայն հարկավոր է հաշվի առնել ռուսական տիրապետության տակ մտնել շջանկացող 50.000, իսկ անգլիացիների ննթադրությամբ 200,000-ի չափ, անվեհեր լազերի շահերը»:

386

|| Կորդ Սոլսբերիի ուշադրության արժանի այս արտահայտությունները պայմանագրի 58-ից մինչև 61-րդ հոդվածներում փոխակերպվեցին հետևյալ կերպ. «Բարձրագույն Դուռը Ասիայում՝ Արգահանի, Կարսի և Բաթումի հողերը Բաթումի նավահանգստի հետ միասին Ռուսաստանի հին սահմանների և նոր սահմանների միջև ընկած հողերը թողնում է ռուսական պետությանը: Ռուսաստանի կայսրը հայտարարում է, որ Բաթումը հիմնականում առևտրական նավահանգիստ լինելու համար մտադիր է դարձնել ազատ նավահանգիստ: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի տասներորդ հոդվածի համաձայն Ռուսաստանին թողնված Ալաշկերտի հովիտը և Բալյազիդ քաղաքը վերադարձվելու են օսմանյան պետությանը: Բարձրագույն Դուռը օսմանյան պետության և Իրանի սահմանը կարգավորող անգլո-ռուսական հանձնաժողովի որոշմամբ Կոթուր քաղաքը իր հողերի հետ միասին թողնում է Իրանին»:

Այդ միջոցին Սերբիայի արտաքին գործերի մինիստր Ռիստիչը և Իրանի ներկայացուցիչ Մելքում խանը, հետևելով Հունաստանի և Ռումինիայի օրինակին, վեհաժողովին իրենց ցանկությունները հաղորդելու համար ժամանել էին Բեռլին:

Վեհաժողովը հուլիսի 13-ին գումարեց իր քսաներորդ և վերջին նիստը: Այդ նիստում կոմս Անդրաշին բոլոր պատվիրակների անունից իշխան Բիսմարկին խորին

հակադրություն հայտնեց բանակցությունները ղեկավարելու գործում ցուցաբերած արտակարգ ջանքերի, իսկ գերմանական կայսերական զերդաստանին՝ վեհաժողովի հանդեպ ցույց տված լավ ընդունելության համար: Այնուհետև ստորագրվեց պայմանագիրը յոթ օրինակից: Իշխան Բիսմարկը հայտնեց բանակցությունները ավարտվելու մասին և կոմս Անդրաշին փոխադարձաբար արտասանած ճառում հայտնեց այն հույսը, որ ամբողջ եվրոպան զոհունակությամբ պիտի ընդունի վեհաժողովի աշխատանքը և իր ուղերձը վերջացրեց հետևյալ խոսքերով. «Որքան էլ հնարավոր չեղավ կատարել եվրոպայի հասարակայնության ցանկությունները, բայց պատմությունը վեհաժողովի զաղափարների և դիտավորությունների մասին պիտի տա արդար վճիռ: Աստծու կամեցողությամբ եվրոպայի համաձայնությունը պիտի մնա հաստատուն և իմ հույսը կատարյալ է, որ բանակցությունների ընթացքում տեղի ունեցած անձնական և անկեղծ հարաբերությունները պետությունների միջև պիտի զորացնեն ու ամրացնեն լավագույն հարաբերություններ»:

Ե Ջ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Բեռլինի պայմանագրով կատարված տերիտորիալ փոփոխությունները ամբողջապես փոխեցին եվրոպայի քարտեզը, և այդ աշխարհամասում վերանայվեցին երեք մեծ տերությունների և հինգ փոքր պետությունների սահմանները:

387

Բացառությամբ Բեսարաբիայի, այդ բոլոր փոփոխությունները կատարվեցին ի վնաս օսմանյան պետության, և մեր պետությունը կորցրեց եվրոպայում ունեցած հողերի և ժողովրդի երկու հինգերորդից ավելին:

Բեռլինի պայմանագրով պետության կորցրած հողերը և բնակչությունը ներկայացնում են հետևյալ պատկերը (տե՛ս 153 էջի աղյուսակները).

Այսպիսով, երբ օսմանյան պետությունը պատերազմից առաջ եվրոպայի աշխարհամասում ուներ 365.300 քառակուսի կիլոմետր հող, Բեռլինի վեհաժողովից հետո մնաց երկու հարյուր հազար քառակուսի կիլոմետրից պակաս հող, իսկ ընդհանուր բնակչությունն էլ տասնմեկ միլիոնից

կրճատվեց մինչև չորս միլիոն վեց հարյուր հազարի: Բացի դրանից նա կորցրեց նաև Ռումինիայի և Սերբիայի նկատմամբ ունեցած գերիշխանական իրավունքը:

	Քառ. կմ.	Բնակչու- թյունը
Բուլղարիայի իշխանապետություն	69.000	2.700.000
Գոբրուջայի Ռումինիային կցված մասը	14.400	170.000
Դանուբի, Բիթոլի և Կոսովո նահանգներից Սերբիային կցված վայրերը	7.200	280.000
Ալստրիայի կողմից գրավված Բոսնիայի նահանգը	58.700	1.100.000
Բոսնիայից և Ալբանիայից Չեռնոգորիային կցված վայրերը	4.700	50.000
Յանինայի նահանգից վեհաժողովի հարմար նկատած Հունաստանին թողնվելիք վայրերը	12.000	300.000
Ընդամենը՝	166.000	4.600.000

Բեռլինի պայմանագրով Անատոլիայում և հունիսի 4-ի Կիպրոսի պայմանագրով կորցրած վայրերը հետևյալներն են.

	Քառ. կմ.	Բնակչու- թյունը
Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգներից Ռուսաստանին կցված հողերը	36.000	700.000
Իրանին թողնված Կոթուրի հողերը	150	5.000
Անգլիայի կողմից գրավված Կիպրոս կղզին	10.300	150.000
Ընդամենը՝	46.450	855.000

388 || Այս հաշվի համաձայն օսմանյան պետությունը 1293 (1878) թվականի պատերազմի վերջին կորցրեց հինգ և կես միլիոն բնակչություն ունեցող 210.000 քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ երկրամաս: Եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը կենսագործվեր, մեր կորցնելիք վայրերը սրանից էլ ավելի շատ լինելու չէին: Այնուամենայնիվ, Բեռլինի պայմանագիրը մեզ համար Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի համեմատությամբ շատ ավելի օգտակար է: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի համաձայն երկիրը բաժանվում

էր իրարից անջատ չորս մասի, իսկ Բեռլինի պայմանագրից հետո Եվրոպայում մեր երկրամասը մնաց որպես բնական սահմաններով շրջափակված միացյալ և երկարավուն մի հողամաս:

Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքները Եվրոպայում ծնեցին չափազանց ալլաղան կարծիքներ: Անգլիական պատվիրակներին իրենց երկիրը վերագառնալու ժամանակ դիմավորեցին խիստ ազմկալի ծափահարություններով: Արդարև, վեհաժողովից առաջ եղավ մի ժամանակ, երբ անգլիացիները հասել էին Եվրոպայում իրենց վարկն ու ազդեցությունը կորցնելու աստիճանին: Անգլիական պատվիրակները վեհաժողովում իրենց վարկն ու պատիվը վերականգնելու բարոյական հաջողությունից բացի, ապահովել էին նաև բավականաչափ նյութական շահ: Անգլիան ժամանակ չկորցրեց Կիպրոսի պայմանագիրը կիրառելու համար: Հունիսի 9-ին երկու դրահանավ 1700 անգլիական դինվոր ավի հանեց Լարնաքայում: Սամիհ փաշան հայտարարեց, որ Կիպրոս կղզին թողնվել է Անգլիային:

Տասնութ փոխադրանավեր հուլիսի 18-ին Կիպրոս փոխադրելու համար Մալթայից վերցրին վեց զույգ հետևակ, մի մարտկոց թնդանոթ և բավական քանակությամբ հեծելազոր: Հուլիսի 23-ին այս զորամասերը հասան Կիպրոս: Նրանց հետ կային նաև մեծ քանակությամբ մեքենաներ և գործիքներ ճանապարհներ ու ամրություններ կառուցելու համար: Հաղիվ Կիպրոս հասած, նրանք սկսեցին աշխատել ճանապարհներ կառուցելու, ջրուղիներ և ջրամբարներ շինելու ու մաքրելու և երկիրը առողջապահական տեսակետից բնակության հարմար վիճակի բերելու համար:

Ինչպես Անգլիայում եղավ, վեհաժողովը Ռուսաստանում այնքան էլ գոհունակություն չառաջացրեց: Սակայն թերթերը կարողացան ժողովրդին հասկացնել, որ վեհաժողովում ոռու ներկայացուցիչների կատարած ստիպողական դիքումները վնաս չեն պատճառում Սան-Ստեֆանոյում շահված մեծ արդյունքներից և ոչ մեկին: Պաշտոնական թերթը, հրատարակելով մի ծավալուն հոդված, հայտնեց, որ Բեռլինի վեհաժողովը նշանակում է մի մեծ քայլ դեպի Թուրքիայում ապրող բոլոր քրիստոնյաների ազատագրության համար հետապնդված նպատակը: Դրանից հետո || Ռուսաս-

տանը զբաղվեց միումելիում գտնվող իր զորքը հտ քաշելու գործով: այդ զորքը ծովային ճանապարհով փոխադրվեց Սև ծովի նավահանգիստները:

Կիպրոսի պայմանագրի կնքումը, որը տեղի էր ունեցել առանց ֆրանսիական դիվանագետների գիտության, թեև դժգոհություն էր առաջացրել Ֆրանսիայում, բայց այդ վրդովմունքը երկար չտևեց:

Իտալիայում դժգոհությունը ավելի մեծ և տևական եղավ: Քանի որ Բեռլինի պայմանագիրը Իտալիային ոչ մի օգուտ չէր ապահովում, ումանք միտինգներ կազմակերպեցին Տրենտինոյի և Տրիեստի միացման համար, ումանք առաջարկեցին երկրին կցել Թունիսը, բայց քանի որ կառավարությունը կարևորություն չտվեց այդ ցույցերին, դրանք հետզհետե դադարեցին:

Ավստրիայում հունգարները ի վերջո հրաժարվեցին Բոսնիայի և Հերցեգովինայի գրավմանը դիմադրելուց:

Վեհաժողովի որոշումները թեև հուսահատության մատնեցին միումելիային, բայց իշխան Կարլոսը հասկացավ, որ դիմադրությունը այլևս իմաստ չունի և մի հայտարարությամբ ժողովրդին համակերպության և հանդարտության հրավիրեց:

Սերբիան շատ զոհ էր Բեռլինի պայմանագրից, որովհետև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով իրեն կցված վայրերից բացի վեհաժողովում շահել էր ևս 3.200 քառակուսի կիլոմետր տարածություն և 54000 բնակչություն: Իսկ Չեռնոգորիան Բեռլինում կորցրեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով շահած վայրերի կեսը, սակայն իշխան Նիկիտան շքանկացավ զայրացնել Ավստրիային: Բոսնիայի և Հերցեգովինայի գրավման դեմ այդ նահանգներում ծագելիք հնարավոր ապստամբությանը օգնելու գործում ամբաստանության տակ չընկնելու համար արգելեց իր հպատակներին մտնել այդ երկու նահանգները: Հունաստանը Բեռլինի պայմանագրով իրեն տրված խոստումների կենսագործման համար անմիջապես բանակցություն սկսեց Բարձրագույն Դռան հետ:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե Բեռլինի պայմանագիրը օսմանցիների կողմից ինչպիսի ընդունելություն արժանացավ, ասլա այդ ժամանակ մեզանում հասարա-

կական կարծիքը որոշ չափով հակասական էր: Ռմանք հայտնում էին իրենց ուրախությունն ու զոհունակությունը: Պաշտոնյաների դասը բախտավոր էր ու երջանիկ, որ հակառակ պետության կորցրած այգքան վայրերին, իրենց պաշտոնը վարելու համար զեռ մնացել էր մի երկիր, կողոպտելու համար մի ժողովուրդ և դատարկելու համար մի գանձարան: Գործերի այսպես հեշտությամբ իրենց հունր մեջ մտնելու նման ընթացքից, մանավանդ, շատ զոհ էր Արդուլ Համիդը, որովհետև, Ստամբուլը իր պալատներով թողնելով, Անատոլիայի խորքերը գաղթելու աստիճանին հասած Արդուլ Համիդը կարող էր այլևս մայրաքաղաքում մնալ: Արդարև, իր նախնիների նվաճող բռան մեջ առնված վայրերից շատերը իր շարաքաստիկ իշխանության առաջին իսկ տարիներին ձեռքից բաց էր թողել, կորցրել, սակայն նրա ինչի՞ն էր պետք. նա նորից կմնար իր պալատում, անձնատուր կլիներ իր ղվարձություններին և հաճույքներին, միահեծան բռնակալի իր տենչանքը կատարել կտար, իսկ մնացյալը կթողներ Աստծու շնորհին:

Սակայն կենտրոնական կառավարության վրա վստահություն ունենալով պատերազմում ֆիզիկական և նյութական այսքան ղոհողություն հանձն առած աղգին Բեռլինի պայմանագրով հասցված վիշտն ու ցավը այն աստիճանի աճել էր, որ կառավարությունը վերջ ի վերջո ընդունեց հիշյալ պայմանագրի իրեն համար նպաստավոր պայմանները, իսկ աննպաստ, վնասակար պայմանների կենսագործումը ստիպված եղավ պատճառաբանությամբ մերժել:

Պայմանագրի կնքումից հետո, երբ Հունաստանը պահանջեց Յանինա և Թեսալիա նահանգներից վեհաժողովի կողմից իրեն խոստացված վայրերը, կառավարությունն այդ պահանջին պատասխանեց Թեսալիայի բանակի ուժեղացումով և Վոլոսի նավահանգիստը նավատորմի ուղարկելով: Արտաքին գործերի մինիստր Սաֆվեթ փաշան օգոստոսի 8 թվակիր ընդհանրական թղթով բողոքարկեց վեհաժողովի որոշումները, սահմանների վրա և Կրետեում ծագած ապստամբությունների համար Հունաստանին պատասխանատու և զրգռիչ համարելով, հայտարարեց.

«Բարձրագույն Դուռը վեհաժողովում հայտնել էր իր կարծիքն այն մասին, որ չի կարելի թույլատրել Հունաս-

տանին՝ ընդարձակելու իր սահմանները: Ներկայացված դեպքերը և դրանց առաջացրած հիմնական մտահոգությունը ստիպում են օսմանյան կառավարությանը, որ այս միտքը կրկին հայտնի և պարզի Եվրոպայի առաջ: Օսմանյան կառավարությունը համոզված է, որ երբ մեծ տերությունները ավելի լավ հասկանան Հունաստանի կառավարության ներկայացրած պահանջների էությունը, պատճառներն ու հետևանքները, կփոխեն իրենց նախկին կարծիքը և կստիպեն Աթենքի կառավարությանը հրաժարվելու այն կարգադրությունից, որը անօրինական է և քաղաքականապես էլ անհարմար, և կոչ կանեն ուղղամտության, ղգոնության և հեռատեսության:

Բոլոր պարագաներում ակներև է, որ Եվրոպան այս վտանգավոր ուղու վրա հետևելով Հունաստանին, պատճառ չի դառնա իր սկսած խաղաղասիրական զործի խափանմանը:

Բարձրագույն Դուռը թեև չկարողացավ Ավստրո-Հունգարիայի հանդեպ բացահայտ փորձ կատարել անզոր դարձնելու Բեռլինի պայմանագրի Բոսնիայի և Հերցեգովինայի մասին եղած հոգվածը, բայց յխուսափեց դիվանագիտական խարդավանքի դիմելուց: Վեհաժողովի տասներկուերորդ նիստում որոշվել էր, որ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի || գրավման եղանակի հարցը հետազայում լուծվի օսմանյան պետության և Ավստրիայի միջև բանակցությունների միջոցով: Այդ բանակցությունները սկսվելու ժամանակ Բարձրագույն Դուռը առաջարկեց սահմանել գրավման ժամկետ և օսմանյան պաշտոնյաների վերահաստատումը իրենց պաշտոններում:

Վիեննայի կառավարությունը, չցանկանալով երկար ձգձգել զործը, հրամայեց, որ գրավման համար պատրաստված զորքը մտնի Բոսնիա և Հերցեգովինա: Այդ ժամանակ Արդուլ Համիդը Ավստրիայի զորքի մուտքը այդ նահանգները արգելելու համար թեև դիմել էր Անգլիայի թագուհուն, բայց պատասխան էր ստացել, որ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի խռովություններին վերջ տալու ամենաազդու միջոցը երկիրը ամբողջությամբ գրավելն է:

Բոսնիայի և Հերցեգովինայի բնակչությունը ձեռքերը հնազանդությամբ կրծքին ծալած չդիմավորեց Ավստրիա-

յին: Նրանց ըմբոստությունը մասնակցեց նաև Բոսնիայում և Հերցեգովինայում գտնվող օսմանյան զորքը: Ավստրիական զորքի Բոսնիա մտնելու մասին լուրը ապստամբություն առաջացրեց Սերայ Բոսնիա քաղաքում՝ դյուցազնական ուժով և հայրենասիրական եռանդով հայտնի Հաջի Լոյայի գլխավորությամբ: Ապստամբները դուրս վճռեցին օսմանյան պաշտոնյաներին և, կազմակերպելով ժամանակավոր կառավարություն, հրապարակեցին հետևյալ հայտարարությունը.

«Առաջնակարգ հայրենասեր Հաջի Լոյան ամբողջ ժողովրդի ցանկությամբ ընտրված է պետության նախագահ: Նա պետության բոլոր անդամների կամքին համաձայն 17 տարեկանից մինչև 60 տարեկան հայրենիքի բոլոր զավակներին հրավիրում է զենքի տակ: Զենք կրելու ընդունակ, առողջ քաղաքացիները, որոնք ութ օրում չեն պատասխանի հրավերին, կգնդակահարվեն որպես դավաճաններ: Ամբողջ ժողովրդի յուրաքանչյուր անհատը պարտավոր է վճարել պատերազմական հարկ: Հարյուր լիրա ունեցողը երկրի պաշտպանության համար վճարելու է իր հարստության քսան տոկոսը: Յուրաքանչյուր անհատ պետությանը պետք է հանձնի իր բոլոր զենքերը՝ զինելու համար բռնակներին: Այս հրամանին դիմադրողները կենթարկվեն մահապատժի»: Երբ այս հրամանը հաղորդվեց, բոլոր կողմերից մուսուլմանները ներկայացան՝ իրենց զենքերով: Մի քանի օրվա ընթացքում հավաքվեց 80—90 հազար մարդ: Բոսնիան և Հերցեգովինան գրավելու համար ավստրիացիները պարզապես ստիպված եղան պատերազմել: Բոսնիա ուղարկեցին մի կորպուս, իսկ Հերցեգովինա մի դիվիզիա: Բոսնիացիների դիմադրությունը տեևց մեկ և կես ամիս: Այս անսպասելի դիմադրությունը մեծ հուզմունք առաջացրեց Ավստրիայում: Ավստրիան հասկանալով, որ իր ուղարկած զորքը բավական չէ, օգոստոսի 15-ին դորահավաքի ենթարկեց ևս վեց դիվիզիա և օկուպացիոն բանակի ուժը հասցրեց 165000 մարդու: Եվ վերջապես, || հարկ չկա մանրամասնություններ տալ արդյունքի մասին, դրանք հայտնի են: Նույն ժամանակամիջոցում Պոդգորիցյան Զեռնոգորիային, Իվրանին, Սերբիային թողնելու, նովի Փաղարի գավառն էլ Ավստրիայի ռազմական օկուպացիային ենթարկվելուն դիմադրու-

թյուն ցույց տալու և այդ վայրերը պաշտպանելու համար Հյուսիսային Ալբանիայում ևս ժողովուրդը ոտքի ելավ և կազմեց ժամանակավոր կառավարություն:

Նշենք միայն այն, որ Բեռլինի վեհաժողովը Արևելքում ստեղծել էր բաղմամբիվ հակասություններ. օսմանյան պետության և Հունաստանի հակասությունը, Ավստրիայի և բոշնակների, ալբանացիների, հետագայում նաև օսմանյան պետության միջև եղած տարաձայնությունները, Չեռնոգորիայի ու Սերբիայի և սրանց ու օսմանյան պետության միջև եղած տարաձայնությունը, Ռուսաստանի և Լազիստանի ժողովրդի միջև եղած թշնամությունը, Ռուսաստանի հանդեպ Ռումինիայի դժգոհությունը, Անգլիայի և Ռուսաստանի մրցակցությունը:

ԱՅԴՈՒՆ ՀԱՄԻԴԸ ԵՎ ՄԱՄՈՒԼԸ*

563

|| Մեր դարում աշխարհը կառավարողը այլևս գաղափարները չեն, այլ մամուլն է, որովհետև գաղափարներին ծնունդ տվողն ու նրան ղեկավարողը մամուլն է: Մամուլը ազգերի գաղափարների և նկարագիրների արդյունքն է: Կամաց-կամաց նա սկսում է թափանցել նրանց ձևի ու էության մեջ և այս նմանության աստիճանի համեմատ էլ նրանց համակրանքն է շահել և այժմ էլ պահպանում է: Մի ազգի և իր մամուլի միջև այնպիսի տարօրինակ մերձեցման մղում կա, որ եթե լավ քննության առնվի, անմիջապես մեզ պարզ կդառնան փոխադարձ գործունեության մեջ գտնվող այս երկու ազգեցիկ գործունեների էությունն ու բնությունը:

564

|| Ամեն ոք, անկախ այն բանից, թե նա մամուլը համարում է գոյություն ունեցող ձեռնարկներից ամենալավը կամ ամենավատը, սակայն մի երկրի մամուլի մասին կատարյալ ծանոթություն ստանալուց հետո անկարելի է, որ այդ երկրի մասին ամբողջական և ճշգրիտ գաղափար կազմած չլինի:

Քաղաքական և հասարակական տեսակետից մամուլի և երկրի միջև կա ահա այսպիսի մի հարաբերություն: Արդ,

* Մենք այս հարցին վերաբերող տեղեկությունները քաղեցինք պրն. Պոլ Ֆիշերի «Ստամբուլը Արդուլ Համիդի օրերին» անունով գործից, որը հավաքել և ուսումնասիրել է շատ բանիմաց մտեցողություն:

Թուրքերի մեջ գոյություն չունի մամուլ: Խելագար և երկշոտ մի բռնավորի ճնշման տակ տառապող այս ողորմելի ազգը չի կարող իր մտքերն արտահայտել բարձրաձայն և ոչ էլ գրավոր կերպով, ծայն իսկ չի կարող հանել իր գանգատը լսելի դարձնելու համար: (Այս խոսքերը վերցված են Պոլ Ֆիշերի «Ստամբուլը Արդուլ Համիդի վերջին օրերին» գրքից):

Այնուամենայնիվ, վերջին կես դարում, շատ բնական մի կենսուրախ ժամանակաշրջանից հետո, կատարվեցին մի շարք ձեռնարկումներ, որոնք, ինչպես թվում էր, պետք է հասցնեին խիստ գոհացուցիչ արդյունքների, սակայն Արդուլ Համիդի իշխանության գլուխ կանգնելուց հետո այդ համառ ջանքերը դատապարտվեցին ձախողման:

Թուրքերին լրագիր հրատարակելու գաղափարը առաջին անգամ ծագել է սուլթան Մահմուդ 2-րդի մտքում: Վերջինս ինչպես իր բարենորոգումների համար, այնպես էլ իր բարենորոգչական մտադրությունները ժողովրդին հաղորդելու, նրան սովորեցնելու համար ֆրանսիական կառավարության նման ցանկացավ հիմնել պաշտոնական մի թերթ:

Հունական հեղափոխության վերջին շրջանում (1825—1828) «Կուրիկ դը Զմիրն» թերթի տնօրեն Ալեքսանդր Բլաքանունով մի ֆրանսիացու ցուցաբերած կալուն բնավորությունը և մտքի անկախությունը գրավել էր նրա ուշադրությունը: Վճռելով, որ իր մտահղացումը իրագործելու միակ ձեռնահաս մարդը այս անձնավորությունն է, նրան Իզմիրից կանչեց Ստամբուլ և ֆրանսերեն հրատարակվող «Մոնիթոր Օթթոման» լրագրի տնօրինությունը հանձնեց նրան: Այս բանը կատարվեց 1831 թվականին:

Հաջորդ տարի երևան եկավ «Մոնիթոր Օթթոման» թերթի այսպես ասած թուրքերեն օրինակը հանդիսացող «Թաքվիմ-ի վեքայի» թերթը: Այս երկու թերթերի միջև եթե կար մի տարբերություն, այդ էլ այն էր, որ «Թաքվիմ-ի վեքային» բավարարվում էր պետությանը վերաբերող նյութերի հրատարակումով, իսկ մյուսը, պաշտոնական մասից բացի, ընդանդակում էր նաև պետական շահերը առաջադրելու և պաշտպանելու համար հատկացված ոչ պաշտոնական մի մաս: «Թաքվիմ-ի վեքայի»-ն հրատարակվում էր մեծ ուշա-

դրութեամբ ու խնամքով և ուղղակի կապված էր պետութեան տարեգրային վարչութեան հետ:

565 || Այնուամենայնիվ, բոլորովին անսպասելի կողմերից սկսեցին դժվարութիւններ երևան գալ: Որոշ գնապանատը-ները դժգոհութիւն հայտնեցին «Մոնիթոր»-ի արտակարգ ծավալումից, մյուսները սկսեցին անհանգստանալ, որ այդ հաջողութիւնը կհասցնի թուրքական զարթոնքին, երրորդ-ներն էլ նախանձեցին, որ այդ հաջողութիւնը ձեռք է բեր-վում մի ֆրանսիացու կողմից, իսկ սուլթան Մահմուդը բո-լորովին հաշվի չառավ այդ գանդատները:

Այս պատճառով գնապանները վրեժ լուծեցին: Այդ բանը հայտնի չէ: Հայտնի է միայն այն, որ սուլթան Մահ-մուդի կողմից հատուկ հանձնարարութեամբ Ֆրանսիա ուղարկված պրն. Բլաքը 1836 թվականին Մալթայում հան-կարծակի մահացավ: Ասում էին, որ թոնավորվել է: «Կուր-րիս Անգլե» թերթը այդ բանը վերագրեց Ռուսաստանի սադ-րանքներին: Մյուս կողմից ռուսներն էլ ամբաստանեցին անգլիացիներին: Այս միջոցին «Մոնիթոր» վարիչների հետ ձախորդութիւն պատահեց...

Ի վերջո նրան փոխարինեց «Ջերիդեի հավաքիս» թեր-թը: Այդ թվականից (1843) սկսած որպէս պաշտոնական թերթ մնաց միայն «Թաքվիմ-ի վեքայի»-ն:

....1851 թվականին Ստամբուլում զանազան լեզուներով հրատարակվում էր 13 լրագիր և հանդես. դրանցից եր-կուսը թուրքերեն, չորսը ֆրանսերեն, չորսը իտալերեն, մե-կը հունարեն, մեկը հայերեն, մեկն էլ բուլղարերեն:

566 ||...1866 թվականին միայն Ստամբուլում հրատարակվում էր 36 թերթ, այս թվի մեջ չեն մտնում 4 ֆրանսերեն, 1 գեր-մաներեն, 1 անգլերեն և 1 իտալերեն թերթեր: Գավառներն էլ զուրկ չմնացին մամուլից... Էրզրումում կար թուրքերեն և հայերեն թերթ:

567 ||...1876 թվականին Ստամբուլում հրատարակվող թեր-թերի թիվը հասել էր 47-ի, 13-ը՝ թուրքերեն, 1-ը արա-բերեն, 9-ը հունարեն, 9-ը հայերեն («Մասիս», «Ավետա-բեր», «Ժամանակ», «Մանդումեի էֆքյար», «Մեջմուա-ի հավաքիս», «Հայրենիք», «Նորագիր», «Մամուլ» և «Փունջ»), 3-ը բուլղարերեն, 2-ը եբրայերեն, 2-ը ֆրանսերեն, 2-ը անգլերեն, 2-ը գերմաներեն:

572

||... Ինչպես Ձեա փաշայի «Իսթիքբալ» թերթի, այն-պես էլ ժամանակի հեղինակավոր լրագրողներից «Վաքիթ» թերթի տնօրեն Սայիդ բեյի մասին Աբդուլ Համիդը գլխավոր քարտուղարի միջոցով գրում է սադրազամ Միդհատ փա-շային և հրահանգում:

573

||... Թերթերը, չարաշահելով հիմնական օրենքի իրենց շնորհած ազատութեան պայմանները, շարունակ նման վտանգավոր հոգվածներ են հրատարակում: Նորին վսեմու-թիւն փադիշահը թերթերի կողմից սահմանադրութեան թուլլատրած չափը ոտնակոխելու փաստերին վերջ տալու համար հրամայում է երեք-չորս օրում ամբողջացնել և լրացնել հիմնական օրենքում հիշատակված մամուլի օրեն-քը և խիստ հրամաններ տալ համապատասխան բաժնին:

581

|| Երկար չէ պալատից մամուլի վարչութեանն ուղարկ-ված այս հրահանգը, որը կիրառվելու է թերթերի նկատ-մամբ. այն բաղկացած է ընդամենը ինը հոգվածից, սա-կայն այս ինը հոգվածներն էլ կարոտ են շատ լուրջ բըն-նարկման: Ճիշտ է, որ գրաքննիչներն էլ իրենց քննութիւն-ների մեջ թերի չեն մտնում, և ամեն օր իմաստի նոր երանգ-ներ են հայտնաբերում: Հրահանգը շուտ տալով, ձեափոխե-լով, սեղմելով, սահմանափակելով, այս կերպ բովանդա-կութիւնից ամեն օր նորանոր հայտնութիւններ էին անում, որոնք կարող էին դառնալ ճնշման նոր միջոց:

Ստորե բերում ենք հրահանգը.

Յըլդըզի կայսերական պալատ

Գլխավոր քարտուղարութեան գրասենյակ

1. Ամենից առաջ լուրեր հաղորդել նորին մեծութեան փադիշահի աշխարհարժեք առողջութեան, գյուղատնտեսա-կան բերքի վիճակի, կայսրութիւնում առևտրի և արհեստ-ների առաջադիմութեան մասին:

2. Թերթում չհրատարակել ոչ մի տարակարծիք հոդ-ված, որի բարոյական անվնասակարութիւնը վավերացված չէ ընդհանուր լուսավորութեան վսեմաշուք մինիստր փա-շայի կողմից:

3. Զթուլլատրել գրական և գիտական այնպիսի երկա-րաշունչ հոգվածների հրատարակումը, որոնք հնարավոր չէ սեղմել և տալ մեկ համարում, ինչպես նաև «շարունակելի», «շարունակութիւնը վաղը» բառերի օգտագործումը:

4. Հոգվածներում շփոթենել սպիտակ տեղեր և կախման կետերով թողնված բաց տեղեր, բացարձակապես առիթ չտալ նման երևույթների, որոնք կարող են պատճառ դառնալ զանազան անտեղի ենթադրությունների և մտքերի շփոթության:

582

5. Բացարձակապես շշուշափել անձնականությունը, եթե ասեն, որ որևէ կուսակալ կամ կառավարիչ թույլ է տվել գողություն, ղեղձում, սպանություն և պարսավանքի արժանի այլ գործ, || հայտնել, որ դրա ստույգությունը հնարավոր չի եղել հաստատել, թաքցնել այն, երբեք թույլ չտալ հրատարակել:

6. Խստիվ արգելվում է հրատարակել կառավարական օրգանների ղեղձումների դեմ բողոք հայտնող այն դիմումներն ու խնդիրները, որոնք ներկայացվում են վիլայեթի ազգաբնակչության որևէ անհատի կամ համայնքի կողմից և նպատակ ունեն այդ մասին հայտնել նորին բարձրություն փաղիշահին:

7. Արգելված է «Հայաստան» և պատմության ու աշխարհագրության վերաբերյալ նման այլ անունների հիշատակումը:

8. Քանի որ մեր հավատարիմ և հանդարտաբար ժողովրդի համար պատշաճ չէ տեղեկություն ունենալ օտար վեհապետների դեմ կատարվող մահափորձերի և օտար երկրներում տեղի ունեցող խռովարարական ցույցերի մասին, բոլոր միջոցներով արգելք լինել դրանց մասին նյութեր հրատարակելուն:

9. Որոշ չարամիտ մարդկանց անտեղի քննադատությունն ու դիտողություններին առիթ չտալու համար խստորեն զգուշանալ թերթերում այս հրահանգի մասին խոսելուց:

Կայսերական գլխավոր քարտուղար

Թահսին

Այս հրահանգը ցույց է տալիս Աբդուլ Համիդի և հիշյալ հրահանգի կիրառման գործում որոշակի սահմանը խիստ ոտնահարող մեղսակիցների մտածողությունը: Վերևում հայտնել էինք, որ հարկավոր է մի առ մի քննել դրա բովանդակությունը. օրինակ, կարդալով «Լուրեր հրատարակել նորին մեծություն փաղիշահի աշխարհարժեք առողջու-

թյան մասին» նախադասությունը, առաջին հայացքից մարդ սկսում է մտածել, որ անհրաժեշտ է տեղեկություններ հաղորդել նրա թե՛ առողջության և թե՛ հիվանդության մասին: Այս կարծիքը սխալ է: Աբդուլ Համիդը երբեք չի ցանկանում իր հիվանդության մասին տեղյակ պահել աշխարհին: Եթե որևէ ձևով նրա ծանր հիվանդության մասին լուր տարածվի, թերթերը երբեք չպետք է խոսեն այդ մասին: Եվրոպայի հուշակավոր բժիշկներից մեկը եթե Ցրլդըզ հրավիրվեր, թերթերը գրում էին, որ եկել է շնչելու Վոսփորի օդը, այցելելու Համիդին մանկանց հիվանդանոցը և Հայդար փաշայի բժշկական ինստիտուտը: Իր պահանջով Գերմանիայի կայսեր ուղարկած դոկտոր Բերգմանի մասին թերթերը հայտնեցին միայն գալուստը, իսկ նպատակը չգրեցին:

583

7-րդ հոգվածը հնարավոր է այն աստիճան ընդարձակել և մեկնաբանել, որ այդ հոգվածի հիման վրա գրաբլանկների կողմից արգելված և խոսակցական լեզվից ջնջված բառերով ու տերմիններով || կարելի էր կազմել մի մեծ բառարան: Պատմության և աշխարհագրության վերաբերյալ բառերի թվում կային նաև, օրինակ, այնպիսի բառեր, ինչպես՝ հիմնական օրենք, հեղափոխություն, ազատություն, անիշխանություն, բռնություն, ազգային իրավունք, հավասարություն, եղբայրություն, հայրենիք, երիտասարդություն, դինամո, դինամիտ, ազդ, միջազգային, գահաժառանգ, հանրապետություն, պառլամենտ, ծերակույտ, ռումբ, Միդհատ փաշա, Քեմալ բեյ (Նամըք), սուլթան Մուրադ կամ պարզապես Մուրադ, Կրետե, Մակեդոնիա, բարենորոգում և այլն:

586

|| Ամենազգախաղ գրքերը մեր երկրում թուրքերեն և այլ լեզուներով տպագրված գրքերն էին: Բառիս բուն իմաստով մազից էին անցկացվում գլխավորապես դասական գործերը: Արգելված էր ընդհանուր պատմությունը, քիմիայում արգելված էին մի շարք բանաձևեր, որոնց միջոցով ստացվում էին պայթուցիկ նյութեր: Աբդուլ Համիդի անվան սկզբնատառերով կազմված մի շարք քիմիական բանաձևերը և մաթեմատիկական ֆորմուլաները. օրինակ, չէր կարելի գրել $\text{OH}=\text{O}$, որովհետև կարելի էր բացատրել՝

Աբդուլ Համիդ հավասար է զրո: Քերականական գրքերում
|| հանդիպող «դժգոհ ենք», «դժբախտ ենք», «ազատ չենք» և
նման այլ բառեր վտանգավոր էին և ջնջվում էին, որպես թե
դրանք կարող էին արտահայտել օսմանյան ազգի տրտունջը:
«Նղբայր» բառը արգելված էր, քանի որ կարող էր հիշեցնել
տարաբախտ սուլթան Մուրադին, «հիվանդ» բառն էլ արգել-
ված էր, որովհետ հիշեցնում էր «հիվանդ մարդ» խոսքը:

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Յ Ը

Հայկական հարցի էությունը: Այլ և ֆուադ փաշաները: Թուրք-ռու-
սական պատերազմը: Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերը:
Աբդուլ Համիդը և հայերը: Կոմիտեների կազմակերպումը: Իզ-
միրյան պատերազմը: Վարդապետներ, հեշակյաններ: Քյամիլ փա-
շայի սադրազամությունը: 1894 թ. խռովությունը: Սասունի ջարդը:
Հաճոքայի հողվածք: 1896 թ. անկարգությունները: Ռուսիի պատ-
րաստությունները հայերի կողմից: Բարձրագույն Դուռը պայքեցնե-
լու փորձ: Հարձակում Խալիլ Ռիֆաթ փաշայի դեմ: Չարդ: Հայկա-
կան հարցը և մեծ տերությունները: Աբդուլ Համիդի բազմակա-
նությունը:

Այլի և ֆուադ փաշաների⁷ ժամանակաշրջանում կարևոր
և մեծ դեր էին խաղացել երիտասարդ հայերը: Աբդուլ Ազի-
զի ժամանակի անվանի ղեկավարները հայերի համար ներ-
քին կանոնադրություն [Ազգային սահմանադրություն]
պատրաստելու գործին ձեռնարկելիս, դիմել էին ֆրանսիա-
կան դպրոցներում կրթություն ստացած հայ նշանավոր
մարդկանց: Սակայն դրանից հետո || փոխվեց վերաբեր-
մունքը դեպի հայերը: Մուրադ V-ի գահընկեցությունից հե-
տո սկսել էին անարդարություններ գործադրել հայերի
նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով որքան էլ հայոց պատրի-
արքը բազմիցս բողոքներ էր ներկայացրել Բարձրագույն
Դուռնը և հայերի համար շարունակ բարենորոգումներ կա-
տարելու խոստումներ ստացել, բայց այդ խոստումներից և
ոչ մեկը չէր կիրառվել: Այդ միջոցին օսմանյան պետության
և Ռուսաստանի միջև պատերազմի ծագումը, Աբդուլ Հա-
միդի վատ կառավարման հետևանքով օսմանյան բանակ-

ների կրած պարտությունը իբրև առիթ նկատելով, Սան-
Ստեֆանո մտած ռուսներին դիմավորելու համար հայերի
կողմից մի պատվիրակություն ուղարկվեց: Պատվիրակու-
թյան ղեկավար ներսեսը [պատրիարք] երկար տեսակցու-
թյուն էր ունեցել մեծ իշխան Նիկոլայի հետ*: Ներսես պատ-
րիարքի խնդրանքի հիման վրա Սան-Ստեֆանոյի դաշնա-
գրում ավելացվել էր հետևյալ հոդվածը.

Հոդված 16. Քանի որ ռուսական բանակի կողմից Հա-
յաստանի պարսկումը և նրա վերադարձումը օսմանյան պե-
տությանը կարող է վեճերի և տարաձայնության պատճառ
դառնալ երկու պետությունների հարաբերություններում,
ուստի Բարձրագույն Դուռը հանձն է առնում հայերով
բնակված նահանգներում անմիջապես գործադրել տեղա-
կան պահանջների համապատասխան բարենորոգումներ և
քրիստոնյաներին պաշտպանել քրդերից և չերքեզներից»:

Մինչև այդ ռուսական կառավարությունը բոլորովին
չէր զբաղվում հայերով: Օսմանյան երկրներում Ռուսաս-
տանին ամենից ավելի զբաղեցնող քրիստոնյա ժողովուրդը
հանդիսացել էին միայն նրանց բուլղար եղբայրները: Ռու-
սական կառավարությունը Բալկաններում իր մտադրու-
թյունն իրագործելուց հետո, ուշադրությունը դարձրել էր
դեպի Անատոլիա: Բարձրագույն Դուռն հանդես հայերի
պաշտպանությունն ստանձնելով, ռուսական կառավարու-
թյունն աշխատում էր Անատոլիայում ստեղծել հայկական
հարց: Ռուսաստանի նպատակն էր հուսադրել հայերին և
այս կերպով զրգով նրանց օսմանյան պետության դեմ:

Սակայն Բարձրագույն Դուռը երբեք չէր ցանկանում
ռուսների ձեռքը տալ նման մի ղեկը, այդ իսկ պատճառով
հոժարել էր ռուսների ցանկացածից ավելի նպաստավոր
պայմաններ ստեղծել: || Այս մասին ցուցաբերել էր նաև իր
բարյացակամության հաստատուն մի երաշխիք^{**}: 1873

* Վիկտոր Բերար, Սուլթանի քաղաքականությունը: Հայերը մինչև Ստամ-
բուլի պարիսպներ առաջացած մեծ իշխան Նիկոլային մի պատվիրակություն էին
ուղարկել (էջ 144):

Ժորժ Կուլիս, Արևելյան հարցերը, 1877 թ. ռուսական զորքը Ստամբուլի վրա
առաջացման ժամանակ հայերը ցույցեր են կատարել և պատվիրակության ղե-
կավար ներսես պատրիարքը զաղտնի տեսակցություն է ունեցել մեծ իշխան Նի-
կոլայի հետ (էջ 32):

** Վիկտոր Բերար, Սուլթանի քաղաքականությունը, էջ 14:

Թվականի հունիսին Քարծրագույն Դուռը Անգլիայի հետ կնքեց Կիպրոսի դաշինք անունով պաշտպանական մի համաձայնություն, որով Անգլիայի կառավարությունը երաշխավորում էր օսմանյան պետության Անատոլիայի հողերի ամբողջականությունը: Սրա փոխարեն նորին վսեմություն սուլթանը երկու պետությունների միջև առաջիկայում կայանալիք որոշման համաձայն, Անգլիային խոստանում էր հիշյալ երկրի բարվոք կառավարումը և այդտեղ գտնվող բրիտանյա և այլ հպատակների պաշտպանության համար անհրաժեշտ բարենորոգումների գործադրումը:

Արդարև ռուսական և անգլիական կառավարությունների հովանավորությունը հայերի նկատմամբ պատճառ էր դարձել օսմանյան պետության երկամտության և կասկածանքին: Որպեսզի չթողնի, որ հայերը գործիք դառնան Ռուսաստանի և Անգլիայի ձեռքին, Քարծրագույն Դուռը հայերին խոստանում էր ստեղծել անհրաժեշտ նպաստավոր պայմաններ: Նույնիսկ թույլատրվել էր, որ հայերը պատվիրակություն ուղարկեն Բեռլինի կոնգրեսին: Քարծրագույն Դուռն այս թույլտվության հիման վրա էլ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը հիմք ծառայեց Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածին, որը ձևակերպվել էր հետևյալ կերպ.

«Քարծրագույն Դուռը խոստանում է հայաբնակ նահանգներում անհապաղ գործադրել տեղական կարիքներին համապատասխան բարենորոգումներ և բարեկարգություններ և պահպանել հայերի ապահովությունը բրդերից ու շերքեզներից:

Այս մասին Քարծրագույն Դուռը իր ձեռնարկելիք կարգադրությունները որոշակի ժամանակներում հայտնելու է պետություններին, իսկ պետություններն էլ հսկելու են այդ կարգադրությունների գործադրմանը»:

Հայերով բնակեցված նահանգներն են Վանա լճի հյուսիսային և հարավային կողմերը և Սասունի շրջակայքը, էրզրումի, Մուշի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Ալեքսանդրետի, Զեյթունի, Մարաշի և Ադանայի շրջանները:

Թեև Բեռլինի դաշնագրով Քարծրագույն Դուռը հանձն էր առել նման խոստումներ, բայց այդ բարենորոգումները

1880 թվականից մինչև 1890 թ. Քարծրագույն Դուռն կողմից մնացել էին անհետևանք, իսկ հայերը այդ ուղղությամբ պահանջ չէին ներկայացրել: Այդ ժամանակաշրջանում Ստամբուլում ռուսական քաղաքականությունը կորցրել էր իր ազդեցությունը. ամենից ավելի տիրապետող քաղաքականությունը Անգլիայի և Նոյակ ղեկակցության քաղաքականությունն էր: Իսկ Անգլիան այդ միջոցին || հայաբնակ նահանգների համար ոչ մի պահանջ չէր ներկայացնում:

820

Նման գործելակերպով Քարծրագույն Դուռը հետապնդում էր մի նպատակ, այն է՝ ռուսների ցանկության համաձայն ինքնավարություն ստացած Հայաստան ստեղծելու փոխարեն, օսմանյան պետության տերիտորիալ ամբողջականությունը պահպանելու համար Անատոլիայում դբաղվել բարենորոգությամբ: Սակայն այդ միջոցին միանգամայն այլ էր Անգլիայի կարծիքը: Ստամբուլի անգլիական դեսպանը խոսում էր այն մասին, որ Թուրքիայի համար ամենաձիշտ քաղաքականությունը պիտի լինի այն, որ բազմաթիվ բրիտանյա տարրերի ապրած նահանգներում ծառայեն այնպիսի մարդիկ, որոնք լինեն տիպար պաշտոնատարներ: Իսկ լորդ Սոլսբերին, պաշտպանելով իր դեսպանի մտքերը, այս ձևով էր արտահայտում իր դիտողությունները. «Անգլիան, նկատի ունենալով մեծ տերությունների կողմից հնարավոր համատեղ միջամտության հետևանքով առաջանալիք դժվարությունների հավանականությունը, այս վերջին տարիների ընթացքում հրաժարվել է Բեռլինի 61-րդ հոդվածի գործադրման ու ընդհանուր բարենորոգումներ կատարելու համար Քարծրագույն Դուռը բռնադատելուց և, հյուպատոսություններից ստացած տեղեկությունների հիման վրա կարծիք կազմելով, խոսում է միայն վատ կառավարման մասին»^{*}:

Ահա այս բոլորից պարզվում է, որ Անգլիայի կառավարությունը երբեք չի խոսում ո՛չ բարենորոգումների և ո՛չ էլ Հայաստանի ստեղծման մասին, այլ գանգատվում էր միայն երկրի բոլոր կողմերում տարածված կառավարման վատ ձևից, իսկ հայերը փորձով հասկացել էին, որ ոչ մի օգուտ չի ստացվում Եվրոպայի առաջ հայտարարված և ոչ

^{*} «Կապույտ գիրք», 1896, էջ 7:

մի անգամ չգործադրվող բարենորոգումներից: Հայերը ևս այդ հոռի վարչությունը վերացնելու համար հարմար էին նկատում պատվավոր պաշտոնյաների նշանակումը: Այդ ժամանակաշրջանում Օսմանյան երկրում հայերը վայելում էին կատարյալ ազատություն: Եկեղեցիներում ազատորեն կատարում էին բոլոր տեսակի ծեսերն ու արարողությունները, պալատում, կայսերական գանձարանում, Բարձրագույն Դռնում ծառայում էին բազմաթիվ հայ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Օրինակ, Հակոբ փաշան Ֆինանսների մինիստր էր, կառավարչություններում, դատարաններում և նման վստահություն պահանջող պաշտոններում ծառայում էին մեծ թվով հայեր: Գրեթե բոլոր նահանգներում կուսակալներին առնթեր համարյա բոլոր քաղաքական գործերը գտնվում էին հայերի ձեռքին: Ավելի ճիշտ 1880-ից մինչև 1888 թվականը օսմանյան կառավարության ամենակարևոր պաշտոններում ծառայում էին հայերը: Աբդուլ Համիդը իր կայսերական գանձարանում հայերին էր ծառայության վերցնում, արտոնում էր, որ հայ ուսանողները || Եվրոպա զնան սովորելու: Հայերի ուշիմությունն ու ուղղամտությունը հայտնի լինելով, նրանց մանր-մունր սխալներին երբեք կարևորություն չէր տրվում:

821

Հայերի և մուսուլմանների միջև կային անհամաձայնություն առաջացնող մի քանի կետեր՝ քրդերի հարձակումները, տեղական պաշտոնյաների պարտադանցությունները... Թեև հայերը զանգատվում էին օսմանյան վարչության հոռի վերաբերմունքից, սակայն չէին դադարում իրենց համար մեծ վտանգ համարել նաև ռուսներին: Հայերը 1870 թվականից ի վեր չափազանց առաջադիմել էին Կովկասում, իրենց սահմանները տարածել էին մինչև Վրաստան, մեծ թիվ կազմելով Թիֆլիս և Ալեքսանդրապոլ քաղաքներում: Որոշ ժամանակ հետո հայերը, իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար Փարիզում հիմնել էին «Հնչակ» անունով մի կազմակերպություն: Այս կազմակերպության նպատակն էր հայերին կառավարել սոցիալիստական սկզբունքներով:

Հնչակյան կուսակցությունը Եվրոպայում բազմաթիվ հրատարակություններ ունենալուց հետո, ի վերջո հաստատվել էր Լոնդոնում:

Կուսակցության նպատակը լիակատար անկախություն

ներ չէր, նույնիսկ Օսմանյան երկրում եղած նրա անդամներն պահանջում էին միայն, որ կառավարությունը քրդերի հանդեպ մի քիչ ավելի խիստ պատիժ սահմանի. զանգատվում էին նաև պարտադանց կուսակալներից և անպետք ոստիկաններից: Հնչակ կուսակցության հիմնական նպատակն էր հայերով բնակված նահանգներում իրագործել բարենորոգումներ:

Ռուսական կառավարությունը իր սահմանները թուրքահայերի առաջ փակելու համար Հայաստանում կազմակերպել էր ոստիկանական կազմ: Ռուսական կառավարությունը հայերից ոմանց ցարի հովանավորությունը խոստանալով, աշխատել էր նրանց դարձնել օրթոդոքս: Յուրաքանչյուր կուսակալի, կառավարչի մոտ պահում էր իր լքրտեսները, օրինակ, էրզրումում այդ պարտականությունը կատարում էր Հասան-կալայի դատավորը:

22

Ռուսաստանի այս վերաբերմունքը մեծ գրգռվածություն էր առաջացրել Անատոլիայում: Բոլորը մտադանջվում էին Ռուսաստանի այս գործողություններից: Դրա համար խիստ զայրանում էին նաև կոմիտեները: Մի կողմից Ռուսաստանը օսմանյան պետության համար վտանգավոր գործողություններ էր կատարում, մյուս կողմից էլ Աբդուլ Համիդը Ռուսաստանին հակառակ էր գործում: Աբդուլ Համիդը առավելապես Եվրոպայում գտնվող իր երկրների պահպանման համար ապավինել էր Եռյակ դաշնակցությանը, իսկ Անատոլիայի նահանգների պահպանման համար՝ Անգլիայի հովանավորությանը: Ստամբուլ եկած և իրեն || այցելած գերմանական կայսրը Աբդուլ Համիդի ամենից մտերիմ բարեկամն էր:

Անգլիական քաղաքականությունը թեև որոշ ժամանակ սկսել էր կորցնել իր կարևորությունը, բայց Քյամիլ փաշայի սադրազամության կապակցությամբ դարձյալ ստացավ իր նախկին ազդեցությունը:

Աբդուլ Համիդը մեծ ուշադրությամբ հետևում էր Եվրոպայի քաղաքականությանը: Մինչև այդ ժամանակ առանձին մնացած Ռուսաստանը արդեն գտել էր մի բարեկամ: Աբդուլ Համիդը, տեսնելով Ռուսաստանի հզորացումը, սկսել էր աստիճանաբար բարեկամություն ցույց տալ Ռուսաստան-

նին: Այդ օրվանից սկսած փոխվեց նաև հայերի հանդեպ նրա վերաբերմունքը: Սակայն գոյություն ունեին այս փոփոխության պատճառ հանդիսացած այլ կարևոր ազդակներ ևս: 1887 թվականին Արդուլ Համիդի համակրությունից հետո մնացած Սայիդ փաշան ցանկանում էր գործի գլուխ անցնել: Առանց որևէ պատճառի Սայիդ փաշան պահանջեց գործադրել Բեուլինի դաշնագրի հոդվածները հայերի մասին: Արդուլ Համիդը կարծեց, թե Սայիդ փաշան կաշառվել է հայերի կողմից: Արդեն մի կողմից էլ մտատանջվում էր Հնչակ կուսակցության կազմվելուց: Հատկապես հայերի գաղտնի սադրանքների մասին պաշտոնյաների գանգատները վախեցնում էին Արդուլ Համիդին:

Արդուլ Համիդը իր այս վախը փարատելու համար ըստիպված եղավ նախ մոտենալ քրդերին: Խիստ հսկողության տակ առնվեցին հայ պաշտոնյաները և հայկական հրատարակությունները: Այդ պահից սկսեցին իրար հաջորդել արսորումները: Կուսակալների կողմից քննության առնվեցին եկեղեցիների և դպրոցների մասին տրված հրովարտականքները: Վերջին տարիների ընթացքում փակվեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացվել էին ոչ թե հրովարտական, այլ միայն կառավարական թույլտվությամբ: Հարկերի գանձման նկատմամբ ցուցաբերվեց խստություն և բռնություն: Միևնույն ժամանակ քրդերն էլ իշխանությունների օժանդակության վրա վստահ, սկսեցին գործել իրենց ցանկությունների համաձայն: 1889 թվականին հայերի վիճակը ծայր աստիճան դժվարացավ:

1890 թվականին հայոց Ազգային ժողովը Աշքբյան պատրիարքի միջոցով դիմում ներկայացրեց Բարձրագույն Դռանը: Այս դիմումին Բարձրագույն Դռուր պատասխանեց շատ քաղաքավարի կերպով: Սակայն երեք ամիս հետո, ուլիմանա, որտեղից եկած հրամանի հիման վրա, խուզարկվեցին հայ եկեղեցիները: Նրանք ցանկանում էին գտնել հայ հեղափոխականների պահած զենքերն ու ռումբերը: Էրզրումի դեպքի պատճառով Արդուլ Համիդի և հայերի միջև գոյություն ունեցած համաձայնությունը իսպառ անհետացավ: Դրանից հետո Արդուլ Համիդը կարծեց, թե այլևս հայերի բոլոր գործողություններն ուղղված են իր դեմ և բոլոր հայերն էլ զեկավարվում են || կոմիտեների կողմից:

Մյուս կողմից էլ հայերը համոզվեցին, որ Արդուլ Համիդից քաղցրությամբ ոչ մի բան չի կարելի ձեռք բերել և հետևաբար անհրաժեշտ է նրան սարսափեցնել: Դրանից հետո հայերը այլևս հետամուտ եղան ստեղծելու այնպիսի մի կացություն, որը վախեցնեի Արդուլ Համիդին և Եվրոպայի ուշադրությունը գրավեր Անատոլիայի վրա, նույնիսկ մեծ տերությունների միջամտության պատճառ հանդիսանար:

Այս հարցում սակայն կոմիտեները շատ էին սխալվում և հայերին մղում էին դեպի վտանգավոր ուղի: Այս պատճառով էլ կոմիտեների միջև սկսել էր անհամաձայնություն առաջանալ: Հնչակյան կուսակցությանը պատկանողներից շատերը ծառայել էին ռուսական բանակում և մտել ռուսական գաղտնի կազմակերպությունների մեջ: Սրանք չէին ցանկանում խորհրդակցություններով ժամանակ վատնել և կողմնակից էին ամեն ինչ անել միանգամից: Դրանից հետո հայերի մեջ կազմակերպվում է իսկական հեղափոխական կուսակցություն: Այս կուսակցությունը մինչև 1892 թվականը Հնչակյան կուսակցության հետ գործում էր միասնաբար, ավելի ուշ կազմակերպվեց «Դրոշակ» անունով առանձին կուսակցություն:

«Դրոշակ» կուսակցության նպատակն էր հայերին մղել հեղափոխության և այս հեղափոխության համար ապահովել Ռուսաստանի օժանդակությունը: Հնչակյանները Թուրքիայից ավելի վախենում էին Ռուսաստանից և բացեիքաց արտահայտում էին այդ անվստահությունը: Իսկ դրոշակյանները կարծում էին, թե Ռուսաստանը կազատագրի հայերին: Արդյոք նրանք նպատակ չունեին՝ բուլղարների նման միանալ Ռուսաստանի հովանու տակ, իսկ հետո այս միությունն ուղղել Ռուսաստանի դեմ:

Սակայն այս մտայնությունը երկար չտևեց և նրանք էլ ստիպված եղան Ռուսաստանի դեմ դուրս գալ: Այդ ժամանակ հնչակյանները եռանդազին շարունակում էին իրենց գործը: 1891 թվականից սկսած ուժեղ թափով գործում էին պաշտոնատարների դեմ: Նրանց նպատակն էր, ինչ ձևով ուզում է լինի, հրավիրել Եվրոպայի միջամտությունը: Նրանք, իմանալով Բարձրագույն Դռան և Ռուսաստանի միջև գոյություն ունեցող համաձայնությունը, գտնում էին, որ պետք չէ կորցնել ոչ մի րոպե: Այս խնդիրը իրականացնելու

համար դիմում էին ամեն տեսակ զոհողությունների և միջոցների: || Մինչև իսկ հայ հայրենասիրական ընկերության կողմից հրատարակված մի հայտարարության մեջ ասված էր. «Եվ վերջապես հաջողություն ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ է շատ բան. նախ պետք է շատ ժամանակ և փող. անհրաժեշտ է նաև շատ արյուն թափել: Մեր պարտականությունը կատարելու համար մեզնից շատերը զենքով և գրչով սպառազինված իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով պետք է զոհաբերվեն»:

Նրանք մտածում էին բոլոր հայերին համախմբել մի նշանաբանի տակ և Եվրոպային ներկայացնել մի Հայաստան՝ օսմանյան պետությունից դժգոհ Հայաստան: Սակայն հայ ազգը ամբողջությամբ դժգոհ չէր օսմանյան վարչությունից: Արդարև, գյուղացիները տանջվում էին, ողբում էին, սակայն խաղաղության, հանգստավետության և առևտրի վարժված մարդիկ, հատկապես պետական պաշտոնատեղերի բազմաթիվ ծառայողներն ու պաշտոնատարները երբեք չէին գանգատվում: Հարստության տեր դարձած հայերը և պետական ծառայողները երբեք էլ համակրանք չէին տալիս զենայի կուսակցությունները, նույնիսկ նրանց հանձնում էին կառավարությանը, իսկ կոմիտեները հարուստներին սարսափեցնելու համար նրանց մի մասին ահաբեկում էին, մի մասին էլ սպանում:

Կոմիտեների այս վերաբերմունքը սարսափ առաջացրեց հարուստ մարդկանց և պետական պաշտոնյաների միջև: Վերջապես սրանք էլ սկսեցին համախմբվել հայտնել կոմիտեների դոկտրինային: Հայարնակ քաղաքները կամաց-կամաց ենթարկվեցին կոմիտեներին: Այս կոմիտեների ղեկավարները ապրում էին հասարակության աչքից ծածկված և կեղծ անունով. օրինակ, սրանցից մեկը պարոն Մինն անունով ամբողջ մի տարի ապրել է Մարգվանում: Այդ ժամանակներում հրապարակ է գալիս մի հրաման, բոլոր խանութները փակվում են, հետո փողոցում պատի վրա փակցվում է մի ազդարարություն, այդ ազդարարությունում ծանուցվում է մի պաշտոնյայի անուն, հետո էլ այդ պաշտոնյան դիմավորվում է զնդակներով: Իսլամների և քրիստոնյաների միջև տեղի ունեցած ամեն վեճ ստանում էր սպստամբական, պատերազմական բնույթ: Օրինակ,

Թոքատում մի գորգի, Սերաստիայում մի ձեռնակառքի համար զինված ընդհարում էր առաջացել: Բազմաթիվ հայ խռովարարներ զինված, երբեմն էլ ձի հեծած շրջում էին քաղաքներում, սրանք հայ գյուղացիներին գրգռում էին մուսուլմանների դեմ, դրա համար պատրվակ բռնելով մի աղջկա իսլամանալը, ոչխարի գողությունը, մի արտի վեճի առարկա դառնալը: Հետո ընդհարումները հաջորդում էին իրար, սպանում էին հարկահավաք ոստիկանին, տեղի էին ունենում հարձակումներ քարավանների և պետական գանձարանի վրա*:

Վերջապես որոշվեց առաջացնել մեծ խռովություններ: Որոշվեց առաջին մեծ խռովությունը բարձրացնել Սասունում: Սասունի ապստամբությունը տեղի ունեցավ 1894 թ. հոկտեմբերին: Հենց որ շարժումը սկսվեց, իսկույն միջամտեցին ղեսպանները: Եվրոպական պետությունների կողմից դեպքի վայր ուղարկվեց քննիչ հանձնաժողով: Օսմանյան, ֆրանսիական, ռուսական և անգլիական պատվիրակներից բաղկացած հանձնաժողովը վեց ամիս մնաց Մուշում: Այստեղ, հունվարից մինչև հուլիս, հանձնաժողովը հարյուր յոթ նիստ գումարեց, այդ ժամանակամիջոցում լսեց հարյուր ինսուն վկաների: Անգլիական կառավարությունը այս քննությունների ֆրանսերեն փաստաթղթերը հրատարակեց «Կապույտ գրքում»: Այս ապստամբության մասին ֆրանսերեն լեզվով կազմված տեղեկագիրը ստորագրվեց ռուս, անգլիացի և ֆրանսիացի պատվիրակների կողմից: Այդ շրջանում ռուսական և ֆրանսիական պետությունները պաշտպանում էին Արդուկ Համիդին, իսկ Անգլիան՝ Ռուսաստանին: Ըստ երևույթին պատվիրակներից երկուսը քննության վայր էին եկել գաղտնի հրահանգներով:

827

|| Սասունի շրջանը գտնվում է Վանա լճից դեպի արևմուտք, Մուշի և Դիարբեքի ղաշտերի միջև: Սասունը թեև լեռնոտ շրջան է, սակայն բնակչությունը բավական խիտ է: Բնակչությունն է՝ 15000 քուրդ և 12000 հայ: Քրդերի և հայերի բնակավայրերի միջև որպես սահման ընկած է մի լեռ: Քրդերի և հայերի կենցաղի մեջ գոյություն չունեն տարբերություն. միակ տարբերությունը կրոնն էր:

* Վիկտոր Բեքար, Սուլթանի քաղաքականությունը, էջ 178:

Սակայն եթե մեկ ուրիշ տարբերություն կար, ապա դա այն էր, որ քրդերը այս շրջանը համարում էին իրենց սեփականությունը և այդտեղ բնակվող հայերից հարկ էին վերցնում: Այս շրջանը անգամ արքունիքի համար ծառայում էր որպես փկամտի աղբյուր. այսպես, օրինակ, երբեմն պալատից ստացվում էր հեռագիր հետևյալ բովանդակությամբ. «Ուղարկեցեք հինգ հարյուր լիրա». կուսակալը պատասխանում էր. «Հարկերը հավաքվել են»: Հեռագրերը այլևս իրար են հաջորդում: Այնուհետև կուսակալը գիտեր, որ եթե մեկ ուրիշ հեռագրով էլ նման պատասխան տար, պաշտոնանկ կլինեիր, և գուցե աքսորվեր Ֆիդան, ուստի սկսում էր նեղել երկրի հարուստներին:

1892 թ. Մուշի կուսակալը նորից այսպիսի վիճակի մեջ էր դրվել և Սասունից հարկեր հավաքելու համար դիմել էր հայերով բնակված ավաններին: Հայերը հայտնել էին, որ չեն կարող երկու անգամ հարկ վճարել: Այս բանից ազդված կուսակալը մի տարի հետո որոշեց այդ մերժման համար վրեժ լուծել:

Կուսակալը հայերի դեմ շարժում առաջացնելու համար նախապես բոլորեց քրդերի մոլեռանդությունը: Դրա հետևանքով հայերը ամբողջովին ենթակա մնացին քրդերի վրիժառության: Ծագումով աղանացի, բժշկական դպրոցում սովորած Համբարձում Բոյաջյան անունով մեկը հայերին կոչ արեց դիմադրություն ցույց տալ: Մուշին հարևան հանգանների կուսակալներն էլ հետևեցին այդ կուսակալի օրինակին: Սակայն սրանք հարկ հավաքելու ժամանակ հանդիպեցին հայերի զինված դիմադրությանը: Ավելի ուշ կառավարությունը ստիպված եղավ զինվորական ուժ ուղարկել նրանց դեմ: Բայց, ինչպես պնդում էր Բարձրագույն Դուռը, զորքը դեռ տեղ չհասած, հայերը ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով այրել էին իրենց գյուղն ու ավանը և քաշվել սարերը: Իսկ պատվիրակների ներկայացրած զեկուցագրում բոլորովին հերքվում էր այդ դեպքը: Հիշյալ զեկուցագրում եղած պնդումի համաձայն քաղաքային և զինվորական իշխանությունների տված հրամանով քրդերը հարձակվել էին գյուղերի վրա, բայց ետ էին մղվել, որից հետո զինվորական ուժեր ուղարկելու և անհրաժեշտություն էր առաջացել: Այդ ժամանակ զինվորները այրել էին գյուղերը և բազմաթիվ մարդկանց կոտորել:

Եվրոպայի պատվիրակների թե՛ այս հայտարարությունը և թե՛ ուրիշ փաստարկությունները օսմանցի պատվիրակների կողմից ընդունվել են որպես բացարձակ իրողություններ: Ըստ նրանց կարծիքի, քրդերի հարձակումը հայերի վրա ուներ երկրորդական նշանակություն, որովհետև բոլոր այս հարձակումների մասին հրամանները տվել էին տեղական պաշտոնյաները, որոնց ձեռքում քրդերը դարձել էին գործիք: Բացի դրանից, պատվիրակների ներկայացրած զեկուցագրի հետևանքով կատարված քննության եզրակացության մեջ հայտարարվում էր, որ պետության հանդեպ հայերի որևէ դատապարտելի արարքի չեն հանդիպել: Դարձյալ նույն զեկուցագրերի համաձայն, եթե հայերը կառավարության դեմ ապստամբական շարժում կատարած էլ լինեն, քանի որ այս խառնակությունը կանխելու համար միջոցներ չեն ձեռնարկվել և քրդերի ու հայերի միջև առաջացած վեճերին արգելք չեն հանդիսացել, այդ բոլորի համար ամբողջապես պատասխանատու էին տեղական պաշտոնական անձինք: Ըստ պատվիրակների զեկուցագրերի, հայերի առաջ քաշած մեղադրանքները ճիշտ են և գյուղերն այրողներն էլ եղել են քրդերը և զորքը: Նրանք վկաններին լսելով և տեղում հետաքննություններ կատարելով կատարելապես պարզել էին անկարգությունների պատճառ հանդիսացող դեպքերը և նրանց հեղինակներին:

Խառնակությունից առաջ այրված այդ գյուղերում կային 450—500 ընտանիքներ. այս ընտանիքներից յուրաքանչյուրում եթե առնվազն հաշվենք տասական անձ, ապա ամբողջ կորուստը կկազմի 4500—5000 մարդ*:

* * *

Միևնույն ժամանակ Դիարբեքիում էլ ջարդ տեղի ունեցավ: Եվրոպացիների համար այս կոտորածների վկաններ էին կաթոլիկ միսիոներները և ֆրանսիական փոխհյուպատոսը:

Դիարբեքիում գտնվում է Հայաստանի ճիշտ կենտրոնում: Տիգրիսի հյուսիսում գտնվող այս քաղաքի բնակչության կեսը քրիստոնյա էր: Մինչև վերջին ժամանակներս

* Եվրոպացի պատվիրակների զեկուցագրերը, «Կապույտ գիրք», էջ 143—147:

քրիստոնյաներն ու մուսուլմաններն ապրում էին եղբայրաբար: Սակայն 1880 թվականից սկսած այստեղ ևս կրկնվեցին Սասունի դեպքերը: Այստեղ տիրող գրգռված վիճակը իր վրա էր հրավիրել այս քաղաքում գտնվող ֆրանսիական հյուպատոսի ուշադրությունը: Տեղական պաշտոնական անձինք⁸²⁹ || իրոք բարյացակամություն չէին ցուցաբերում հայերի հանդեպ: Իսկ 1885 թվականից հետո նահանգապետ էնիս փաշայի ժամանակ թշնամությունը գնալով ավելի էր սրվել:

Էնիս փաշան միշտ թշնամական զգացում էր սնուցում եվրոպացիների հանդեպ, մինչև իսկ հյուպատոսները մի ժամանակ բողոք էին հայտնել նրա անարդար գործերի դեմ, իսկ դեսպանները պահանջել էին տեղափոխել նրան: Նա Դիարբեքի կուսակալ նշանակված ժամանակ այն աստիճանի անբարյացակամություն էր ցուցաբերել, որ ֆրանսիական դեսպանը իսկույն ձեռնարկել էր անհրաժեշտ միջոցներ: Էնիս փաշան Դիարբեքի կուսակալ նշանակված պահին բռնությամբ մի հեռագիր է ստորագրել տվել քրիստոնյա երեւելիներին, որում իր կուսակալ նշանակվելու կապակցությամբ շնորհակալություն էր հայտնվում Աբդուլ Համիդին: Սակայն այս հեռագիրը տարածայնության ու վեճի պատճառ էր դարձել քրիստոնյաների միջև: Նրանցից շատերը գանգատ էին հայտնել իրենց եպիսկոպոսին և բողոքի հեռագրեր տեղացել Ստամբուլ:

Բոլոր պարագաներում էնիս փաշան գործում էր քրիստոնյաների դեմ, պնդում էր, որ հայերը մտադիր են հարձակվելու մզկիթների վրա, որ հայերի պահանջած բարենորոգումը վնասակար է մուսուլմաններին: «Հոկտեմբերի երեսուներին ֆրանսիական հյուպատոսը տեղեկացրել էր, որ ժողովներ են տեղի ունեցել Զեմիլ փաշա անունով մեկի բնակարանում, և այս ժողովներին մասնակցել է Զիլանի շեյխը իր տղայի հետ: Քրիստոնյաների դեմ ամենավտանգավոր ծրագրերը պատրաստվել էին այս ժողովներում, մզկիթների պատերին ազդարարություններ էին փակցվել: Հայերի պահանջած բարենորոգումների էության մասին գաղափար չունեցողները հեռագրել էին Աբդուլ Համիդին և հայտարարել, որ ստացվելիք պատասխանը եթե գոհունակություն չպատճառի իրենց, նոյեմբերի մեկի ուրբաթ օրը վրեժ կլուծեն քրիստոնյաներից»:

Հոկտեմբերի 31-ին հոգևոր պետերը, դիմելով ֆրանսիական հյուպատոսին, տեղեկացրել էին, որ հաջորդ օրը կոտորած է տեղի ունենալու: Այս պատճառով հյուպատոսը պաշտոնապես այցելել էր կուսակալին, իսկ կուսակալը հայտարարել էր, որ այդ լուրերը անհիմն են, կարգ ու կանոնը երբեք չի խանգարվի, և քրիստոնյաները ոչ մի բանից վախենալու պատճառ չունեն:

Նոյեմբերի առաջին օրը եպիսկոպոսները, քաղաքի երեւելիները դարձյալ դիմել են ֆրանսիական հյուպատոսին և տեղեկացրել, որ քրդերը քաղաք են մտել, և կեսօրին սկսվելու է ջարդը: || Հյուպատոսը հայտնել է նրանց կուսակալի հայտարարությունը, նրանք էլ հյուպատոսի հանձնարարությամբ գնացել էին կուսակալի հետ հանդիպում ունենալու: Կուսակալը սրանց էլ պատասխանել էր, որ խաղաղությունը և կարգը չեն խանգարվի, և հանձնարարել էր, որ քրիստոնյաները բաց անեն իրենց խանութները և զբաղվեն իրենց գործերով: Կուսակալի հանձնարարության հիման վրա եպիսկոպոսներն էլ հանձնարարել են բաց անել խանութները և զբաղվեն իրենց գործերով:

Արդարև մինչև կեսօր ամեն տեղ տիրում էր խաղաղություն ու հանդարտություն: Սակայն կեսօրից հետո հյուպատոսը իր բնակարանը վերադառնալու ժամանակ տեսնում է, թե ինչպես է մեծ մզկիթից դուրս եկող ժողովուրդը վազում՝ իր առջև ունենալով շորս ոստիկան, և անմիջապես գալիս է հյուպատոսարան: Դրանից հետո ամբոխը հարձակվել էր քրիստոնյաների թաղերի, շուկաների վրա: Այս հարձակման հետևանքով հայերը ապաստանել էին ֆրանսիական հյուպատոսարանում և եկեղեցիներում:

Այս կոտորածը շարունակվել էր ամբողջ երեք օր: Բայց այս դեպքերը ամբոխի գործն էր. քաղաքի երեւելիները աշխատում էին կանխել դրանք: Հյուպատոսը այս դեպքի մասին մի նամակ էր ուղարկել կուսակալին: Հրոսակները թեև ցանկացել էին հարձակվել հյուպատոսարանի վրա, սակայն հյուպատոսը զինել էր իր դռնապաններին, որոնք և կրակ էին բացել հարձակվողների վրա:

Հյուպատոսի նամակից հետո հյուպատոսարանի պաշտպանության համար ուղարկվել էր մի սպա և մի դասակ զինվոր:

Խոռովութեան երրորդ օրվա երեկոյան հյուպատոսը հեռագրել է ղեկավարատուն. պալատից ստացված հեռագրով հրամայվել էր ջարդի տեղիք չտալ:

Սակայն այս պարագան բոլորովին վստահութիւն չէր ներշնչել հյուպատոսարան ապաստանածներին: Նրանք տասներկու օր մնացին հյուպատոսարանում և պարենը վերջանալուց հետո միայն ստիպված եղան դուրս գալ այնտեղից:

Այս ջարդի մասին մեծ տերութիւններին ներկայացված ղեկուցման մեջ ցույց էր տրված 1191 սպանված և 286 վիրավոր. հյուպատոսը հրդեհված և ավարի ենթարկված գյուղաքաղաքների թիւը համարում էր 119:

831 Գեկտեմբերի 31-ին նորից սկսվել էր ջարդը. շնայած պալատից || ուղարկված Արդուլահ փաշան քրդերին կոչ էր արել հանդարտութիւն պահպանել, բայց ուրբաթ օրերին քրիստոնյաների շրջանում առաջանում էր ընդհանուր երկյուղ:

* * *

Անատոլիայում տեղի ունեցած այս խռովութիւնների պատճառով մեծ տերութիւնները 1895 թվականի մայիսի 11-ին մի հուշագիր ներկայացրին Բարձրագույն Դուռն: Այս հուշագրով նրանք պահանջեցին, որ թուրքական կառավարութիւնը իրագործի բարենորոգումներ կատարելու իր խոստումը: Նրանք առաջարկում էին, որ ընտրվելիք կուսակալները, նշանակումից առաջ, ենթարկվեն մեծ պետութիւնների ստուգմանը, վերջնականորեն ճշտվեն տուրքերի քանակը և ապա գանձվեն, ոստիկանները ընտրվեն մուսուլման և ոչ-մուսուլման ժողովուրդներից, սահման դրվեն քրդերի արոտավայրերին և ձմեռանոցներին, հսկողութիւն սահմանվի նրանց հնարավոր գաղթների նկատմամբ: Ի պատասխան այս առաջարկութեան, Բարձրագույն Դուռը հունիսի 3-ին կազմեց մի նախագիծ: Յրանսիական ղեկավար Պոլ Կամբոնը ոչ միայն շնորհունեց այդ նախագիծը, այլև հայտնեց, որ այն քննարկման անգամ արժանի չէ: Բարձրագույն Դուռը իր այս նախագիծով մերժում էր ղեկավարների առաջարկը և հայտնում էր, որ այս միջամտութիւնը ոտընձգութիւն է սուլթանի վեհապետական իրավունքների դեմ:

Արդուլ Համիդը իր քաղաքականութիւնը իրագործելիս չէր ցանկանում, որ որևէ մեկը անհանգստացնի իրեն: Այս պատճառով պետութիւնները սկսեցին փնտրել հարցի լուծման նոր միջոցներ:

Օսմանյան երկիրը արյունով ողողած այս ջարդերի վերաբերյալ Եվրոպայի քաղաքականութեան մեջ նկատվեցին տարբեր հոսանքներ: Օրինակ, Յրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Հանոթոն գրում էր այնպիսի հոդվածներ, որոնց մեջ Արդուլ Համիդը առհասարակ ոճրագործ չէր համարվում: Այդ հոդվածներից մեկում նա հետևյալ դատողութիւններն էր անում.

«Ես այստեղ չեմ աշխատելու ճշտել, թե ո՞ւմ վրա է ընկնում ջարդի նախնական պատասխանատւութիւնը: Ընդհանուր առմամբ այդ ջարդը քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև տեղի ունեցող հազարավոր վեճերից մեկն էր: Այս խնդիրը շատ լավ կարելի էր լուծել փոխադարձ բանակցութիւնների միջոցով: Հավանական է, որ լուծման այս բնական և խոհեմ եղանակի ձախողման պատճառը եղել է Եվրոպայի միջամտութիւնը գործին:

832 Անցյալ ձմեռ սկսված բանակցութիւնները շատ նուշխիսկ չափազանց շատ երկար տևեցին: Ստամբուլում նախ ղեկավարի, ավելի ուշ բանաձեւերի և արձանագրութիւնների վերաբերյալ ձեռք առնվեցին վարանոտ միջոցներ: Այս խնդրի լուծման համար շատ ջանք գործադրեցին Զեվադ, Սայիդ և Քյամիլ փաշաները, բայց միշտ էլ նկատվում էր մերթ մեղմ, մերթ կոպիտ վերաբերմունք: || Բայց Արդուլ Համիդը, որը իր ձեռքում էր կենտրոնացրել կառավարման բոլոր գործերը, հավանաբար հասկանում էր, թե լուծման ինչ եղանակ է հարկավոր:

Վերջապես այս հարցը նա լուծվեց: Ամենքն էլ հանգիստ շունչ քաշեցին, երբ իմացան, որ համաձայնութիւնը կայացել է:

Մտքերն սկսել էին բորբոքվել Բուլղարիայում, Մակեդոնիայում, Անատոլիայում, իսկ մուսուլմանական տարրը գտնվում էր հուզման մեջ: Մի կողմին տրվող նպաստավոր պայմանները պատճառ էին դառնում մյուս կողմի պահանջադրումին:

Չափազանցութիւնից ոչ զուրկ լուրերի համաձայն,

շարիքը ընդգրկել էր ամբողջ երկիրը: Խառնակութիւն էր տիրում նախ Ստամբուլում, ապա Հայաստանում, ավելի ճիշտ ամբողջ Անատոլիայում՝ Զեյթունում, Տրապիզոնի և Դամասկոսի կողմերում... Նույնիսկ ասում են, որ եմենում էլ այսօր խառնակ վիճակ է, ավելի ճիշտ ընդհանուր խառնակութիւն: Արդարեւ, այսօր Թուրքիայում գոյութիւն ունեն խառնակութեան և վատթարացման աղբյուրներ: Ահա այս պատճառով էլ լուրջ վտանգ գոյութիւն ունի նաեւ եւրոպական հպատակների համար:

Անգլիայում չեն հավատում Արգոյ Համիդի խոստումներին, ավելի ճիշտ նրա ուժին և ազդեցութեանը: Մեկ առ մեկ հիշատակում են նրա խոսքերը և վերաբերվում մեծ կասկածամտութեամբ:

Ընդհանուր դրութեան մասին այս կարգի մտքեր հայտնելուց հետո Հանոթոն խորհուրդ էր տալիս քաղաքական ղեկավարման գործում օժանդակութիւն ցույց տալ Արգոյ Համիդին:

Յրլըզլի քաղաքական շրջանները շատ բարձր գնահատեցին Հանոթոյի այս հոգւածը: Մինչև իսկ Արգոյ Համիդը դրանից շատ գոհ մնացած լինելով, հոգւածը «Տեհլու զը Պարի» թերթում հրատարակելուց հետո Հանոթոյին շնորհեց «Իմթիազ»-ի (գերազանցութեան) պատվո նշանը:

Հանոթոն արտաքին գործերի մինիստր նշանակվելիս էլ վարում էր մի քաղաքականութիւն, որը գոհունակութիւն էր պատճառում Արգոյ Համիդին և նրա համախոհներին: Հանոթոն ասում էր, որ «եթե ցանկանում են պահպանել Թուրքիայի տերիտորիալ ամբողջականութիւնը, ապա պետք է օժանդակեն, որ Արգոյ Համիդը իր ազդեցութիւնը գործադրի միայն իր իրավասութեան սահմաններում»: Ահա այս էր Հանոթոյի հիմնական քաղաքականութիւնը: Պարոն Հանոթոյի նման գործելակերպի համար պատճառներ կային: Նա երբեք հաշվի չէր առել Ֆրանսիայի հպատակների ներկայացրած բողոքները:

834

Սակայն Հանոթոյի այս խոսքերը լայն ազդեցութիւն չգործեցին Անգլիայում. նույնիսկ լորդ Սոլսբերին Լոնդոնի քաղաքապետարանում արտասանած իր ճառում պախարակեց Հանոթոյի այդ վերաբերմունքը: Այնուամենայնիվ պարոն Հանոթոն հայտարարեց, որ ինքն ազատ է իր ցանկացած ձևով շարժվելու:

«Հանոթոյի այս քաղաքականութիւնը ոչ մի օգուտ չէր կարող ապահովել ո՛չ Ֆրանսիայի, որի քաղաքական ազդեցութիւնը Արևելքում գնալով նվազում էր, ո՛չ էլ Թուրքիայի համար, որը օրից օր ավելի էր մոտենում իր կործանմանը: Դա միայն օգուտ էր բերում Օսմանյան երկրի վրա բռնացող անկուշտ, նրա վերջին դրամական աղբյուրներն իսկ կլլող և Թուրքիային սարսափելի տոկոսներով փոխառութիւններ տվող մարդկանց»:

Սակայն կոմիտեները գործեցին ավելի մեծ անհամբերութեամբ: Նրանք 1895 թ. սեպտեմբերի 28-ին մի բողոքագիր էին հանձնել Բարձրագույն Դռան: Այդ բողոքագրի բովանդակութիւնը հետևյալն էր:

«Մենք բողոքում ենք հայերին իրենց երկրում ոչնչացնելու համար հիմնականում Բարձրագույն Դռան կողմից գործադրված ճնշումների դեմ:

Դարձյալ բողոքում ենք մի քանի տարուց ի վեր մեր երկրում հայտարարված պատերազմական դրութեան համար: Պատերազմական այս դրութիւնը պատճառ է դառնում նահանգների կամայական կառավարման:

Բողոքում ենք նաև քաղաքական ձերբակալութիւնների, բանտարկվածների նկատմամբ թույլատրվող վայրագ վերաբերմունքի, հարկահաւաքների բռնութիւնների ու ճնշումների դեմ:

Բողոքում ենք նույնպես քրդերի և կանոնավոր դորքի կողմից գրեթե ամեն օր կատարվող զինված հարձակումների դեմ: Սասունի գեպքերից հետո, բազմաթիվ խոստումներ տրված լինելով հանդերձ, ոչ մի ապահովութիւն չի իրագործված մեզ այդ հարձակումներից ազատելու համար:

Ահա մեր այս օրինական խնդրանքների համար պահանջում ենք՝ կյանքի և ինչքի ապահովութիւն, պատվի և արժանապատվութեան պահպանում, խղճի, մամուլի, ընդհանուր հավաքույթների ազատութիւն, հավասարութիւն օրենքի առաջ, բանտարկյալների դատաքննութիւն դատարանների կողմից, դենք կրելու թույլտվութիւն, վեց նահանգներում վարչական միավորների պակասեցում, || հիշյալ նահանգների ժողովուրդների բաժանումը ըստ ազգագրական սկզբունքների, հիշյալ վեց նահանգների համար մեկ

835

* Պիեռ Կիյար և Լաֆ Մարտերի, Հանոթոյի անձնական քաղաքականութիւնը, էջ 35:

նահանգապետի նշանակում, տեղական ժողովի օժանդակությամբ կայանք անունից գործերի տնօրինում այդ նահանգապետի կողմից, այդ ժողովի անդամների նշանակում ընդհանուր քվեարկությամբ՝ առանց նկատի առնելու նրանց ազգությունը, կրոնը և հասարակական դիրքը, հարկերի պակասեցում, աղանների և բեկերի օգտին կիրառվող կոռի վերացում, տասանորդի վերացում, ամբողջ երկրի համար նույն քանակի հարկի նշանակում, քրդերի պահանջած ապօրինի տուրքերի վերացում, հայերի իրենց անձնական կալվածքների տիրացում և նման տեղական կարիքներին համապատասխան տնտեսական բարենորոգումների կիրառում, քրդերի հաճախակի հարձակումների արգելում, այս արարքների դիտում որպես գոյություն ունեցող օրենքներին հակառակ արարքներ, երկրի մյուս ժողովուրդների վճարած հարկերի քանակի չափով տուրքերի նշանակում, քրդերի ցեղական կարգով ապրելակերպի արգելում, վերջերս կազմակերպված համիդիյե հեծելազոր գնդերի զորացրում, օսմանյան մյուս հպատակների նման քրդերի կողմից ևս զինվորական ծառայության անցկացում, երկրի հասույթի հատկացում տեղական կարիքներին, արտոնված հայ քաղաքական դատապարտյալների, գաղթածների անխտիր ներում»:

Սեպտեմբերի 30-ին տեղի ունեցավ հայերի ցույցը: Հարյուրավոր հայեր խմբեր կազմած դուրս եկան փողոց: Հայաբնակ նահանգների համար կառավարությունից պահանջեցին բարենորոգումներ: Ոստիկանությունը իսկույն լուր ստացավ այդ մասին և ցանկացավ արգելք հանդիսանալ հայերի այս շարժմանը: Այդ միջոցին հայերը սպանեցին մի ոստիկան: Դրանից հետո պալատից տրված հրամանով զենքի ուժով արգելք հանդիսացան հայերի այս շարժմանը: Հոկտեմբերի 2-ից մինչև 9-ը շարունակվեց արյունալի կոռիլը: Բոլոր եկեղեցիները օրերով փակ մնացին իրենց ապաստանյալներով: Երկու կողմերից էլ բազմաթիվ մարդիկ սպանվեցին: Հոկտեմբերի 8-ին խիստ արյունահեղություն տեղի ունեցավ հատկապես Տրապիզոնում: Այս արյունահեղության ժամանակ զոհված հայերի թիվը 300—400 էր*: 1895 թ. ջարդն էլ այս կերպով վերջացավ:

* Դրո. Արևելյան հարց, էջ 254:

Այս դեպքերը, սակայն, չվերապահեցին մեծ տերությունների, հատկապես Անգլիայի ուշադրությունից: Անգլիական կառավարությունը ձեռնարկեց Սասունի դեպքի, ինչպես նաև ուրիշ վայրերում տեղի ունեցած ջարդերի հետաքննություն: Այս սոսկալի կոտորածների լուրը տարածվելուց անմիջապես հետո՝ անգլիացի ազատամիտների շրջանում խոր հուզում առաջացավ: Հատկապես Ռուսաստանին հատկացված մարզում Անգլիայի ձեռնարկած հետաքննությունը Պետերբուրգի կաբինետը դիտեց որպես ոտնձգություն Ռուսաստանի իրավունքների դեմ:

836

Բեռլինի դաշնագրից և առավել ևս Ռումինիայի, իսկ ավելի ուշ Բուլղարիայի կազմավորվելու ժամանակից ի վեր Ռուսաստանի կառավարությունը հասկացել էր, որ Ռումինիում իր թափած ջանքերից ոչ մի արդյունք չի ստացվի: 1877 թվականին Ռումինիան, իսկ 1886 թվականին Բուլղարիան տերիտորիալ ամբողջականության տեր դառնալուց հետո, Ռուսաստանը Ռումինիում այլևս ոչ մի անելիք չունեն: Բալկանների կողմից Ստամբուլը գրավելու Ռուսաստանի հույսերը Ռումինիում բացարձակապես չբացել էին. որովհետև նա շատ լավ գիտեր, որ այս կողմից կատարվող ամեն մի գործողության արգելք կհանդիսանային Ռումինիան և Բուլղարիան, մինչդեռ ավելի դյուրին էր Անատոլիայից առաջանալով գրավել Ստամբուլը, Իզմիրը, Ալեքսանդրետը: Ռուսաստանը այս կերպ գործելով ձեռք կբերեր քաղաքական երկու նպատակ. այս նպատակներից մեկը Ֆեհերի հույն պատրիարքությունն էր*, մյուսը Երուսաղեմի գրավումը:

Սակայն Ռուսաստանը ինչպես Աֆղանստանում, ավելի ճիշտ Ասիայի բոլոր կողմերում, այստեղ էլ իր դիմաց տեսնում էր Անգլիային:

Անգլիական կառավարությունը Միջերկրականի նեղուցները պահպանելու համար գրավել էր Կիպրոս կղզին, հետո Արարատի շրջակայքի սահմաններն էր ուղարկել բազմաթիվ զինվորական հյուպատոսներ: Այս հյուպատոսները մեծ ուշադրությամբ ուսումնասիրում էին Ռուսաստանի այդ շրջանները, նույնիսկ կազմում այդ վայրերի քարտեզները:

Հայերին պաշտպանելու Անգլիայի նպատակը հիմնված չէր միայն առևտրական սկզբունքի վրա: Անգլիական կառավարությունը պատրիարք Իզմիրլյանին պաշտպանելու, Սասունի դեպքի վերաբերյալ հետաքննություն կատարելու խնդրում ուներ մի նպատակ, այն է՝ տեղի ունեցած կոտորածներում երևան հանել Ռուսաստանի մատը:

837

Այդ մասնակցությունը ոչ խոստովանվում էր, ոչ էլ ուղղակիորեն հրապարակ էր հանվում, նույնիսկ դեպքերի մանրամասնությունները քննության առնված ժամանակ այդ մասին չէր ստացվել ոչ մի փաստ: Սակայն հայկական հարցում ռուսական քաղաքականության ամբողջ էությունը շատ պարզորոշ կերպով այդ էր ապացուցում: Մի քանի տարուց ի վեր ռուսական քաղաքականությունը || վճռական ազդեցություն էր ձեռք բերել Արդուլ Համիդի շրջապատի վրա: Ստամբուլի և Պետերբուրգի կառավարությունների միջև շատ կետերում մտքերի համաձայնություն էր առաջացել. օրինակ, մի ժամանակ Ռուսաստանը չէր մասնակցել Թուրքիայի հանրալին պարտքի վերաբերյալ մեծ տերությունների ձեռնարկին, այդ հարցը լուծվել էր առանց Ռուսաստանի մասնակցության: Ռուսաստանը շատ առնչվեց ուներ Արդուլ Համիդից. օրինակ, ռուսական սահմաններին մերձակա նահանգների հասույթով ապահովված պատերազմական տուգանքը... Բայց ռուսական կառավարությունը կամահաճության համար գիտեր նաև հետաձգել այդ մասնավճարները: Բացի դրանից, Արդուլ Համիդը միջազգային ֆինանսի հանդեպ իր պարտավորությունը հետաձգելու համար բարոյական հենարանի կարիք էր զգում, ռուսական կառավարությունը այդ էլ գտնում էր շատ արագ:

Եթե Ռուսաստանի և Արդուլ Համիդի միջև հեշտորեն համաձայնության գալու մի հարց կար, ապա դա հայկական հարցն էր, որովհետև եթե Հայաստանի մի մասը գրտնրվում էր Օսմանյան երկրում, ապա նրա մեծ մասն էլ Ռուսաստանի տիրապետության տակ էր:

Կովկասում էջմիածնի կաթողիկոսը հայերի միակ և իրական պատրիարքն էր: Արդուլ Համիդը Օսմանյան երկրում հայերին օսմանցի շղարձրեց, սակայն ռուսական կառավարությունը Ռուսաստանի հայերին աշխատում էր ռուսացնել: Այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի պատրիարքը ազատամիտ վեզիրների կողմից մասնավոր առանձնաշնորհում-

ների էր արժանացել, էջմիածնի պատրիարքը ստիպված էր մեծ ջանք թափել իր անձնական գոյությունը ապահովելու համար*:

Ռուսական կառավարությունը շարունակ գործում էր Օսմանյան երկրում գտնվող հայերի դեմ: Մինչև այդ որքան խռովություններ ու ջարդեր էլ որ տեղի են ունեցել, բոլորի ընթացքում էլ հայերը հանդիպել էին ռուս հյուպատոսների անբարյացակամությանը: Ի միջի այլոց, բազմաթիվ անգամներ ռուս հյուպատոսները շարունակ օժանդակել էին օսմանյան պաշտոնյաների գործած անիրավություններին և անարդարություններին: Երբ հայերը ենթարկվում էին բռնադատության հարձակումներին, ռուսական կառավարությունը փակում էր իր սահմանները ապաստանողների հանդեպ, Կովկասի հայերի դեմ գործադրում էր զանազան բռնություններ: Արդուլ Համիդը արդեն առանց որևէ պետության պաշտպանությունը ապահովելու, ոչ մի գործ չէր ձեռնարկում: Հայկական հարցում Արդուլ Համիդի միակ հենարանը Ռուսաստանն էր:

838

Ռուսաստանը անհանգստանալով այն բանից, որ անդլիացիները շրջադալում են Ռուսահայաստանի մերձակայքում, դիմել էր || Ֆրանսիայի կառավարությանը և պահանջել, որ Սասուն ուղարկվելիք անգլիացի պատվիրակների հետ միասին Ֆրանսիայից ևս ուղարկվի մեկ պատվիրակ:

Անգլիայի կառավարությունը, Սասունի խռովության պատճառները ամենայն մանրամասնությամբ հրապարակ հանելուց հետո, սկսել էր ամբաստանել Արդուլ Համիդին: Արդուլ Համիդի համար էլ գործի ամենավատ կողմն այն էր, որ անգլիական պատվիրակի մտքերին համաձայն էր նաև Ֆրանսիական պատվիրակը: Հայերի ապահովության պահպանման համար անգլիական պատվիրակի առաջադրած պահանջները պաշտպանում էր նաև Ֆրանսիական դեսպանը: Ռուսական կառավարությունը հասկանալով, որ դրա դեմ հնարավոր չէր որևէ առարկություն անել, ստիպված էր Ֆրանսիական և անգլիական դեսպանների հետ միասին պատրաստել բարենորոգումների մի նախագիծ: Սակայն բարենորոգման գործը Թուրքիայում ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Արդուլ Համիդի համար անախորժ բան

* Ժորժ Կուլիս, Արևելյան հարցերը, էջ 38:

Հայերին պաշտպանելու Անգլիայի նպատակը հիմնված չէր միայն առևտրական սկզբունքի վրա: Անգլիական կառավարությունը պատրիարք Իզմիրլյանին պաշտպանելու, Սասունի դեպքի վերաբերյալ հետաքննություն կատարելու խնդրում ուներ մի նպատակ, այն է՝ տեղի ունեցած կոտորածներում երևան հանել Ռուսաստանի մատը:

837

Այդ մասնակցությունը ոչ խոստովանվում էր, ոչ էլ ուղղակիորեն հրապարակ էր հանվում, նույնիսկ դեպքերի մանրամասնությունները քննության առնված ժամանակ այդ մասին չէր ստացվել ոչ մի փաստ: Սակայն հայկական հարցում ռուսական քաղաքականության ամբողջ էությունը շատ պարզորոշ կերպով այդ էր ապացուցում: Մի քանի տարուց ի վեր ռուսական քաղաքականությունը || վճռական ազդեցության էր ձեռք բերել Արդուլ Համիդի շրջապատի վրա: Ստամբուլի և Պետերբուրգի կառավարությունների միջև շատ կետերում մտքերի համաձայնություն էր առաջացել. օրինակ, մի ժամանակ Ռուսաստանը չէր մասնակցել Թուրքիայի հանրային պարտքի վերաբերյալ մեծ տերությունների ձեռնարկին, այդ հարցը լուծվել էր առանց Ռուսաստանի մասնակցության: Ռուսաստանը շատ առնչվեց ուներ Արդուլ Համիդից, օրինակ, ռուսական սահմաններին մերձակա նահանգների հասույթով ապահովված պատերազմական տուգանքը... Բայց ռուսական կառավարությունը կամահանության համար գիտեր նաև հետաձգել այդ մասնավճարները: Բացի դրանից, Արդուլ Համիդը միջազգային ֆինանսի հանդեպ իր պարտավորություններ հետաձգելու համար բարոյական հենարանի կարիք էր զգում, ռուսական կառավարությունը այդ էլ գտնում էր շատ արագ:

Եթե Ռուսաստանի և Արդուլ Համիդի միջև հեշտորեն համաձայնության գալու մի հարց կար, ապա դա հայկական հարցն էր, որովհետև եթե Հայաստանի մի մասը գրտնվում էր Օսմանյան երկրում, ապա նրա մեծ մասն էլ Ռուսաստանի տիրապետության տակ էր:

Կովկասում էջմիածնի կաթողիկոսը հայերի միակ և իրական պատրիարքն էր: Արդուլ Համիդը Օսմանյան երկրում հայերին օսմանցի շղարձրեց, սակայն ռուսական կառավարությունը Ռուսաստանի հայերին աշխատում էր ռուսացնել: Այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի պատրիարքը ազատամիտ վնդիրների կողմից մասնավոր առանձնաշնորհում-

ների էր արժանացել, էջմիածնի պատրիարքը ստիպված էր մեծ ջանք թափել իր անձնական գոյությունը ապահովելու համար*:

Ռուսական կառավարությունը շարունակ գործում էր Օսմանյան երկրում գտնվող հայերի դեմ: Մինչև այդ որբան խռովություններ ու ջարդեր էլ որ տեղի են ունեցել, բոլորի ընթացքում էլ հայերը հանդիպել էին ռուս հյուպատոսներին անբարյացակամությանը: Ի միջի այլոց, բազմաթիվ անգամներ ռուս հյուպատոսները շարունակ օժանդակել էին օսմանյան պաշտոնյաների գործած անիրավություններին և անարգարություններին: Երբ հայերը ենթարկվում էին բռնադատության հարձակումներին, ռուսական կառավարությունը փակում էր իր սահմանները ապաստանողների հանդեպ, Կովկասի հայերի դեմ գործադրում էր դանազան բռնություններ: Արդուլ Համիդը արդեն առանց որևէ պետության պաշտպանությունը ապահովելու, ոչ մի գործ չէր ձեռնարկում: Հայկական հարցում Արդուլ Համիդի միակ հենարանը Ռուսաստանն էր:

838

Ռուսաստանը անհանգստանալով այն բանից, որ անգլիացիները շրջադաշում են Ռուսահայաստանի մերձակայքում, դիմել էր || Ֆրանսիայի կառավարությանը և պահանջել, որ Սասուն ուղարկվելիք անգլիացի պատվիրակների հետ միասին Ֆրանսիայից ևս ուղարկվի մեկ պատվիրակ:

Անգլիայի կառավարությունը, Սասունի խռովության պատճառները ամենայն մանրամասնությամբ հրապարակ հանելուց հետո, սկսել էր ամբաստանել Արդուլ Համիդին: Արդուլ Համիդի համար էլ գործի ամենավատ կողմն այն էր, որ անգլիական պատվիրակի մտքերին համաձայն էր նաև ֆրանսիական պատվիրակը: Հայերի ապահովության պահպանման համար անգլիական պատվիրակի առաջադրած պահանջները պաշտպանում էր նաև ֆրանսիական դեսպանը: Ռուսական կառավարությունը հասկանալով, որ դրա դեմ հնարավոր չէր որևէ առարկություն անել, ստիպված էր ֆրանսիական և անգլիական դեսպանների հետ միասին պատրաստել բարենորոգումների մի նախագիծ: Սակայն բարենորոգման գործը Թուրքիայում ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Արդուլ Համիդի համար անախորժ բան

* Ժորժ Կալիս, Արևելյան հարցերը, էջ 38:

էր: Ռուսաստանը և Աբգով Համիդը ձեռք ձեռքի տված աշխատում էին ջնջել թանգիմաթի որոշումները: Իսկ Անգլիան այժմ ցանկանում էր ուղղել տալ նրանց այդ սխալները:

* * *

Անգլիայի այս ձեռնարկը կարող էր համարվել վտանգավոր, որովհետև նույնիսկ «բարենորոգում» բառը վրդովեցնում էր Աբգով Համիդին և գրգռում նրա ոճրային բնազդները: Անգլիայի առաջարկած բարենորոգումները հետաձգելու նպատակով Աբգով Համիդը ցանկացավ ձեռնարկել մի շարք միջոցներ: Այժմ Աբգով Համիդի միակ նպատակն էր՝ թույլ չտալ Եվրոպայի միջամտությունը, զրոյի հավասարեցնել անգլիական ազդեցությունը Անատոլիայում, իսկ իրեն էլ ներկայացնել որպես մի գործիչ, որը անհրաժեշտ նախազգուշական միջոցներ է ձեռք առել վերահաս հեղափոխությունը կանխելու համար:

Աբգով Համիդը, բոլոր պետությունների հանդեպ կեղծավորությամբ գործելով, ցանկացավ ապահովել այս նպատակը ևս: Ի պատասխան Աբգով Համիդի այս գործողություններին, հայերն էլ ետ շմնացին և սկսեցին պատրաստվել մեծ խռովության: Հայերի այդ մտադրությունների մասին մանրամասն տեղեկություն ստանալով, Աբգով Համիդը ամենախիստ միջոցներ ձեռք առավ: Աբգով Համիդը վան ուղարկեց Սադեգդին փաշային, կազմակերպած համիդիյե հեծյալ զնդերը զինեց ամենակատարյալ հրացաններով:

839

Հայերը, տեսնելով Աբգով Համիդի այս գործերը, ավելի ուժեղացրին իրենց պատրաստությունները: || 1896 թվականի օգոստոսի 26-ին զինված հարձակում գործեցին օսմանյան բանկի վրա, գերի վերցրին բանկի ծառայողներին: Նրանց մի մասն էլ զալով Բարձրագույն Դուռը, փորձեց պայթեցնել այն: Հայերի այս գործողությունները ամբողջովին կատաղեցրին Աբգով Համիդին: Մասնավորապես հայերի թե՛ այս գործողությունները, թե՛ սադրազամի դեմ ատրճառակից կրակ բաց անելը, թե սելամլըքի ժամանակ սուլթանի ուրբաթօրյա աղոթքի արարողության զնացող զինվորների վրա ումբ նետելով⁹ նրանցից շատերին սպանելը և նման խռովարարական գործողությունները բորբոքեցին թուրք ժողովրդի մոլեռանդությունը: Այդ օրվանից էլ

Ստամբուլում սկսվեց ահավոր մի ջարդ: Կառավարությունը բռնություն և խստություն գործադրելով, ցանկացավ հանդարտեցնել խռովությունը, սակայն անկարելի էր մարել ժողովրդի զայրույթը: Մի կողմից ռումբեր էին նետվում պանդոկներից, սենյակներից, պատշգամբներից, մյուս կողմից մարտին հրացանի սաստիկ կրակի տակ էին առնելում այն լուսամուտները, որոնցից ռումբեր էին նետվում: Այդ միջոցին երկու կողմերն էլ մեծ կորուստներ տվին: Այս ամբողջ արյունահեղությունը կարելի էր ամենամեծ հանցագործությունը համարել մարդկության և քաղաքակրթության դեմ, սակայն դրա միակ պատասխանատուն, այդ արյունոտ տեսարանների պատճառը նրանք էին, ովքեր իրենց սրտերում կրում էին անձնական մոլի ցանկություններ և անհագ տենչանք:

Այսպես վերջացավ նաև 1896 թվականի կոտորածը: Երկու կողմից էլ իզուր տեղը բազմաթիվ անմեղներ զոհ գնացին: Դրանից հետո ուժեղացավ մեծ տերությունների միջամտությունը: Անմիջապես միջամտեցին նաև կոմիտեները: Հայ կոմիտեներից մասնավորապես Դրոշակ կուսակցությունը այս ջարդից հետո մեծ տերություններին ուղղված բողոքագրում առաջադրում էր հետևյալ պահանջները:

«Բազմաթիվ անգամներ թուրքերի բռնությունների դեմ բողոքեցինք մեծ տերություններին, սակայն մեր այս օրինական բողոքները մերժվեցին կտրականապես: Սուլթան Համիդը մեզ պատասխանեց արյունալի վրեժով: Եվրոպան տեսավ այդ ահավոր եղեռնը և դարձյալ լռեց:

Մեր թափած արյան փոխարեն մեր առաջադրած պահանջներին այժմ էլ մեր աչքի առաջ մարմնավորվեց սրբազան վրեժի գաղափարի նման սև ուրվական: Եվրոպան ոճրային անտարբերությամբ մեզ պատասխանեց. «ուժը հաղթում է իրավունքին»: Մենք՝ անճարներս, մարդկային իրավունքներից զուրկ թշվառներս էլ Աբգով Համիդի բռնապետական շղթաները փշրելու համար, ամեն տեսակի միջոցներ փնտրելով, ստիպված եղանք դիմելու տեխնիկային:

Այլևս վաղուց անցել է դիվանագիտական նենգությունների ժամանակը:

100,000 անմեղ հայերի թափած արյունը մեզ այժմ իրավունք է տալիս ազատություն պահանջելու: || Հակառակ

840

մեր թշնամիների թելադրանքներին, մենք պահանջել և պահանջելու ենք միայն ամենից ավելի անհրաժեշտը.

այդ էլ սրանք են՝

1. Մեծ տերությունների կողմից ընտրված եվրոպացի արտակարգ կոմիսարի նշանակում Հայաստանի համար:

2. Կուսակալների, տեղակալների և կառավարիչների ընտրությունը արտակարգ կոմիսարի կողմից և նրանց հաստատումը սուլթանի կողմից:

3. Եվրոպացի սպանների հրամանի տակ տեղական ժողովրդից անկանոն զորքի, ժանդարմերիայի և քաղաքային ոստիկանության կազմակերպում:

4. Արդարադատության ռեֆորմի գործադրում եվրոպական ձևով:

5. Դավանանքի, կրթության և մամուլի կատարյալ ազատություն:

6. Նրկրի ընդհանուր հասույթի երեք քառորդի ծախսում տեղական կարիքների համար:

842 || 7. Ժամկետանց տուրքերի ներում:

8. Հարկերից ազատում հինգ տարի ժամանակով և հաջորդող հինգ տարվա հարկերի հատկացում ներկա խառնակություններից առաջացած վնասները ծածկելու համար:

9. Բռնագրավված անշարժ գույքի վերադարձում:

10. Հայ գաղթականների ազատ վերադարձ:

11. Հայ քաղաքական հանցագործների ներում:

12. Մեծ պետությունների պատվիրակներից կազմված ժամանակավոր հանձնաժողովի նշանակում, պայմանով, որ այդ հանձնաժողովը հաստատվի Հայաստանի գլխավոր քաղաքներից մեկում և վերահսկի վերոհիշյալ հոգվածների կենսապոքծմանը:

Ահա սրանք էին հայերի ցանկացած պայմանները: Աբդուլ Համիդի հոռի ռեժիմը տարածվում է ոչ միայն հայերի վրա, այլև ազգի բոլոր անհատների, ամբողջ օսմանյան ազգի վրա: Հետևաբար օսմանցիների անունից գործելով և օսմանյան հայրենիքի փրկությունը նկատի ունենալով, ցանկալի էր նախ և առաջ գործել ազատասեր զաղափարների տեր օսմանցիների հետ միասին և այս պահանջների մեջ մտցնել նաև մյուս հայրենակիցների իրավունքների պահպանությունը երաշխավորող հոգվածներ:

Հայկական հարցը բացառապես հայերի կյանքի և ազատության պահպանման համար հրապարակ եկած հարց չէր: Արդարև, այս հարցի առաջադրումը հայերի կողմից նպատակ ուներ պահպանել նրանց հասարակական դիրքը և ազատությունը, սակայն կային երկու պետություններ ևս, որոնք ցանկանում էին ամենից ավելի օգուտ քաղել դրանից և իրենց քաղաքական ու տնտեսական շահը կապում էին այդ հարցի լուծման հետ: Դա էլ Անգլիան էր և Ռուսաստանը:

Ի միջի այլոց, Կիպրոսի պայմանագրում հիշատակված հանձնառություններից բացի, Անգլիայի ուշադրությունը շարունակ կենտրոնացած էր Անատոլիայի վրա. սրա պատճառն այն էր, որ Անգլիան Անատոլիայում ուներ տնտեսական, կրոնական և քաղաքական շատ կարևոր շահեր: 1890 թվականից ի վեր Աբդուլ Համիդը երբեմն ձեռնարկում էր այնպիսի գործեր, որոնք վնասում էին այդ շահերից մի քանիսին:

843 Բեռլինի պայմանագրից հետո Անգլիայի առևտրական շահերի մեջ նկատվում էր նպատակի որոշ || փոփոխություն: Այն ճանապարհը, որը ժամանակին էրգրումի և Բալյադիդի միջոցով Սև ծովը կապում էր Իրանի հետ և դարևը շարունակ հայերի համար ծառայում էր որպես հարստացման միջոց, 1878 թվականին ստացել էր արտակարգ նշանակություն:

Հենց դրա համար էլ անգլիական կառավարությունը հավանություն չէր տվել Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի տասնիններորդ և քսաներորդ հոդվածներին, որովհետև այդ հոդվածները վերոհիշյալ ճանապարհը դնում էին Ռուսաստանի մշտական վերահսկողության տակ: Հետևաբար, Բեռլինի դաշնագրի վեցերորդ հոդվածի համաձայն այս հոդերը թողնվել էին Թուրքիային, և այս փաստը համարվել էր որպես Անգլիայի հաղթանակ:

Սակայն այս ճանապարհը հետզհետե կորցրեց իր նախկին նշանակությունը: Ավելի ուշ հայերի համար բացվեց առևտրական նոր ճանապարհ՝ Սև ծովից դեպի Կասպից ծովը տանող ճանապարհը: Բայց այդ ժամանակամիջոցում հայերը առևտուրը կատարում էին միշտ Անգլիայի

հետ: 1840 թվականից ի վեր Մանչեստրում հաստատված հայերը բամբակ էին արտահանում դեպի Թուրքիա և Իրան, և այդ բամբակը հասնում էր մինչև Միջին Ասիա: Հետևաբար Անգլիայի առևտրական շահերը Ռուսահայաստանից ավելի Թուրքահայաստանում էին վտանգի ենթարկվում: Այստեղից երևում էր, որ Վանի և Էրզրումի շրջաններում հայերի կրած ճնշումներից ամենից ավելի անհանգստանում էր Անգլիան: Մինչև իսկ Սամսոնի անգլիական հյուպատոսը այս շրջանի անկարգությունների մասին գրել էր հետևյալ գեկուցագիրը:

«Ներքին կացությունը չափազանց ողբալի է: Խանգարվել, նույնիսկ կանգ է առել առևտուրը, որովհետև այստեղ նա ամբողջությամբ հայերի ձեռքին է: Քանի որ ոչ ոք իր ապագայի մասին վստահ չէ, գոյություն չունի առևտրական վարկ, իսկ սա ցավալի է: Չի կարելի ասել թե ո՞ւր կհասնի սրա վերջը»:

Օսմանյան երկրի մյուս մասերում էլ Անգլիայի առևտրական շահերը լավ վիճակում չէին: Այն ժամանակ, երբ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները, ֆինանսական ղեկավարների և հանձնառուների համար Ռումելիում և Անատոլիայում Ռումելիի և Անատոլիայի երկաթուղիների, նավամատուցներում քարափի կառուցման ընկերության նման առանձնաշնորհումներ էին ձեռք բերում, Անգլիան նման գործերից հեռու էր պահվում:

Առևտրական հարցը այս կացության մեջ եղած ժամանակ, լավ վիճակի մեջ չէին նաև բողոքական միսիոներները: Անգլիական եկեղեցիները Անատոլիայում չունեին ոչ մի միսիոներ: || Այստեղ միսիոներների մեծ մասը ամերիկացիներ էին և գտնվում էին ամերիկյան կառավարության պաշտպանության տակ: Միսիոներների խորհուրդը, որի կենտրոնը գտնվում էր Լոնդոնում, բազմաթիվ անգամներ դիմել էր անգլիական կառավարությանը և խնդրել, որ նա որևէ քայլ ձեռնարկի այդ ուղղությամբ:

Բողոքականությունը ամենից ավելի շատ տարածված էր Հայաստանում:

1892 թվականից սկսած չափազանց ավելացան միսիոներների գանգատները: Նրանք դիմեցին լորդ Սոլսբերին այն կապակցությամբ, որ փակվեցին այն եկեղեցիներն ու

ղարոցները, որոնք բացվել էին առանց հրովարտակի, երկար խոսվեց միսիոներների հանդեպ օսմանյան պաշտոնյաների գործադրած բռնությունների մասին: Վերջապես անգլիական համայնքների պալատում տեղի ունեցած հարցապնդումից հետո, լորդ Սոլսբերին Ստամբուլի դեսպանին ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը.

«Քրիստոնյաների նկատմամբ թույլատրված բռնությունները ստիպում են գործածել խիստ լեզու: Տեղեկացրեք Բարձրագույն Դռան, որ եթե օսմանյան կառավարությունը շուտափույթ անհրաժեշտ միջոցներ չձեռնարկի, անգլիական կառավարությունը անձամբ ձեռնամուխ կլինի բռնություն կատարելու»:

Ամերիկայի հետ միասին անգլիական կառավարության կողմից ցույց տրված այս խստությունը վախեցրեց Արդուշ Համիդին: Դրանից հետո այլևս տեղի չունեցան բողոքականների ձերբակալություններ: Միսիոներներն անմիջապես ստացան իրենց անհրաժեշտ հրովարտակը: 1893 թվականին Ակնում փակվեց երկու եկեղեցի: Խարբերդում միսիոներներից ոմանք վնասակար գրքերի ընթերցանության պատճառով ենթարկվեցին հալածանքի: Այդ պատճառով անգլիական դեսպանը հուշագիր ներկայացրեց Բարձրագույն Դռանը: Լոնդոնի բողոքական կենտրոնից էլ հուշագիր հանձնվեց դեսպան Ռյուստեմ փաշային: Այս հուշագրում հայերի հանդեպ և հատկապես աղգայնության պահպանման նպատակով բողոքական եկեղեցուն հետևելու արգելք հանդիսացող հնչականների դեմ մտքեր էին արտահայտվում: Սակայն Արդուշ Համիդը, բացարձակապես հակառակ լինելով Անգլիային, բոլորովին կարևորություն չտվեց այս հայտարարություններին:

Անգլիական դեսպանը այդ նպատակին հասնելու համար բողոքական երկրների Ստամբուլի դեսպանների հետ միություն կազմեց: Շվեդական և հունգարական դեսպանները մտան այդ միության մեջ. գերմանական կառավարությունը հայտնեց, որ այդ մասին հանդես կգա բանավոր հայտարարությամբ. ամերիկյան կառավարությունը այս մասին խոստացավ իր օժանդակությունը: Երբ Անգլիայի այս հուշագիրը պաշտպանություն գտավ || բոլոր բողոքական կառավարությունների կողմից, Բարձրագույն Դռանը

որոշեց բացարձակապես չմիջամտել բողոքականների դավանական ազատության գործին (1894):

Անգլիան դավանական հարցը լուծելուց հետո, ձեռնամուխ եղավ նաև քաղաքական հարցերին: Քանի որ այս խնդիրը մասամբ վերաբերում էր հայերին, ապա դրա լուծումն էլ ավելի դժվար էր:

Համաձայն Կիպրոսի դաշնագրի, Անգլիան ուներ միջամտելու իրավունք, բայց նա վաղուց ի վեր զանց էր առել այս պարտավորությունը, որովհետև իր միջամտությունը պատճառ էր դառնալու նաև ուրիշների միջամտության, իսկ դա Անգլիայի համար երբեք ցանկալի չէր: Մյուս կողմից Անգլիայում արտակարգ ազդեցություն վաշելող Անգլո-ամերիկյան ընկերությունը դրդում էր անգլիական կառավարությանը կատարելու այդ միջամտությունը: 1890 թվականին հայերի կողմից և հայերի փողով կազմված այս ընկերությունը, անգլիացիներից շատ քիչ անդամներ ունենալով հանդերձ, վերջում շատ ավելի մեծ ծավալ ստանալով, սկսել էր հայերի իրավունքների պաշտպանության համար թերթերում հոդվածներ հրատարակել:

Արդու Համիդը կարծում էր, որ այդ հոդվածները գրվում էին քաղաքական մի կուսակցության կողմից, իսկ արտաքին գործերի մինիստր Սալիդ փաշան հայտնում էր, որ այս հոդվածները Թուրքիայի ղեմ լինելով հանդերձ, գրվում էին արտասահմանում հանրային կարծիքը մոլորեցնելու համար: Սալիդ փաշան այս հարցի մասին հատուկ գրություն էր ուղարկել Լոնդոնի դեսպանին, իսկ դեսպանը պատասխանել էր, որ ինքը տեղեկություն չունի այդ հոդվածներից, բայց միաժամանակ հայտնել էր, թե ինքը հետևցնում է, որ 1891 թվականից ի վեր Բարձրագույն Դուռը փոխել է իր վերաբերմունքը հայերի հանդեպ: Ապա հետևելով վերջին տասը տարվա ընթացքում Անգլիայի կողմից հայտնված տեսակետին, հանձնարարել էր ուշադրություն դարձնել պաշտոնյաների ընտրության հարցին, իսկ Բարձրագույն Դուռը շարունակել էր իր հին վարքագիծը:

Անգլիայի այս գործելակերպը շատ էր անհանգստացնում Արդու Համիդին: Անգլո-ամերիկյան ընկերության գործունեության մասին լուր ստանալով, Արդու Համիդը խիստ զայրացավ, նույնիսկ զանգատվեց, որ պառլամենտում արտասանված ճառերով, թերթերում հրատարակված

հոդվածներով գրգռում են հայերին: Արդու Համիդը հարմար չէր նկատում նման հոդվածների հրատարակումը թերթերում և փափագում էր, որ անգլիական մամուլը ևս լինի այնպիսին, ինչպիսին էր օսմանյան մամուլը: Մինչև իսկ Ռյուստեմ փաշան մի օր այս հարցի մասին Յըլդըզից ստացած հեռագիրը տարել էր || արտաքին գործերի մինիստրության: Այս հեռագրում ասված էր, որ անգլիական կառավարության ներկա գործելակերպը չի համապատասխանում օսմանյան պետության և Անգլիայի միջև վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող անկեղծությանը և նորին մեծություն սուլթանը հարց է տալիս, թե մինչև ե՞րբ պիտի շարունակվի այս ցավալի վիճակը (1893):

Արդարև ամբողջ Անգլիան ղեմ էր Արդու Համիդին: «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթի հոդվածներից և Գլադստոնի արտասանած ճառերից մարդասերները, հոգևորականները, համալսարանի ուսանողները, քաղաքական ղեկավարները, գրականագետները, աղատականները, պահպանողականները, միութենականները և վերջապես ամբողջ Անգլիան ղեմ էին Արդու Համիդին: Սալիդ փաշան Լոնդոնում առաջացած մտքերի այս փոփոխության համար զանգատվում էր Լոնդոնի դեսպանին, սակայն չէր իմանում, թե անգլիական ժողովուրդը որքան էր հետաքրքրվում օսմանյան պետության վիճակով, և թե հասարակությունը որքան կարող էր ազդվել թերթերի հաղորդած լուրերից:

Արդու Համիդը այս հարձակումների կապակցությամբ անձամբ բողոքեց Անգլո-ամերիկյան ընկերության ղեմ: Ստամբուլի անգլիական դեսպանը վերջին անգամ հայտնեց, որ այդ գրությունը վերացնելու միակ միջոցն է լավ վարչակարգը և արդարության հաստատումը մուսուլմանների ու քրիստոնյաների միջև: Արդու Համիդը կարծես համոզվեց դեսպանի հայտարարությունից, և որոշ ժամանակ տիրեց հանգիստություն և խաղաղություն: Արդու Համիդը, գիտենալով, որ չպիտի կարողանա բացահայտ թշնամությամբ գործել Անգլիայի ղեմ, կամեցավ գործել խուսափողական միջոցներով:

Անգլիական կառավարությունը այս բոլոր գործերը կատարում էր Անատոլիայում իր տնտեսական շահերը պահպանելու համար: Օսմանյան երկրի այս մասում հան-

դարաւութիւնն ու խաղաղութիւնը կատարյալ լինելու դեպքում Անգլիան շատ հեշտութեամբ կարող էր զարգացնել իր առևտուրը, իսկ հայերին ամենից ավելի խռովութեան դրդողը իրականում Ռուսաստանն էր: Օրինակ, Ռուսաստանի էրզրումի հյուպատոսը տասը տարուց ի վեր երբեք չէր փոխվել: Այս անձը հայերին բաց ի բաց խռովութեան էր գրգռում: Ռուսաստանը պաշտպանում էր հայ խռովարարներին, ուզում էր նրանց ազատել օսմանյան կառավարութեան ձեռքից: Ստույգ է, որ հայերի մեծ մասը դիմում էր Անգլիայի կառավարութեանը, սակայն կային նաև Ռուսաստանին, մինչև անգամ Յրանսիային դիմող հայեր: Խռովարար կոմիտեները Ռուսաստանում ունեին իրենց կենտրոնները և թղթակիցները. նույնիսկ «Կապույտ գրքում» ամբողջութեամբ արձանագրվել էին այս կուսակցությունների ոճրագործություններն ու խռովությունները:

847 իսկ Բարձրագույն Դուռը կարծում էր, որ հայկական խռովությունը Անգլիայի վրիժառությունն է, որը գոհ չէր Ռուսաստանի և Սերգույ Համիդի միջև ստեղծված մտերմությունից: Մինչդեռ Անգլիան երկար ժամանակ կարևորություն չէր տալիս հայերի պահանջներին: Նույնիսկ Անգլիայի էրզրումի հյուպատոսը իր մի զեկուցագրում՝ գրել էր, թե «մի տարի է, ինչ գտնվում եմ այս երկրում, ոչ մի կերպ չեմ հասկանում հայերի պահանջները»: Անգլիայում մտքերի փոփոխության համար ամենից շատ պատճառ էին հանդիսացել «Դեյլի նյուս»-ի հոդվածները: Արդարև անկասկած է, որ այդ հոդվածների պատճառով կոմիտեները կրկնակի ավելացրին իրենց ջանքերը և որոշ շափով էլ հուսադրվեցին: Մասնավորաբար 1892 թվականին ազատականների իշխանության գլուխ անցումը ավելացրել էր նրանց հանդեգնությունը: Անգլիական հյուպատոսները ավելի էին գորգրեւել այդ համարձակությունը, իսկ կառավարությունը, ենթարկվելով հանրային կարծիքին, սկսել էր պաշտպանել հայերին:

Անգլիական կառավարությունը այս միջոցներին Աֆրիկայում, Ամերիկայում, Ասիայում զբաղված էր ավելի կարևոր գործերով, բայց չէր կարող լքել նաև հայերին: Տարված լինելով Արդուլ Համիդի երկերեսանի քաղաքականությամբ, Անգլիային չէր հաջողվում արագ լուծել այս հարցը: Սակայն լորդ Սոլսբերիին հաջորդած Չեմբերլենը գոր-

ծեց ավելի հանդարտ: Նա համոզվեց, որ բողոքականների հարցի նման մի հարց կարելի կլինի լուծել միայն մեծ տեղությունների հետ համաձայնության գալու միջոցով: Ստամբուլի անգլիական դեսպանը շատ հարմար դատեց այդ միտքը: Արդարև Ռուսաստանի և Յրանսիայի կառավարությունները կարող էին մտնել այսպիսի մի համաձայնության մեջ, որովհետև Յրանսիան հայ կաթոլիկների, իսկ Ռուսաստանը Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածի հիման վրա կատարելապես կհամաձայնեին այս մտքին:

1894 թվականի Սասունի ջարդի ժամանակ անգլիական հյուպատոսը այդ ջարդի մասին տեղեկացրեց Բարձրագույն Դուռը, իսկ Բարձրագույն Դուռը հայտարարեց, որ հյուպատոսը սուտ է խոսում, և որ այդ խռովության հրահրողը ինքն է եղել: Դրանից հետո անգլիական դեսպանը տեղեկացրեց, որ անմիջապես կուղարկի քննիչ հանձնաժողով: Որոշվեց ուղարկել ռուս, անգլիացի և ֆրանսիացի ներկայացուցիչներից բաղկացած մի հանձնաժողով: Այդ ժամանակ Անգլիան այս հաջողությունից ազատ շունչ քաշելով գործը թողեց Ռուսաստանին և Յրանսիային:

848 Յրանսիական և ռուսական կառավարությունները այս հարցը լուծելու համար գործեցին միասնաբար: Սակայն այս գործակցությունը նախապես որոշված համաձայնության հետևանք չէր, այլ իրենց միջև եղած նույնանման զգացումից և շահերից առաջացած գործակցություն էր: Այնուամենայնիվ, այս միջոցին Օսմանյան երկրում Յրանսիայի դիրքը շատ նպաստավոր էր: Արդուլ Համիդը ֆրանսիացիներին շատ դրամ շահելու միջոցներ էր տալիս, նրանք էին ստանում բոլոր առանձնաշնորհումները: Արդուլ Համիդը սրանով էլ չէր բավարարվում, առատորեն պատվո նշաններ էր շնորհում ֆրանսիական թերթերին: Հետևաբար ֆրանսիական շահերին հակառակ էր Արդուլ Համիդի քաղաքականությանը դեմ որևէ աննպաստ գործելակերպ: Իսկ Ռուսաստանը բացի հայերին թշնամի լինելուց, սկսել էր հետևել Նիկոլայ առաջինի քաղաքականությանը: Օսմանյան երկրներում փոքր պետությունների ստեղծումը, ի վերջո կարող էր դժվարությունների պատճառ դառնալ Ռուսաստանի համար: Ռուսաստանի համար շատ նպաստավոր էր, որ օսմանյան պետությունը Եվրոպայում նեղուցները

պահպանելու պարտականութիւնն էր կատարում: Եթե օսմանյան պետութիւնը ընդունէր Ռուսաստանի հովանավորութիւնը, Բարձրագույն Դռան անկախութեան համար Ռուսաստանը ոչ մի օժանդակութիւն չէր խնայի:

Ահա այս պատճառով Յրանսիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրները ծառայում էին միեւնոյն գաղափարին: Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը ծերացած լինելով չափազանց շատ էր ցանկանում խաղաղութիւն և անգործութիւն: Իշխան Լոբանովը փափագում էր պահպանել ներկա հավասարակշռութիւնը և զգուշանում էր այս հավասարակշռութիւնը խախտող տարածայնութիւններից: Նա ժամանակին ծառայել էր Վիեննայի ռուսական դեսպանութիւնում, պայքարել էր Բալկաններում Ավստրիայի հարձակումների դեմ:

Յրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը, լինելով ավելի երիտասարդ, հավանաբար նրա չափ կողմնակից չէր խաղաղութեան և հանդարտութեան: Մեծ հույսեր էր ներշնչում Գաբրիել Հանոթին: Ժամանակին եղել էր գործերի հավատարմատար Ստամբուլում: Իր ուշիմութեան շնորհիւ ձեռք էր բերել փայլուն դիրք: Հանոթին մեծ համակրանք էր տածում Աբդուլ Համիդի հանդեպ, դրա համար էլ Հանոթին իշխան Լոբանովի նման շարունակ հետապնդում էր Թուրքիայի շահերին համապատասխանող քաղաքականութիւն:

Հայկական հարցի գոյութեան ամբողջ ժամանակամիջոցում Հանոթին արտաքին գործերի մինիստրութիւնում չի եղել: Զարդերը սկսվել էին հոկտեմբերի մեկին, այսինքն նրա առաջին մինիստրութեան շրջանը վերջանալուց առաջ և հավանաբար նրա ազդեցութիւնը եղել է նաև Կոնստանդնուպոլսի տեսակցութեան վրա:

Հանոթին շարունակ պաշտպանում էր Աբդուլ Համիդին: Երբ տեղի ունեցավ 1896 թվականի ջարդը, իբրեւ գեսպանները մի հուշագիր ուղարկեցին Աբդուլ Համիդին: Այդ հուշագրի բովանդակութիւնը հետևյալն էր:

«Մեծ տերութիւնների դեսպանները մայրաքաղաքում և շրջակայքում շարունակվող խառնակութիւնների մասին իրենց ստացած տեղեկութիւնները ներկայացնում են Ձեր կայսերական ուշադրութեան: Բազմաթիւ զինված հրոսակներ անիրավաբար հետապնդում և սպանում են հայերին,

չբավականանալով փողոցում նրանց հետապնդելով և սպանելով, հայերին բռնելու և սպանելու համար մտնում են նրանց տները, նույնիսկ օտարների բնակած տները: Նման դեպքեր նկատել են անձամբ դեսպանները և դեսպանատան ծառայողների մեծամասնութիւնը: Բուն քաղաքից բացի, նման դեպքեր տեղի են ունեցել նաև Բեքք, Ռումելի, Հիւսար, Քանդիլի և այլ տեղերում: Մեծ տերութիւնների դեսպանները ուղղակի դիմում են որպէս վեհապետի Ձերդ կայսերական մեծութեանը, խնդրելով անհապաղ ու վճռական հրամանով անմիջապէս վերջ դնել այդ անօրինակ դեպքերին, որոնք վտանգավոր հետևանքներ կարող են ունենալ օսմանյան պետութեան համար»:

Դեսպանների այս հուշագրի կապակցութեամբ Հանոթին Աբդուլ Համիդի մասին շատ քաղաքական և քաղաքական քննարկ էր արտաբանում, որ, ինչ էլ ասելու լինէր, հեռագրով թառ առ բառ պիտի հաղորդվէր Աբդուլ Համիդին:

Սակայն նման քաղաքականութիւն վարելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ Բիսմարկի չափ անկաշկանդ մտածողութիւն, մինչդեռ ոչ Հանոթին, ոչ էլ Լոբանովը չունին այդ հատկութիւնը: Այդ պատճառով երկուսն էլ, ընդունելով անգլիական պահանջները, միջամտեցին հայկական հարցին: 1894 թվականին, երբ տեղի ունեցավ Սասունի դեպքը, նրանք մասնակցեցին հանձնաժողովին: Հավանաբար նրանք անկարեւոր մի բան էին համարում այս դեպքը, որովհետեւ այս թվականին գրած իր մի հուշագրում Բարձրագույն Դուռը հայտարարում էր, որ այս խառնակութիւնը տեղի է ունեցել մի հայ խռովարարի կողմից: Ըստ Բարձրագույն Դռան հուշագրի, հիշյալը չի բավականացել հայերին խոսքով գրգռելով, նաև քաջալերել է նրանց, որ օգապարիկով Անգլիայից զինվոր բերել տալով, հարձակվեն Մուշի վրա: Կազմակերպել է նույնպէս հրացանով, դաշույնով, կացինով և նման զենքերով զինված հրոսախմբեր:

Հիշյալ հրոսակները, հաճույք զգալով իրենց գործած վայրագութիւններից, նախատական խոսքեր են ասել պետական կրօնի դեմ և «կեցցեաներ» են կանչել իրենց երեւակայական թագավորի համար:

Բարձրագույն Դուռը բողոքում էր նաև Լոնդոնում

հնչակյանների նկատմամբ ցուցաբերվող հանդուրժողականության համար: Լոնդոնի դեսպան Ռյուստեմ փաշայի տված մի ղեկուցագրում հայտարարվում էր, որ հնչակյանները հարաբերություն ունեն Լոնդոնում բնակվող ռուս նիճիլիստների հետ: Բարձրագույն Դռան կողմից Ստամբուլի անգլիական դեսպանին տրված մի հուշագրում հետևյալ մտքերն էին արտահայտվել:

«Վանի անգլիական հյուպատոսը վերջերս եկել է Բիթլիս, նրա դրդումով այդ երկու քաղաքներում բնակվող հայերը ժողով են գումարել և օսմանյան կառավարության դեմ ստորագրել մի խնդրագիր: Տեղական պաշտոնեություն կողմից կատարված քննության հետևանքով պարզվել է, որ հիշյալ հյուպատոսը իր թարգմանչի միջոցով հայերին դրդել է գումարել նման ժողովներ և մինչև անգամ նրանց ապստամբության է հրահրել կառավարության դեմ»:

851 Բարձրագույն Դռուը անգլիական դեսպանին այս կարգի հաղորդագրություն ներկայացնելով հանդերձ, արտասահմանյան երկրներում || գտնվող դեսպաններին բողոքի ձևով հայտնում էր, որ Սասունի կողմերում ապստամբած հայերի դեմ զորք ուղարկելով, ապահովել է անդորրությունը և խաղաղությունը, սակայն անբարյացակամ տրամադրություններով տարված եվրոպական մամուլը ճշմարտությանը հակասող հոգեվածներ էր հրատարակում:

Այս կերպ գործելով, Աբդուլ Համիդը ցանկանում էր Սասունի ջարդի քննության հարցում արգելք լինել Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միացմանը Անգլիային: Բացի դրանից, Աբդուլ Համիդը Սասունի դեպքի քննության համար նախապես համաձայնվել էր հանձնաժողով ուղարկել, բայց հետո միտքը փոխել էր և ավելի ուշ նորից համաձայնվել անգլիական դեսպանի սպառնալիքի հետևանքով:

Սակայն հյուպատոսը դեռ չվերադարձած, Ստամբուլում լավ համոզում էր ստեղծվել Սասունի դեպքի ճշգրիտ վիճակի մասին: Իզմիրլյան պատրիարքը զգալով, որ հայերը ընդհանրապես պաշտպանության են արժանանալու, առաջ էր քաշել Աբդուլ Համիդի խոստացած բարենորոգումների հարցը, և նույնիսկ գրել էր հայ ազգի պահանջները բովանդակող մի հուշագիր:

1895 թվականի փետրվարի յոթին լորդ Չեմբեռլենը Ստամբուլի իր դեսպանին հեռագրելով, թույլատրեց Ռու-

սաստանի և Ֆրանսիայի դեսպանների հետ միասին հետաքրքրվել բարենորոգումների հարցով: Անգլիական կառավարությունը, քսան տարուց ի վեր հետապնդած քաղաքականությունից հրաժարվելով, կողմնակից եղավ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրով նախատեսված բարենորոգումների գործադրման: Սակայն անգլիական ժողովուրդը չբավականացավ միայն սրանով. նա պահանջեց նաև ազատ արձակել մեկ երկու տարուց ի վեր խռովությունների պատճառով ձերբակալված և բանտարկված հայերին: Լորդ Չեմբեռլենը եռյակ տերություններին առաջարկեց այս մասին ներկայացնել միացյալ պահանջ: Սակայն Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունները հարմար դատեցին նախ և առաջ պահանջել ընդհանուր ներում, ապա առաջ քաշել բարենորոգումների հարցը: Աբդուլ Համիդը Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունների այս ընթացքը Անգլիայի քաղաքականության պարտությունը համարելով, մի քիչ ավելի համարձակ դարձավ: Որոշ ժամանակ հետո հայտարարեց, որ հայկական խռովությունների և անգլիացիների տարածած անստույգ լուրերի հետևանքով առաջացած ներկա կացությունը չէր հասել բարենորոգումների գործադրման անհրաժեշտության աստիճանին: Այնուամենայնիվ, բայրամից հետո մի հանձնաժողով պիտի ուղարկվեր Անատոլիա, և իր կարծիքով այս քաղաքականությունից հետո || այլևս Բարձրագույն Դռան և Անգլիայի միջև տարածայնություն չէր առաջանա: Միևնույն ժամանակ Պետերբուրգի անգլիական դեսպանն էլ հետևյալն էր հեռագրում.

852 «Տեսա իշխան Լոբանովին: Անհամբերությամբ սպասում է դեսպանների առաջարկին: Նրա կարծիքով հայերը մեծամասնություն են կազմում միայն Բիթլիսում, Անկարայում և Ալեքսանդրետում: Իսկ այս երեք քաղաքները իրարից այնքան հեռու են, որ դրանք մեկ նահանգի մեջ միավորելն անհնարին է: Հայերը ցրված են ամբողջ երկրի և ավելի ճիշտ ամբողջ երկրագնդի վրա: Ճիշտն ասած, այսօր գոյություն չունի ոչ մի կետ, որը կարողանա Հայաստան կոչվել, հետևաբար այս մասին չի կարելի նկատի ունենալ իբրանանի կազմակերպությունը»*:

* «Կապույտ գիրք», 1896, էջ 16:

Ռուսաստանում իշխան կոբանովը այսպիսի դատողություններ էր անում, իսկ պարոն Հանոթոն գրեթե նույն ձևով իր միտքն արտահայտում էր Ֆրանսիայի պառլամենտում:

Իշխան կոբանովի այս պատասխանը ստացվելու ժամանակ հասավ նաև էրզրումի հյուպատոսների ներկայացրած միացյալ զեկուցագիրը: Այս զեկուցագրից երևում էր, որ հայերի վիճակը դժվարացել է և քաղաքում գտնվող հյուպատոսները իրենց թարգմաններին ուղարկել են նահանգապետի մոտ, իսկ վերջինս նրանց բարյացակամորեն չընդունելուց բացի, հայտնել է, որ նման տեղեկությունները որևէ հիմքից զուրկ են:

Այդ ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները Ստամբուլում գործում էին միասնաբար: Երկու դեսպանները մի հուշագրի հետ միասին կազմել էին բարենորոգումների մի նախագիծ: Այդ հուշագիրն ու նախագիծը Բարձրագույն Դռանը պետք է հաղորդվեին կիսապաշտոնական ձևով:

Քանի որ Աբդուլ Համիդը հայտնել էր իր համաձայնությունը, Հանոթոն բոլորովին անկախ էր թողնում իր դեսպանին: Իսկ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը կասկածում էր այս նախագծի բարեհաջող արդյունքի վրա, բայց նա էլ ամբողջ գործը թողնում էր երկու դեսպանների հեռատեսությանը:

Երկու դեսպանները հուշագիրը և բարենորոգումների նախագիծը 1895 թվականի մայիսի 11-ին ներկայացրել էին Բարձրագույն Դռանը: Այս նախագիծը վերաբերում էր էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սերաստիայի, Խարբերդի և Դիարբեքի նահանգներին: Հուշագրի զանազան կետերը հետևյալներն էին.

1. Անհրաժեշտության դեպքում կրճատել նահանգների թիվը:

2. Երաշխիքներ տալ կուսակալների ընտրության հարցում:

3. Ներում շնորհել քաղաքական հանցանքների համար դատապարտված կամ բանտարկված հայերին:

4. Վերադարձնել գաղթած և կամ աքսորված հայերին:

5. (?)

6. Հետաքննել բանտերի և բանտարկյալների վիճակը:

7. Նահանգներում բարենորոգումների գործադրմանը հսկելու համար նշանակել արտակարգ կոմիսար:

8. Ստամբուլում ստեղծել մշտական վերահսկիչ հանձնաժողով:

9. Հատուցել Սասունում և ուրիշ վայրերում տեղի ունեցած դեպքերից հայերի կրած վնասները:

10. Կրոնափոխության հարցը դնել օրինական հիմքի վրա:

11. Ամբողջապես գործադրել ու պահպանել հայերին տրվող առանձնաշնորհումները:

12. [Բարեկամ] Անատոլիայի մյուս նահանգներում բնակվող հայերի վիճակը:

Այս նախագիծը Անգլիային այնքան էլ չէր գոհացրել: Անգլիական կառավարությունը չէր կարողացել իր ցանկացած հոգվածներն ավելացնել այս նախագծին, որովհետև Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները հայտնել էին, որ այդ հոգվածները շատ դժվար կլինեին ընդունել տալ ինչպես իրենց կառավարություններին, այնպես էլ Բարձրագույն Դռանը: Սակայն Անգլիան այս մասին որոշել էր պահանջել գոնե մյուս պետությունների բարոյական օժանդակությունը, որի համար դիմել էր Գերմանիայի, Ավստրիայի և Իտալիայի կառավարություններին: Գերմանիայի կառավարությունը Անգլիայի առաջարկի կապակցությամբ դիմել էր Աբդուլ Համիդին, որը ոչ միայն չէր համաձայնվել բարենորոգման վերաբերյալ Գերմանիայի ներկայացրած առաջարկին, այլև օրից օր ձգձգել էր հիշատակագրին տալիք պատասխանը:

Այդ միջոցին Դիարբեքի Ֆրանսիական հյուպատոսից ստացված մի զեկուցագրում հայտնվում էր, որ քրդերը դարձյալ մտադիր են հարձակվել հայերի վրա: Ֆրանսիական հյուպատոսի այս ձեռնարկին չմասնակցեց ուս հյուպատոսը: Նույն միջոցին իշխան կոբանովն էլ Պետերբուրգի անգլիական դեսպանի հետ ունեցած իր տեսակցության ժամանակ տեղեկացրեց, որ Հայաստանից ստացված լուրերը չափազանց տագնապալի են և որ հայերը, հենվելով լոնդոնում գտնվող կոմիտեների վրա, պատրաստում են խռովություն: Իշխան կոբանովի այս խոսքերը իսկույն հակազդեցություն առաջացրին Ստամ-

բուլում: Աբդուլ Համիդը հայտնեց, որ առայժմ բարենորոգումների նախագծի քննութեան ժամանակը չէ: Անգլիական կառավարությունը պնդեց, որ բարենորոգումների նախագիծը քննարկվի: Նույն միջոցին իշխան Լորանովը Ստամբուլի իր դեսպանին || հեռագրով հայտնեց, որ Ռուսաստանը չպիտի կարողանա հետևել Անգլիայի հետապնդած ուղղությանը և վճարականապես դեմ է ապագայում Անատոլիայում հայկական թագավորության ձևով հայկական նահանգի ստեղծմանը, որը ունենա ինքնավար վարչություն*:

Աբդուլ Համիդը միևնույն ժամանակ խորհուրդ գումարելով, բարենորոգումների նախագծի վերաբերյալ նախապատրաստեց մի պատասխան, որը սակայն բացասական պատասխան բովանդակելու պատճառով ուշադրության չառնվեց դեսպանների կողմից: Իշխան Լորանովը հայտարարեց, որ Աբդուլ Համիդից այդպիսի պատասխան արդեն սպասելի էր, բայց եթե նա նույնիսկ համաձայնվի էլ հայերի համար կատարվելիք բարենորոգումներին, ապա հավանություն չի տա Անատոլիայի սահմանի վրա նոր Բուլղարիայի ստեղծմանը:

Այդ միջոցին երեք դեսպանները Ստամբուլում բավականին աշխատեցին հայերի համար: Սակայն Փարիզից ստացված հաղորդագրության մեջ պարոն Կամբոնի ուշադրությունը հրավիրվում էր մակեդոնական հարցի վրա, Ռուսաստանի դեսպան Նելիզովին էլ հանձնարարվում էր առանձնապես ջանք չթափել Բարձրագույն Դռանը ներկայացվելիք բարենորոգումների առաջարկում:

Բավական ժամանակ անցնելուց հետո Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները իրենց ստացած հրահանգների համաձայն հրաժարվեցին բանակցություններից: Այս բանից Աբդուլ Համիդը շատ զոհ մնաց: Նա արտակարգ կոմիսար ուղարկեց Անատոլիա, բարենորոգումների հարցում ևս շատ խուսափողական պատասխաններ տվեց դեսպաններին: Վերջապես անգլիացիների համբերությունը սպառվեց: Չեսթերում գումարված վիթխարի մի միտինգում Գլադստոնը իր արտասանած ճառում թուրքերի հան-

դեպ խիստ լեզու գործածեց: Գլադստոնը հանձնարարեց, որ Անգլիան խստովյամբ գործի Աբդուլ Համիդի նկատմամբ: Նույնիսկ Ստամբուլում Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանների համբերությունը սպառվեց: Սակայն իշխան Լորանովը սրան էլ առարկեց. նա հայտնեց, որ դեսպանները շատ են առաջ գնում, և որ բարենորոգման նախագիծը ընդունելի չէ: Այդ ժամանակ անգլիական կառավարությունը առաջարկեց սահմանափակել վարչական գործերի նկատմամբ եվրոպական տերությունների կողմից հսկողություն սահմանելու պահանջները: Իշխան Լորանովը այս նախագիծը Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի ոգուն համապատասխան գտավ: Գերմանական կառավարությունը խիստ տոնով հասկացրեց Բարձրագույն Դռանը, որ պետք է ընդունել Անգլիայի առաջարկը: Երեք դեսպանները, որոնք մինչև այդ հրաժարվում էին բարենորոգման պահանջներից, այս անգամ արտահայտվեցին միջազգային || վերահսկիչ հանձնաժողով ստեղծելու օգտին: Այդ կապակցությամբ Ռուսաստանը հայտարարեց, որ եթե Բարձրագույն Դռուր չհամաձայնվի այդ մտքին, ապա ինքը առանձին պիտի մնա Անգլիայի հետ: Դրանից հետո քննվեց այն հարցը, թե քանի հոգուց պետք է բաղկացած լինի հանձնաժողովը: Սակայն այդ ժամանակ իշխան Լորանովը հանկարծ փոխեց իր միտքը և, պահանջելով գործադրել բարենորոգումները և արագ կերպով լուծել այս հարցը, հետևյալ հեռագիրը ուղարկեց Լոնդոն:

«Բարձրագույն Դռուր, լորդ Սոլսբերիի առաջարկած վերահսկողությանը ընթացք չտալու համար, ընդունել է [մի սկզբունք], որ դեսպանների թարգմանները ուղղակի կապված լինեն առաջարկված նախագիծում նշված վերահսկիչ հանձնաժողովին, և շատ աննշան փոփոխություններով հավանություն է տալիս մեր բոլոր պահանջներին: Հայկական հարցը իր վախճանին հասցնելու տեսակետից այս արդյունքը կարելի է գոհունակության արժանի համարել»:

Բարձրագույն Դռան ընդունած կետերը հիմնականում ոչ մի կարևորություն չունեին: Կառավարությունը առաջարկված բարենորոգումները ընդունել էր ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ Օսմանյան երկրի վրա տարածելու պայ-

* «Կապույտ գիրք», 1896, էջ 73—76:

մանով, սակայն իշխան Լորանովը այս պարագան շատ հարմար գտավ: Դեսպաններին առաջարկվեց իրենց կառավարություններին ստանալիք հեռագրերի համաձայն ընդունել Բարձրագույն Դուռն նախագիծը: 1895 թվականի հոկտեմբերի 17-ին տրվեց կայսերական մի հրովարտակ: Ֆրանսիական և ռուսական թերթերը այս հրովարտակը ընդունեցին որպես հայկական ճգնաժամի վախճան, բայց իրականում այդ հրովարտակը ոչ մի հարց չէր լուծում: Վճռականորեն մերժվեց մեծ տերությունների վերահսկողությունը, իսկ այդ միջոցին տեղի ունեցած խռովությունները փաստորեն հաստատում էին այս բարենորոգման անբավականությունը, որովհետև Ստամբուլը լողում էր կրակի ու արյան մեջ (1895):

Երբ սկսվեց Ստամբուլի ջարդը, դեսպանատան նավերից վեցը Թարաբիայից շարժվելով եկան Թոփխանեի դիմաց: Դեսպանատների թարգմաններից հինգ հոգի գնացին Բարձրագույն Դուռ և մի հուշագիր հանձնեցին: Ռուսական թարգմանը չէր միացել նրանց: Ավստրիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Անգլիայի թարգմանները եկան Բարձրագույն Դուռ և Դռնից ստացան հետևյալ պատասխանը. «Այդ մասին տեղեկություն չունենք»: Այդ պարագային մեծ տերությունների դեսպանները մի հուշագիր կազմելով, պահանջեցին քաղաքում պահպանել անդորրություն և ապահովություն: Ի պատասխան դրան Բարձրագույն Դուռը հայտարարեց, որ հանցանքը բացարձակապես հայերինն է, բայց և այնպես իսկական ոճրագործները երևան հանելու համար կկատարվի || հետաքննություն: Այդ դեպքում դեսպանները պահանջեցին ազատ արձակել եկեղեցիներում ապաստանած և թշվառության մատնված հայերին: Դեսպաններն սկսել էին այլևս ինքնուրույն գործել: Այս անգամ Ավստրո-Հունգարիան էլ սկսել էր պաշտպանել անգլիական քաղաքականությունը:

Արդարև այդ ժամանակ Թուրքիայի ներքին կացությունը խառնակ և վատ վիճակում էր: Տրապիզոնի ջարդը չորս կողմը ներկում էր արյունով, Մակեդոնիան վառվում էր խռովության բոցերի մեջ, Ավստրո-Հունգարական կառավարությունը այս դրությունը նկատի ունենալով, առաջարկել էր խիստ ճնշում գործադրել Աբդուլ Համիդի վրա:

Իտալական կառավարությունն էլ համաձայնվել էր այս ցանկությունը:

Անգլիական պետությունը համոզվեց, որ այն ամենը, ինչ չէր կարող ձեռք բերել երկյակ զինակցությունից, կարող է ձեռք բերել շնորհիվ եռյակ զինակցության, և նպատակահարմար համարեց նոր պահանջներ ներկայացնել Բարձրագույն Դուռնը: Հայոց պատրիարքը մի խնդրագիր դիմում ներկայացրեց մեծ տերություններին և խնդրեց վերջ տալ ջարդերին, որովհետև Անատոլիայում ջարդը շարունակվում էր ամիսներ ի վեր:

Իսկ Ավստրիայի կառավարությունը հասկացավ, որ Մակեդոնիայում պայթելու է ավելի սաստիկ խռովություն: Անգլիայում հուզումը գնալով ավելանում էր: Նոյեմբերի 2-րդ օրը Լոնդոնում կազմակերպվեց մի վիթխարի ցույց, որտեղ առաջարկվեց, որ քրիստոնյաներին ազատագրելու համար մեծ տերությունները գործեն միասնաբար:

Այդ օրը ռուսական դեսպանը հրաման ստացավ՝ անտեղի կերպով մարդկային կորուստի առիթ չտալու համար, գործել մյուս ընկերների հետ միասին: Իշխան Լորանովը համաձայնվեց գործակցել մեծ տերություններին: Սակայն Անատոլիայից հասած տեղեկությունները չափազանց աղետալի էին: Ջարդը շարունակվում էր սոսկալի չափերով: Այս պատճառով մեծ տերությունները այս խառնակություններին վերջ տալու համար առանձին հուշագրեր պատրաստելով, հանձնեցին Բարձրագույն Դուռնը:

Աբդուլ Համիդը ի պատասխան այս հուշագրերին հայտնեց, որ բոլոր ոճրագործները պիտի պատժվեն և տրված կայսերական հրովարտակի բովանդակած բարենորոգումները կհրատարակվեն թերթերի միջոցով: Անգլիան, համոզված լինելով, որ իրեն օժանդակողներ կգտնի, ոչ մի կարևորություն չտվեց այս պատասխաններին: Նոյեմբերի 9-ին Լոնդոնի քաղաքապետարանում կազմակերպված || խնջույքում լորդ Սոլսբերին արտասանեց մի ճառ: Այս ճառում նա խոսեց այն մասին, թե յուրաքանչյուր վատ կառավարություն իր շարագործությունները շարունակելու դեպքում, որպես համաշխարհային կանոնի պահանջ, ինչպիսի՞ պատիժների պետք է ենթարկվի:

Անգլիան այդ ժամանակ շատ գոհ մնաց, երբ Քյամիլ

փաշան ստանձնեց սաղրազամի պաշտոնը: Սակայն հազիվ մի ամիս անց Աբգով Համիդը կարծելով, թե երկրում կարող է հաստատել սահմանադրություն և ազատ վարչություն, իսկույն պաշտոնից հեռացրեց Քյամիլ փաշային: Նոր սաղրազամի ապիկարության և Անատոլիայում ջարդերը շարունակվելու պատճառով դեսպանները առավել ևս ուժեղացրին իրենց խստությունը, ցանկացան իմանալ, թե ինչ միջոցներ ձեռք կառնի Բարձրագույն Դուռը: Անգլիան վերջնականապես որոշեց միջամտել:

Նոյեմբերի 9-ին տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ ռուսական դեսպան պարոն Նելիդովը հայտնեց, որ նոր ջարդ տեղի ունենալու դեպքում ինքը պատրաստել է մի նախագիծ անհրաժեշտ միջոցառումների մասին: Զորսօր հետո պարոն Նելիդովը քննարկման առարկա դարձրեց այս նախագիծը: Դրա էությունը հետևյալն էր. մեծ տերությունների դեսպաններից յուրաքանչյուրը իր կառավարությունից պետք է պահանջի դեսպանական երկրորդ նավալս նախնորում գտնվելու էր առնվազն հարյուր հիսունից երկու հարյուր մարդ: Վեց հարյուր մարդով այսպիսի վեց նավեր եթե գալու լինեն, հավանաբար բարոյական ազդեցություն կգործեն: Սակայն այս առաջարկի վերաբերյալ անհնարին եղավ համաձայնություն հաստատել դեսպանների միջև:

Երբ Աբգով Համիդը այս լուրն ստացավ, ինքը գլխից թռցրեց: Ուզեց իսկույն ապավինել իր գերմանացի բարեկամի օգնությանը: Արդարև, դրանից առաջ գերմանական կառավարությունը հայտնել էր, որ ժողովն մերաբերող մի շարք պատճառներով չպիտի կարողանա մասնակցել այդ կարգի գործերին: Աբգով Համիդը մի նամակ գրեց Գերմանիայի կայսրին: Իր այս նամակում նա գրում էր, որ մայրաքաղաքում կարգ ու կանոնը պահպանելու համար կանի հնարավոր ամեն բան, որ մինչև հիմա ոչ մի չնչին դեպք անգամ տեղի չի ունեցել, իսկ դեսպանական երկրորդ նավերը կարող են բոլորքով մոլեգին կոքեր, հետևաբար այս մասին անհրաժեշտ օգնություն ստանալու համար դիմում է իր վաղեմի և անկեղծ բարեկամին և խնդրում է օժանդակել իրեն, որ մյուս հինգ պետությունները հրաժարվեն իրենց առաջարկներից:

Սակայն մեծ տերությունները շարունակում էին հա-

մառորեն պնդել, որ պահանջավեր ուղարկվեն: || Դեկտեմբերի 9-ին Ռուսաստանի կայսեր կողմից Աբգով Համիդին ուղարկված նամակը վերացրեց բոլոր դժվարությունները: Աբգով Համիդը ընդունեց երկրորդ պահանջավեր ուղարկելու առաջարկը և հարցը այդպես էլ լուծվեց:

Այդ միջոցին փոխվեց Յրանսիայի կարինետը, այդ պատճառով էլ ֆրանսիական դեսպանը սկսեց համակրանք ցույց տալ անգլիական դեսպանի ձեռնարկներին: Էրզրումի, Սերաստիայի և Դիարբեքիի հյուպատոսներից ստացված տեղեկագրերում խոսվում էր Անատոլիայի ողբալի վիճակի մասին:

Աբգով Համիդի համար այսպիսի խառնակությունները համարվում էին հասարակ դեպքեր: Աբգով Համիդը մի կողմից ցանկանում էր առիթ չտալ եվրոպական միջամտության, մյուս կողմից ուզում էր երկրի ներքին գործերը վարել ըստ իր ցանկության: Աբգով Համիդը ցանկացավ սաղրազամ նշանակել Սայիդ փաշային: Նրան պալատականից և առաջարկեց սաղրազամի պաշտոնը: Սայիդ փաշան պատասխանեց, որ մինչև չստեղծվի անկախ, պատասխանատու և արքայական ցանկությունը կատարելու պատրաստ կաբինետ, ինքը չի կարող ընդունել այդ պաշտոնը: Այս պատասխանից Աբգով Համիդը սաստիկ դայրացավ: Այդ պատճառով Սայիդ փաշան իր տղայի հետ փախավ անգլիական դեսպանատուն: Անգլիական դեսպանը մյուս դեսպանների օգնությամբ այս հարցն էլ լուծեց, իսկ Սայիդ փաշայի առաջարկած անկախ և պատասխանատու կաբինետի գաղափարը հարմար նկատելով, պաշտպանեց և առաջ քաշեց: Իշխան Լոբանովը հայտնեց, որ դրա անհրաժեշտությունը այլևս չկա, որ Աբգով Համիդը արդեն գործադրում է իր բոլոր ջանքերը, իսկ Ռուսաստանը ազդում է Բելգրադի, Բուխարեստի և Աթենքի վրա, հետևաբար այս կողմերից ոչ մի դժվարություն չի ծագի: Լոբանովի կարծիքով, Թուրքիան կարգի բերելու ջանքերը ժամանակի ավելորդ կորուստ էին*:

Այս միջոցին ստացվեց հյուպատոսների զեկուցագրերը Ուրֆայի ջարդի մասին: Երբ անգլիական դեսպանը խոսեց այս դեպքերի մասին, իշխան Լոբանովը, պատասխա-

* «Կապույտ գիրք», 1896, էջ 22:

նելով նրան, ասաց. «ամեն ինչ հնարավոր է»: Իսկ եռյակ զինակցությունից այլևս ոչ մի հույս չկար: Գերմանական կառավարությունը բոլորովին կարևորություն չէր տալիս այս հարցերին, իսկ Իտալիան որոշակի նպատակներ էր հետապնդում Հաբսբուրգներում: Ինչ վերաբերում է Ավստրիային, ապա նա, ենթարկվելով Մակեդոնիայի մասին Ռուսաստանի տված հավաստիացումներին, պահանջում էր պահպանել գոյություն ունեցող դրությունը և զգուշանում էր այդ դրությունը խախտող ամեն մի քայլից:

861

|| Այդքան ջանքերից հետո էլ Անգլիան դարձյալ չհասավ իր նպատակին: Եզիպտոսում ունեցած իր շահերից չզրկվելու համար Անգլիան ևս ինքն իրեն ետ պահեց: Անգլիայի և Ամերիկայի հայկական միություններից ստացված խնդրագրերի կապակցությամբ Վիկտորյա թագուհին Արդուլ Համիդի գլխի վարժելու համար մի նամակ գրեց: Արդուլ Համիդը այս նամակին պատասխանեց իր ձեռքով գրված մի նամակով: Այդ նամակում նա ցավ հայտնեց, որ վերջին դեպքերի մասին անգլիական ժողովուրդն ու վեհապետը սխալ լուրեր են ստացել: Նույնիսկ հասկացրեց, որ թագուհու ձառում կան հասարակական կարծիքը մոլորության մեջ գցող հայտարարություններ, մինչդեռ հայերը բոլոր կողմերում շարունակ հարձակողական շարժումներ են կատարել, մզկիթներում աղոթքների ժամանակ հարձակվել են մուսուլմանների վրա, հայերի կողմից իսլամները բազմաթիվ վայրագությունների են ենթարկվել, բոլոր հայերը զինված են եղել մարտին հրացաններով, ուժանակներով և ռումբերով, իսկ մուսուլմանները ինքնապաշտպանության համար ունեն միայն հնացած զենքեր*: Արդուլ Համիդը դեսպանատան թարգմանին պալատ կանչելով, նամակը հանձնեց նրան:

Երբ Արդուլ Համիդը զբաղված էր այսպիսի գործերով, մեկը մյուսի ետևից ստացվում էին հյուպատոսների ղեկուցագրերը շարգերի մասին: Այդ ղեկուցագրերից պարզվում էր, որ բողոքական միսիոներները բոլոր կողմերում արհամարհանքի էին ենթարկվում: Էրզրումում անգլիական հյուպատոսը ստիպված էր եղել պահապան զինվորներ պահել նրանց եկեղեցիներում ու դպրոցներում: Բիթլիսում

տեղի էին ունեցել շատ խառնակություններ: Խարբերդում սպասվում էր նոր խռովություն:

Երբ անգլիական կառավարությունը այս ղեկուցագրերն ստացավ, Ամերիկայի կառավարության հետ միասին դիմեց Բարձրագույն Դռանը: Բարձրագույն Դռնը այդ դիմումին պատասխանեց շատ անփութ: Այդ պատճառով Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի դեսպանները, դիմելով Բարձրագույն Դռանը, պահանջեցին գործադրել բարենորոգումների նախագծի մասին եղած կայսերական հրովարտակը: Ռուսական կառավարությունը մի շարք հայերի բռնի իսլամացման առթիվ այն աստիճան զայրացավ, որ մարտի 19-ին ռուսական դեսպանը ևս միացավ վերահսկիչ հանձնաժողով կազմելու մասին մեծ տերությունների արտահայտած ցանկությանը: Դեսպանները || վճռականորեն պահանջեցին գործադրել բարենորոգումները: Մասնավորապես Վանի հյուպատոսից եկած ղեկուցագիրը խիստ զայրույթ պատճառեց ռուսական դեսպանին: Ապրիլի 16-ին երեք դեսպանատան թարգմանները, գնալով Բարձրագույն Դռնը, չափազանց խիստ լեզու գործածեցին: Ֆրանսիական դեսպանը նույնիսկ գործնական քայլ անելով, Սալվադորի սպանության առթիվ քննություն կատարելու համար քննիչ հանձնախումբ ուղարկեց Ենիջեկալի: Ֆրանսիայի այս վերաբերմունքը պալատի արտակարգ զայրույթի պատճառ դարձավ: Այդ միջոցին պալատը Փարիզի դեսպան Մյունիր բեյից ստացավ մի հեռագիր, որի իմաստը այս էր. «Այստեղի օսմանցի երիտասարդները հարուստ չլինելու հետևանքով ենթարկվում են խռովարարների ազդեցությանը»: Արդուլ Համիդը, այս հեռագիրը ստանալով, ցանկություն հայտնեց, որ բոլոր երիտասարդները վերադառնան Ստամբուլ: Բայց քանի որ այդ ժամանակ գործի գլուխ անցավ Հանոթն, Արդուլ Համիդը ազատ շունչ քաշեց:

862

Արդուլ Համիդը այժմ աշխատում էր ցուցաբերել իր ամբողջ դիվանագիտական հմտությունը: Նախ, Ռուսաստանի կողմից նա այլևս ոչ մի վախ չունեց, որովհետև Ռուսաստանը դեռ շարունակում էր իր կողմնակալությունը: Գալով Ֆրանսիային, Արդուլ Համիդը եզիպտական հարցում աշխատում էր պատրանքներով զբաղեցնել Ֆրանսիային, ձգտելով ավելացնել նրա հույսերը Եզիպտոսի նկատմամբ: Արդուլ Համիդը խոստանում էր, որ երբ Օսմանյան երկրում

* «Կապույտ դիրք», 1896 թ., էջ 22:

անդորրութիւն հաստատվի, Եգիպտոսում Ֆրանսիայի համար նպաստավոր հող կատարաստվի և կաշխատի, որ Ֆրանսիան վրեժ լուծի Անգլիայից:

Վեց ամիս շարունակվող ջարդերից հետո Եվրոպան կարծեց, թե հայկական հարցը ամբողջովին լուծվեց: Հայերի խռովութիւնների նպատակն էր ցույց տալ Եվրոպային, որ Հայաստանը գոյութիւն ունի, իսկ օսմանյան պետութիւնը ոչ մի ուժ չունի: Ահա դրա համար 1896 թվականից սկսած նոր «Դրոշակ» կոմիտեն սկսեց դարձյալ խռովութիւններ նախապատրաստել: Այս կոմիտեի անունն էր «Դաշնակցութիւն», այսինքն՝ «Միութիւն» կուսակցութիւն: Կուսակցության կենտրոնը գտնվում էր Թիֆլիսում: Կոմիտեն փետրվար ամսին բարենորոգումների հանձնաժողովի անդամներին և պալատից ուղարկված փաշաներին հեռացնելու համար գրգռեց Վանի ժողովրդին: Ամերիկյան միսիոներներին և անգլիական հյուպատոսի միջնորդութիւնը ձախողեց այս ձեռնարկը: Հունիս ամսին նրանք դարձյալ խռովութիւն գրգռեցին ժողովրդին. այդ ժամանակ Վանում տեղի ունեցավ սոսկալի ջարդ*:

863

|| Անատոլիայում տեղի ունեցած այս ջարդի պատճառով Ստամբուլի հայերը ամբողջովին պաշտպանեցին դաշնակ կուսակցութիւնը: Մեծ տերութիւնների դեսպաններին տրված հանրագրութիւն մեջ իրենց միտքը արտահայտեցին այսպես.

«Զնայած, որ մեզ բազմիցս փայլուն խոստումներ են տրվել մեր ցավալի վիճակին անհրաժեշտ բարենորոգումներ շնորհելու մասին, սակայն Թուրքիայում ապրող հայերը, չկարողանալով համբերել տեղի ունեցող բռնութիւններին, որոշեցին դիմել բոլոր միջոցներին՝ ազատվելու համար իրենց կործանող և ոչնչացնող բռնութիւնից: Հայերը կտրուկ կերպով հայտարարում են, որ ստիպողաբար իրենց ձեռնարկած միջոցառումների պատճառով առաջանալիք պատասխանատվութիւնը ամբողջովին ընկնում է կառավարութիւն վրա և հուսահատութիւն պատճառով տեղի ունենալիք դեպքերի ամբողջ պատասխանատվութիւնը բարդում են չարաբաստիկ հարձակվողների վրա»:

Ստորագրութիւն՝ Թուրքիայի հայեր

* Վիկտոր Բեւար, Սուլթանի քաղաքականութիւնը, էջ 348:

Արդուլ Համիդը, տեղեկացած լինելով այս ուղղութիւնով հայերի ձեռնարկած միջոցների մասին, ամբողջութեամբ գործադրեց անհրաժեշտ միջոցառումներ: 1896 թվականի օգոստոսի առաջին օրը Ստամբուլ եկավ համիդիյե գնդերից մի վաշտ հեծելազոր: Արդուլ Համիդը այս միջոցը ձեռք առնելուց հետո պահանջեց, որ հայոց պատրիարք Իզմիրլյան էֆենդին հրաժարական տա: Արդուլ Համիդը բոլորովին չէր համակրում Իզմիրլյան էֆենդիին: Հատկապես Եվրոպական շրջաններում Իզմիրլյան էֆենդիի ունեցած բարձր վարկը կրկնակի ավելացնում էր Արդուլ Համիդի կասկածները:

Արդուլ Համիդը շատ էր աշխատել, որ Իզմիրլյան էֆենդին հրաժարական տա, բայց հայերի խնդրանքով շատ անգամ այդ մտքից հրաժարվել էր. իսկ այս անգամ, երբ ժամանել էին համիդիյե գնդերը, Արդուլ Համիդը պնդեց իր այս մտքի վրա: Իզմիրլյան էֆենդին հրաժարական տվեց: Արդուլ Համիդը, ջնջելով հայ համայնքի ընտրական օրենքը, Իզմիրլյանի տեղ նշանակեց անարժան մեկին:

Հայերը երբեք չկարողացան տանել այս վիճակը: Օգոստոսի վերջերին դաշնակցական կուսակցութիւնը մեծ տերութիւններին մի հուշագիր ուղարկելով, իր մտքերը հայտնեց այսպես.

«Բռնութիւն ենթակա ազգերի համար էլ համբերութիւն մի սահման կա: Երբեք չենք կարող հանդուրժել, որ ժամանակին եկեղեցիներից ներս չընդունվող մի հոգեւորականը հայ ազգի անունից համբուրի մի ձեռք, որ այսօր մեր հարյուր հազարավոր կրօնակիցների սպանութիւն (հրամանն) է ստորագրել: || Հայ ազգը նորից պիտի պոռթկա և այս ընդվզումը պիտի արտահայտվի գործնականորեն, իսկ դրա պատասխանատվութիւնը ընկնելու է Արդուլ Համիդի և մեծ տերութիւնների դեսպանների վրա»:

864

Արդարեւ, օգոստոսի 26-ի ջարդը ամբողջութեամբ հաստատեց այդ միտքը: Մի քանի օր Ստամբուլ քաղաքը ներկվեց ալ-կարմիր արյունով: Այս եղեռնը հայերի հանդեպ Արդուլ Համիդի գործած ոճիրներից վերջինն ու ամենազարհուրեղինն էր:

Մեծ տերութիւնները, տեսնելով այս վիճակը, մի քիչ վարանեցին: Սակայն նրանք էլ, չտանելով թափված անշափ

շատ արյունը, պալատից պահանջեցին վերջ տալ ջարդին: Ռուսաստանը այս անգամ վարանեց, որովհետև այդ միջոցին մեռած էր իշխան Լոբանովը:

Այժմ բոլորի հայացքներն ուղղվեցին դեպի Ֆրանսիա: Բայց Գաբրիել Հանթոն իր արտասանած ճառում հայտնեց, որ Արևելքում ոչ մի փոփոխություն տեղի չէր ունեցել, և Ֆրանսիական կառավարությունն էլ երբեք չի ընդունի միջամտության գաղափարը:

Սակայն դեսպանները զարհուրել էին Ստամբուլի ջարդից: Արդու Համիդին իր բոլոր ոճրագործությունները խիստ լեզվով հասկացնելու համար մի հուշագիր պատրաստեցին և ուղարկեցին Բարձրագույն Դուռ: Հուշագրի բովանդակությունը հետևյալն էր.

«Մեծ տերությունների դեսպանները, հենվելով օգոստոսի 15-ի համատեղ հուշագրի վրա, Բարձրագույն Դուռն ուշադրություն են հրավիրում վերջերս մայրաքաղաքն ու շրջակայքը ալ-կարմիր արյունով շաղախած խառնակությունների, հատկապես շատ վտանգավոր հետևյալ կետի վրա: Ստույգ կերպով ապացուցված է, որ հայերին սպանող և գրգռիչներին գտնելու պատրվակի տակ տներն ու խանութները կողոպտող վայրագ հրոսակները մոլեռանդ ժողովրդի կողմից պատահաբար կազմակերպված գործ չէ, այլ տեղական իշխանություններին հայտնի, բայց դրանց կողմից չղեկավարվող մի քանի մասնավոր կազմակերպությունների գործն է:

Հետևյալ պարագաները հաստատում են այս պնդումը.

1. Հայ խռովարարների կողմից օսմանյան բանկի գրավման լուրը հաղիվ էր տարածվել, դեռ ոստիկանությունը և զինված ուժերը դեպքի վայրը չհասած, այդ հրոսակները միաժամանակ դուրս եկան քաղաքի զանազան կետերից: Ինչպես Բարձրագույն Դուռն էլ հայտնի է, անհրաժեշտ էր ոստիկանությունը ավելի շուտ տեղյակ պահել զբոսայգիների ոճրագործությունների մասին:

2. Այս հրոսախմբերը կազմող մարդկանց մեծամասնությունը զգեստավորված և զինված էր նույնանման:

|| 3. Սրանց հետ միասին կային նաև շարքային զինվորներ և ոստիկաններ: Ոստիկանությունը ոչ միայն չէր կանխում ամբոխի ոճրագործությունը, այլև ինքն էլ էր մասնակցում դրան:

4. Նկատվում էր նաև, որ ոստիկանների մի մասը խուժանին բաժանում էր սուր ու դանակ և ամբոխին ցույց էր տալիս հայերի գտնված տեղերը:

5. Ամբոխը կայսերական պալատի շրջակայքում, զինվորականների և զինվորների աչքի առաջ բոլորովին ազատ թափառում էր և ճիւղեր գործում:

6. Մարդասպաններից մեկը դեսպանատան թարգմաններից մեկի կողմից ձերբակալվելու ժամանակ հայտնել է, որ զինվորները չեն կարող ձերբակալել իրեն: Վերջը պալատ տարվելու ժամանակ պալատականների կողմից ընդունվել է որպես մտերիմ բարեկամ:

7. Եվրոպացիների մոտ ծառայության մեջ եղած և ջարդի ընթացքում անհայտացած երկու թուրքեր, վերադառնալուց հետո հայտնեցին, որ հայերին սպանելու համար իրենց տվել են սուր և դանակ»:

Ահա այս փաստերին այլևս ոչ մի խոսք չի կարելի ավելացնել:

866

Եթե նկատի առնվի իրական կացությունը, մեծ տերությունների || ներկայացրած այս հուշագրում կար շատ մեծ անտեղյակություն: Անկարելի էր ժխտել Արդու Համիդի բռնությունները: Սակայն հասարակական հոգեբանության տեսակետից միանգամայն բնական էր, որ, ռումբերով Բարձրագույն Դուռն և օսմանյան բանկի վրա հայերի գործած հարձակման ժամանակ բեռնակիրները և նրանց նման անձինք խումբ-խումբ հանդես եկան միաժամանակ: Երկրորդ, ճիշտ չէր հավաքական կերպով հարձակվող ժողովրդի միատեսակ զգեստավորվածությունը: Այս ջարդը, բոլոր պարագաներում մի ահարկու եղեռն էր մարդկության դեմ: Իսկ այս եղեռնի պատճառ հանդիսացողը, անկասկած, նույն Արդու Համիդ երկրորդն էր, որը ղեկավարում էր Յըլդըզի այդ հրոսախումբը և կոտորում էր ոչ միայն հայերին, այլև դեպի կործանում էր տանում ամբողջ հայրենիքը:

865

212

213

Резюме

В настоящий том «Турецких источников об Армении, армянах и других народах Закавказья» включены материалы, извлеченные из трудов турецких хронистов и историков XIX и первого десятилетия XX века.

В томе использованы труды:

Ахмеда Лютфи—летописца и историка XIX века, *Абдулрахмана Шерефа*—историка и литератора конца XIX—начала XX веков, *Мехмеда Кямиль-паши*—государственного деятеля и историка конца XIX—начала XX веков, *Османа Нури*—историка первого десятилетия XX века.

В сборнике каждому из этих авторов посвящена отдельная глава, даны краткие биографические сведения.

Хафиз Ахмед Лютфи (1815—1907) был двадцать восьмым придворным летописцем Османской империи. Родился он в Стамбуле, там и получил образование, затем служил в Видинском и Нишском районах. В 1864 году назначен редактором газеты «Таквим-и векан» и в том же году получил должность летописца. Занимал он и государственные посты, был членом государственного совета, казаскером в Румелии и т. д. В последние годы своей жизни Ахмед Лютфи работал над историей османского государства. Его восьмитомное «Тарих-и Лютфи» охватывает историю Османской империи за период с 1825 по 1844 гг. и по описанным событиям занимает видное место в историографии Турции.

В первом томе автор подробно останавливается на событиях, связанных с греческим восстанием, с удовлетворением отмечает факт ликвидации еничерийской армии, дает некоторые сведения об Армении, армянах и о религиозных рас-

прях, связанных с деятельностью католиков-армян в Стамбуле, о высылке их из этого города.

Во втором томе описаны события русско-турецкой войны 1827—1828 годов. Из этих событий в книге переведены разделы: «Взятие Карса», «Ахалцихская битва», «Взятие Эрзерума», а также довольно подробно «Вопрос о католичестве».

Третий том содержит мало материалов, относящихся к Армении и армянам. Автор подробно останавливается на греческом восстании. В нашем сборнике третий том «Истории» Лютфи представлен материалами о внутренней жизни Османской империи (вопросы налогов, переписи, о событиях в Ване, об основании газеты «Таквим-и векаи» и т. д.).

Основным материалом для четвертого тома послужили события, развернувшиеся в Египте после 1839 года, а также англо-русские отношения. Из этого тома переведены разделы о пожаре в Стамбуле, об основании почты, а также о некоторых внутригосударственных реформах.

Из пятого тома, посвященного внутривосточной жизни страны за период с 1835 по 1839 год, переведены разделы о реформах в Курдистане, о мастере пороховых дел Ованесе, о назначении жалованья служащим и т. д.

Шестой том посвящен событиям 1839—1840 гг. Из этого тома переведены материалы об организации министерства торговли, о заключении Ункяр-Искелесийского договора, о провозглашении танзимата и Гюльханейском вердикте, о ликвидации системы илтизама и т. д.

Седьмой том представлен в сборнике материалами об армянском патриархе, об упразднении должности сборщиков налога-ашар, об организации кампаний, об упорядочении военного дела и о новой мобилизации.

Из восьмого тома «Истории» Лютфи, изданного после смерти автора историком Абдулрахманом Шерефом, для сборника переведены материалы о внутренней жизни в стране, о посещении Стамбула русским принцем, о ликвидации рынка по продаже пленников, довольно подробно о восстании курдского шейха Бедирхана, а также о шейхе Шамиле.

Абдулрахман Шереф является последним летописцем Османской империи после Ахмеда Лютфи. На эту должность

он был назначен в 1909 году султаном Мехмедом Решадом V. Свою двухтомную «Историю Османского государства» Абдулрахман Шереф написал в качестве учебника высших учебных заведений г. Стамбула. Книга содержит историю Турции с начала до конца XIX века. Работа написана не в виде летописи, как в тарихах предшествующих летописцев, а на основе важнейших политических событий. А. Шереф является первым представителем турецкой буржуазной историографии. Ему принадлежит первая попытка периодизации истории Турции. Он продолжает также описание событий, прерванное в «Истории» Лютфи, т. е. с середины и до конца XIX века.

Из «Истории Османского государства» Абдулрахмана Шерефа в переводе на армянский язык в сборнике представлены разделы: «Объявление войны России» (1853 год), «Военные действия на Дунае» (1853 год), «Синопская катастрофа» (1853 год) и «События на восточной границе».

Мехмед Кямил-паша был высокопоставленным государственным деятелем и дипломатом. За период с 1895 по 1913 год он четыре раза возглавлял правительство Османской империи, три раза при Абдул Гамиде II и один раз при Мехмеде Решаде V. В своей политической деятельности он был англофилом и арменофобом. Созданная им трехтомная «Политическая история Османского государства» дает историю Турции с начала до конца царствования султана Абдул Меджида (1861 год). Из его «Истории» переведены разделы: «О молле Идрисе», «О событиях в Иране» и т. д.

Осман Нури является одним из первых турецких буржуазных историков нового времени. Его знаменитый трехтомный труд «Абдул Гамид Второй и период его царствования» охватывает историю Турции с 1876 по 1909 год. Как отмечает автор в предисловии, ввиду того, что многие турецкие источники в Турции были «недоступны» для него, он создал свой труд, используя работы европейских историков. Из кратких биографических сведений, данных в конце трехтомника, явствует, что после выхода в свет второго тома автор работы Осман Нури скоропостижно скончался. Инициалы «А. Р.», указанные на титульном листе третьего тома, дают основа-

ние полагать, что он изложен на основе материалов Османа Нури историком Ахмедом Рефиком.

В целом исторический труд создан на основе богатых фактических материалов, описание политических событий и военных действий сопровождается глубоким, но не всегда объективным анализом. Во втором томе отдельная глава посвящена жизни Абдула Гамида, его двору, гарему, а третий том содержит главы: «Проблема Крита», «Османское государство и великие державы», «Новые Османы в Европе», «Армянский вопрос» и т. д.

Глава «Армянский вопрос» переведена полностью. Из первого и второго томов в сборник включены в переводе главы: «События на Анатолийской границе» (русско-турецкая война 1877—1878 гг.), «Битва в Зивине», «Вторая Карская битва в Анатолии», затем разделы «От Плевны до Сан-Стефано», «Сан-Стефанский договор», «Разногласия держав и Берлинский договор», «Абдул Гамид и печать».

В сборник включены факсимиле некоторых официальных документов (такриров), а также их перевод на армянский язык. Книга снабжена комментариями, именным указателем и указателем географических названий.

TURKISH SOURCES

IV Book

Summary

by A. KH. SAFRASTIAN, G. SANTURJIAN

The present collection comprises data on Armenia, the Armenians and other peoples of the Transcaucasus, culled from the writings of Turkish chroniclers and historians of the second half of the nineteenth and the first decade of the twentieth centuries.

The following is the list of Turkish authors referred to in the collection.

Ahmet Lutfi — nineteenth century chronicler and historian;

Abdurrahman Sheref — historian and man of letters of the close of the nineteenth and the onset of the twentieth centuries;

Mehmet Kyamil Pasha — statesman of the close of the nineteenth and the start of the twentieth centuries;

Osman Nuri — historian of the first decade of the twentieth century;

Ahmet Lutfi — is the twenty-eighth chronicler of the Ottoman Empire. He was appointed to the post in 1864. He was editor of the newspaper „Takvimi Vekai“, in addition to holding state positions. His eight-volume „History“ encompasses the history of the Ottoman Empire from 1825 to 1876, and the significance of events, described in the writing, rank the book high among Turkish chronicles. He continues the chronicle of Jevdet Pasha. All the materials translated from Ahmet Lutfi's eight volumes relate to the Greek rebellion, the elimination of the army of janissaries, the major events in the Russo-Turkish war

of 1827—1828 („The Capture of Kars“, „The Battle of Akhalkhaha“, „The Capture of Erzeroum“), numerous questions on the home policy of the Ottoman Empire, the reforms in Kurdistan, the decree of Gyulhaneh, the uprisings of Armenian catholics and the Kurdish sheik Badirkhan and sheik Shamil.

Abdurrahman Sheref — has been the last chronicler of the Ottoman Empire. He was appointed to that office in 1909. The two-volume „A History of the Ottoman Empire“ by Abdurrahman Sheref was designed as a text-book for the high schools of Constantinople. The writing covers the history of the Ottoman Empire from its origin to the end of the nineteenth century and was written not in the form of a chronicle but after the pattern of modern western historians. We have translated passages from A. Sheref's „Declaring War on Russia“ (1853), „Military Operations on the Danube“ (1853), „The Tragedy of Sinop“ (1853) and „Events on the Eastern Frontier“.

Mehmet Kyamil Pasha — has been a high ranking statesman and diplomat. He led the Turkish government four times between 1875 and 1913. His activities as statesman have been characterised by Anglophile and Armenophobe feelings. His three-volume „The History of the Policy of the Ottoman Empire“ comprehends the history of Turkey from its origin to the end of the reign of Sultan Abdul Mejid (1861). Our collection includes translations of passages from Kyamil Pasha's „History“: „About Molla Idris“ and „Events in Iran“.

Osman Nuri — is a representative of contemporary Turkish bourgeois historiography. His three-volume „Abdul Hamid II and His Reign“ covers the history of the Ottoman Empire from 1876 to 1909. We have provided a translation of the highly interesting chapter „The Armenian Question“ in Osman Nuri's writing (as from the third chapter which must have been written by the historian Ahmet Refik upon the death of Osman Nuri, relying on the data of the latter), „Events on the Anatolian Border“, picked from various volumes (concerning the 1877—1878 Russo-Turkish war), the chapters on „The War in Zivin“, „The Second War of Kars“, „From Plevna to San Stephano“, „The Treaty of San Stephano“, „The Discords am-

ong States and the Treaty of Berlin" and „Abdul Hamid and the Press“.

The collection is also supplemented with short biographical notes of the authors, facsimiles of „takrirs“ together with their respective translations, and reference lists of proper and place names.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԶՄԵՂԻ ԼՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պետական խորհուրդ (Շուրա-ի գեյեթ) — Շուրա բառացի նշանակում է խորհուրդ, ժողով, խորհրդակցության վայր: Շուրայ-ի գեյեթ՝ մեծ մեջլիս: Բարձրագույն Դուռը՝ իր զանազան բաժիններով:

2. Կազաֆեռ (կամ կադիասքեր) — Օսմանյան կայսրության մեջ շեյխ-ու-խսլամից հետո բարձրաստիճան հոգևորական անձ, որը մասնակցում էր սուլթանական դիվանին: Կար երկու կազասքեր՝ Ռումելիի և Անատոլիայի:

3 Ամեդի դիվան — կայսերական դիվանի գրասենյակներից մեկն է (Ամեդի կալեմի): Սա ունիս-ուլ-քուլթարի (արտաքին գործերի վարիչ) հատուկ գրասենյակն էր: Այս գրասենյակի գլխավոր պարտականությունն էր՝ կազմել սադրազամի կողմից փադիշահին ներկայացվելիք թաքրիրները, սադրազամի կողմից օտար պետություններին ուղարկվելիք գրությունները, հաշտության պայմանագրերը, բանակցությունների արձանագրությունները և այլն: Վերոհիշյալ բոլոր գրությունների պատճենները պահվում էին այս գրասենյակում: Դրանցից բացի, օտար երկրներում աշխատող դեսպանների և հյուպատոսների ծածկագրերը այստեղ էին բացվում:

Թանգիմաթից հետո Ամեդի գրասենյակի նշանակությունը բարձրացավ:

Ամեդի գրասենյակի պետը կոչվում է ամեդջի:

ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՅՈՒՆ

I—VIII հատորներ

1. Փալանգա (ցցապատենշ, ձողապատվար): Փալանգա բառը հունգարերեն է. գործ է ածվում նաև թուրքերենում՝ խանդակի (փոսի) շուրջը փայտից կամ հողից շինված փոքրիկ պարիսպ իմաստով: Վարոշը նմանապես շրջապատված է լինում փալանգայով:

Վարոշը նույնպես հունգարերեն բառ է, գործ է ածվում քաղաքի պարսպից դուրս մնացած թաղամասի իմաստով, ուր ընդհանրապես ապրում էին քրիստոնյաները:

2 Կափուջիքաշիուրյան և հրացանակրուրյան աստիճաններ: Կափուջի բառացի նշանակում է դռնապան: Կափուջի էին կոչվում փադիշահական ասպանդակի կամ դուան սահապանները, իսկ կափուջիքաշին դրանց գլխավորն էր, որը համարվում էր բարձր և պատվավոր պաշտոն:

Հրացանակիր, հրացանակրույուն (սիւահշորութ). սիւահշոր (հրացանակիր) էին կոչվում զինքով զինված մարտիկները, ռազմիկները: Գավառական ավազանիների որդիները, որոնք փաղիշահի անձնապահ զնդում ծառայության մեջ էին, նույնպես կոչվում էին հրացանակիր (թյուֆենքճի): Հրացանակրությունը ևս համարվում էր պատվավոր տիտղոս:

3. Սուլթանական Թուրքիայում ժողովուրդը, մասնավորապես ռայաները, գրեթե միշտ համարվում էին աղքատ: Դա, իհարկե, համապատասխանում է իրականությանը: Սակայն սուլթանի, երկրի ղեկավար շրջանների կողմից ժողովրդական զանգվածներին «աղքատ» կոչելը արհամարհական բնույթ ուներ: Նրանց հասկացողությամբ ժողովուրդը աղքատ պիտի լինի, նրանք այդ համարում էին բնական:

4. Այստեղ խոսվում է արագ և շեղվող ցեղերի մեջ իսլամական կրոնի տարածման համար այդ շրջաններում գործող Ֆերիհ Ալի փաշայի գործունեության մասին: Պատմագիրը խոր կսկիծով նշում է, որ այդ ցեղերի մեջ զոհեա կան «շասի» կոչված կռապաշտներ: Մեր կարծիքով, պատմագիրը այս հարցում թյուրիմացության մեջ է: Կովկասյան այդ ցեղերի մեջ պահպանվել են սնոտիապաշտական սովորություններ և բարքեր, բայց կռապաշտությունը չէր կարող շարունակվել մինչև XIX դարը:

5. Էֆրենջի (france բառի աղավաղված ձևն է) — թուրքերեն գործ է ածվում «ֆրենգ», ֆրանսիացի, եվրոպացի իմաստով, հատկապես կաթոլիկ եվրոպացիների մասին: Տեքստում խոսքը վերաբերում է հայ կաթոլիկ սարքաֆներ Հակոբին և Հովսեփին:

6. Ղազազ Արթին և Թընգըր-զազն Դյուզ անունով հայտնի գերդաստանները Ստամբուլի հարուստ և սուլթանական արքունիքի հետ սերտ կապեր ունեցող ընտանիքներ էին:

«Հայերը թուրքական պետական ծառայության մեջ»* վերնագրով աշխատության հեղինակ Ե. Դ. Չարքը ասում է, որ նրանց նախահայրը՝ Արթինը XVII դարի սկզբին Դիվրիկից Ստամբուլ է եկել և զբաղվել ոսկերչությամբ. «Դյուզյան» անունով ոսկերչական հայտնի խանութը շարունակել է գոյություն ունենալ մինչև XIX դարի սկիզբը: «Դյուզ» անվան մասին Չարքը հիշում է մի ավանդություն. վալիդն սուլթանը (սուլթանի մայրը) ոսկերիչներին պատվիրած իր մատանիներից ամենից շատ հավանում է Դյուզի պատրաստած մատանին և նրան ասում է. «Ուզիր ինձանից ինչքան ցանկանաս»: Արթինը մատանու քնից ոչ մի փարա ավելի չի պահանջում: Սուլթանի մայրը ասում է. «Չանքմ, դու ինչքան դյուզ (ուզիդ, արդար) մարդ ես» և վճարում է մեծ գումար: Ահա, այս ավանդությունն է այդ գերդաստանի «Դյուզ» կոչվելու պատճառը:

Դյուզ գերդաստանի ներկայացուցիչները հետզհետե ավելի հարստացել և պետական բարձր պաշտոնների և առանձնաշնորհումների են արժանացել. արքունիքի և արքայական գերդաստանի սարքաֆ, ոսկերիչ, փողերանոցի պետ և այլն: Դյուզ գերդաստանից հայտնի են՝ Արթին, Միքայել Հոջան (1724—1733), Օհաննես Դյուզ Հոջան (1749—1812), Սերփա Չելեբին (1777—1819), Պողոս Դյուզ բեյը, Միքայել Դյուզ Չելեբին, Աղասի Չելեբին (1793—1847), Կարապետ Դյուզը (1779—1850), Միհրան բեյ Դյուզը (1817—1891) և այլն:

* I. D. Gark, Türk devleti hizmetinde Ermeniler (1453—1953), Istanbul, 1953, sah. 51—65.

Դյուզերը հետագայում ընդունելով կաթոլիկական դավանանք, նրանցից մի քանիսը ակտիվ մասնակցություն են ունենում հայ-լուսավորչականների և հայկաթոլիկների պայքարին, որի մասին պատմագիր Լուիֆին բավական նյութ է տալիս: Պատմագիրը հիշում է Ղազազ Արթինին (1771—1834), որը հայտնի է նաև Բեղջյան Ամիրա անունով: Բեղջյանը մետաքսի գործում մեծ մասնագետ լինելու պատճառով Օհաննես Չելեբի Դյուզը նրան նշանակում է իր մետաքսի արհեստանոցի գլխավոր վարպետ (ռատա-բաշի):

Թընգըր-զազն Թընգըրյան գերդաստանից է. սրանց նախահայրը՝ Հոջա Գրիգորը (1701—1781) Իտալիայի Տրիեստ քաղաքում առևտրով է զբաղվել: Տեքստում հիշված Թընգըր-զազն այդ գերդաստանի հայտնի հայկաթոլիկներից է:

7. Ղալաքան և Բերան Կոստանդնուպոլսի եվրոպական մասի երկու ամենակարևոր թաղամասերն են: Ղալաթան ժողկեղերում, Կ. Պոլսի հին թաղամասերից է: Այստեղ են կենտրոնացած երկրի կարևոր ֆինանսական և առևտրական հիմնարկները: Բերան (թուրքերեն՝ Բնյոլի) թաղաքի ամենարարելեն և հարուստ թաղամասն է, ուր գտնվում են օտար պետությունների դեսպանատները, կարևոր հյուրանոցները, ակումբները և այլն: Ղալաթան Բերայի հետ կապված է թունելով: Ղալաթայում է գտնվում հայոց սուրբ Լուսավորչական եկեղեցին, խորհրդարանը և կենտրոնական միջնակարգ դպրոցը: Հայ հարուստները ընդհանրապես ապրում էին Բերայում և ունեին իրենց հարուստ և շքեղ բնակարանները:

8. Մուֆարա — էին կոչվում այն հոգիներ, որոնց տասանորդի հարկը տրվում էր որոշ մարդկանց, առանց այդ հոգիներ ծախելու իրավունքի:

9. Սուֆ — Արևելքում, հատկապես արաբական քաղաքներում, այդպես են կոչվում այն շուկաները, որտեղ աճուրդով ապրանք է վաճառվում:

10. Քիլե — հացահատիկի չափի միավոր Անատոլիայում, որը, սակայն հաստատուն չի եղել: Անատոլիայի տարբեր շրջաններում այն տարբեր է եղել:

11. Դեֆբեղաբ — զեֆթերը այն մատյանն էր, որտեղ օսմանյան պետության վարչական միավորներում գրանցվում էին հաշվահամարների տվյալները: Այստեղ արձանագրվում էին գյուղի կամ քաղաքի հանրային օգտագործման արտադրանքները, խոտհարքները, ջրաղացները և այլն, ինչպես նաև վաքֆերը, Դեֆբեղաբները այդ մատյանները վարող պաշտոնյաներն էին:

12. Սեֆեղե — անկանոն գործի հրամանատար:

13. Վիրա — վիրայով զբաղվել (բերդ), վիրայով դուրս գալ: Վիրա՝ բառացի նշանակում է հանձնվել, անձնատուր լինել: Բերդը կամ ամրությունը վիրայով՝ անձնատուր լինելուց հետո գրավել: Համախ գործ է ածվում «բերդը զբաղվեց վիրայով»:

14. Միրախուր — կայսերական ախոռի պետը, իսկա ախոռ՝ փաղիշահի կենդանիների ախոռը: Միրախորությունը համարվում էր բարձր պաշտոն:

15. Արևելքի գուրբաճակ — Արևելքի ճակատ. Եկատի ունի Թուրքիայի արևելյան սահմանի վրա ուսական բանակի դեմ գործող զորաբանակը:

16. Սերաֆեր — բանակի գլխավոր հրամանատարը: Հնում սերաֆեր էին կոչվում նաև որոշ ուղղությամբ ուղարկված բանակի հրամանատարները (օր. Անատոլիայի սերասքեր, Իրանի վրա ուղարկված բանակի սերասքեր և այլն): Հետագայում սերասքեր էր կոչվում օսմանյան բոլոր բանակների ընդհանուր ղեկավարը, ռազմական մինիստրը, որը մասնակցում էր մինիստրների խորհրդին:

17. Այդուս և Կարին-Արագ — Այդուսը Ստամբուլի վիլայեթի Կարթալի գավառում (կենտրոնը՝ Սեմանդրա) հին բերդ է։ Կարին-Արագը, հավանաբար, այդ շրջանում մի վայր է։ Հետևաբար, ինչպես երևում է, ուսական բանակը բավականին մոտ է եղել Ստամբուլին։

18. «Կանանց անազանքի ենթակելու» պատիժ (կամ սպանություն)։ Թեև որոշակի չի ասվում այդ պատժի բնույթի մասին, սակայն պարզ է, որ դա Արեւելքին հատուկ բարբարոսական մի սովորություն էր, որով հանցավորի կինը ենթարկվում էր «անարգանքի»։

19. Միրզա հատուկ անուն և տիտղոս է։ Պարսկերեն «էմիրզադե» (էմիրի որդի) բառի կրճատված ձևն է։ Հնում Իրանում գործածվող հատուկ տիտղոս էր, որ գրվում էր անունից առաջ (Միրզա Մոհսին խան), իսկ երբ գրվում էր անունից հետո (Աբրահա Միրզա), դա շահի որդիներին տրված տիտղոս էր։

20. Ռեիս էֆենդի կամ ռեիս-ուլ ֆյուրքաթ — XVI և XVII դարերում արտաքին գործերի մինիստրի պարտականությունները կատարող անձը այդպես էր կոչվում։

21. Հաքքը շեքիֆ կամ հաքքը հյումայուն։ Հաքք՝ բառացի նշանակում է գրություն, հրովարտակ, սուլթանի ինքնագիր հրաման։ Շեքիֆ՝ նվիրական բարձր։ «Նիզամ-ի շեքիֆ-ի» իրագործման համար սուլթանի կողմից սադրազամ ծուռուֆ փաշային ուղղված հրովարտակը այդպես է կոչվել և պատմության մեջ մնացել է այդ անունով։ Երբեմն օգտագործվում է նաև «հաքք-ը հյումայուն» (կայսերական հրովարտակ) ձևով։

22. Ջեզիե, շեզիե գյուզար (հարկատու՝ շեզիե, վճարող) — մուսուլմանական երկրներում քրիստոնյա հպատակներից հովանավորության և պահպանության համար գանձվող գլխահարկ։ Այս հարկը սկիզբ էր առել Օմեյյա խալիֆի ժամանակից։ Հարուստներից առնվում էր 45 դիրհեմ արծաթ, միջակ վիճակ ունեցողներից՝ 24 դիրհեմ, աղքատներից՝ 12 դիրհեմ։

Օսմանյան կայսրության մեջ ես գանձվում էր երեք կարգի մարդկանցից՝ բարձր, միջակ և ցածր վիճակ ունեցող հպատակներից՝ 48, 24 և 12 դուրուշի հաշվով։ Հետագայում դա փոփոխության ենթարկվեց։ Երկխաները և կանայք շեզիե չէին վճարում։ Այդ հարկը մտնում էր ուղղակի պետական դանձարանը, ի տարբերություն թիմար-զեամեթային հարկերի, որոնք ստանում էին թիմարի և զեամեթի տերերը (սեփահիները)։

1835 թ. բարենորոգումների ֆեմանով շեզիեի հարկը վերացվեց և քրիստոնյա հպատակները ղեկավարական ծառայության փոխարեն վճարում էին «բեզելի ասքերի» անունով հարկը։ Իսկ 1908 թվականի սահմանադրությամբ այդ հարկը ես վերացվեց։

Ջեզիեզար՝ շեզիե հարկը գանձող պաշտոնյա։

23. Հայ-կաթոլիկական հարցի մասին սուլթանի ֆեմանը։ Կաթոլիկական հարցի մասին գրել են այդ շրջանի պատմագիրներ Էսադ և Լուիֆի էֆենդիները, ինչպես նաև նախորդ պատմագիրներից Ջեզիե փաշան*։ Քանի որ իբրև ներքին կրոնական դավանական վեճ սկսված այդ շարժումը վերածվել է խիստ բարդ միջադեպին դիվանագիտական հարցի, որը երկար ժամանակ զբաղեցնում էր հա-

յոց պատրիարքարանին, կառավարության ու սուլթանին, մենք անհրաժեշտ համարեցինք թուրքական աղբյուրներից նույնությամբ թարգմանել «Կաթոլիկական հարցի» վերաբերյալ բոլոր նյութերը և վավերագրերը (հայոց պատրիարքի՝ Բ. Դուանն ուղղած թաքրիրները — սուլթանի կարգադրությունները և ֆեմանը՝ թուրքներին տեքստի հետ միասին), որոնք գրքի վերջում տրված են իբրև հավելված։

24. Ստամբուլի երեք քաղաքներ (թուրքերեն Բիլադ-ի սելասե) էին համարում Ղալաթա, էյուր և Սկյուդար քաղաքները։

25. Կամամե եկեղեցի — Երուսաղեմում քրիստոնյաների ունեցած նվիրական վայրերը կոչվել են սուրբ վայրեր։ Քրիստոնյաներին վերաբերող սուրբ վայրերից են՝ Քրիստոսի ծննդավայրը համարվող Բեթղեհեմի քաղաքը և եկեղեցին (Կամամե եկեղեցին), Քրիստոսի գերեզմանը և նրա եկեղեցին, Մարիամի գերեզմանը և այլն։ Քրիստոնեական դավանանքների՝ կաթոլիկների և օրթոդոքսների միջև այս սուրբ վայրերը դարձրել շարունակ վեճի և անհամաձայնության առարկա են եղել։

26. Իլթիզամ, իլթիզամի սիստեմը — իլթիզամը բառացի նշանակում է ստանձնել, հանձն առնել, վարձով տալ։ Օսմանյան հարկային սիստեմում իլթիզամը հետևյալ խմատն ուներ։ Կառավարությունը տասանորդի (աշար) և ուխարի (աշնամ) հարկերը, առանձին ագարակների եկամուտը և այլն ուղղակի ինքը չէր գանձում, այլ կապալով տալիս էր որոշ մարդկանց, որոնք պարտավոր էին իրենց վճարելիք գումարի համար երաշխավոր ներկայացնել։

Իլթիզամը տրվում էր զավառների և սանջաքների մասշտաբով։ Իլթիզամ վերցնողները կոչվում էին մյուլթեզիմ, իսկ այդ կարգը՝ իլթիզամի սիստեմ։ Մյուլթեզիմները, որոնք առհասարակ հարուստ և ազդեցիկ մարդիկ էին, վայելում էին իշխանության օժանդակությունն ու հովանավորությունը։ Իշխանությունները նրանց տրամադրության տակ էին դնում ռատիկանական ուժեր։ Այսպիսի պայմաններում մյուլթեզիմ կապալառուները կատարում էին անօրինակ բռնություններ և շարաշահություններ։ Աղքատ և իրավազուրկ գյուղացու շահագործումը հաճախ հասնում էր ահավոր շահիբի, երբ մյուլթեզիմները գյուղացու ստացած բերքից խլում էին առյուծի բաժինը, նրան և նրա ընտանիքին դատապարտելով կիսաքաղց վիճակի։

27. Մյուլթաշիւր էին կոչվում ա) այն պաշտոնյաները, որոնք կառավարության հրամանները հասցնում էին ըստ պատկանելության, գործադրում էին դրանք կամ գանձում կառավարությանը հասանելիք դրամն ու իրերը. բ) դատավորի հրամանները հաղորդող և դատավճիռները ի կատար ածող պաշտոնյաները։

28. Թանգիմաթ-ի հայրիյե — Թանգիմաթ բառացի նշանակում է կազմակերպում, կարգավորում, բարենորոգում, հայր՝ բարի, օգտակար։ Այսպես կոչվեց բարենորոգման այն ծրագիրը, որը հրապարակվեց 1839 թվականին սուլթան Աբդուլ Մեջիդի հատուկ հրովարտակով, որը պատմության մեջ հայտնի է «Գյուլհանեհի կայսերական հրովարտակ» անունով։ Բարենորոգման այս ծրագիրը կազմել և նրա գործադրությունը ղեկավարել է այն ժամանակի պետական մեծ գործիչ և դիվանագետ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան։

Ռեշիդ փաշան սուլթան Մահմուդ II-ի օրոք եղել է արտաքին գործերի մինիստր, Թուրքիայի զենայան լոնգոնում և Փարիզում։ Ստամբուլ վերադառնալուց հետո Ռեշիդ փաշան ձեռնարկում է բարենորոգումների ծրագիրը՝ բանգիմաթը կազմելուն։ 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Գյուլհանեհի այգում Ռեշիդ փաշան բոլոր մինիստրների, կառավարական բարձր պաշտոնյաների, հոգևորականների, հայ

* Տե՛ս մեր «Թուրքական աղբյուրները...» հատ. Ա, 1961, «Հայ կաթոլիկների աքսորումը» վերնագրով բաժինը, էջ 300—302։

և հուլյն պատրիարքների, հրեաների խախտմամբների, ինչպես նաև օտար պետությունների ղեկավարների ներկայությամբ մեծ հանդիսավորությամբ կարգաց սուլթան Արդու Մեջիդի «հաթթ-ը շերիֆով» հաստատված քանգիմարը: Թուրքիայի պատմության մեջ բարենորոգումների այս երկրորդ* և ավելի կարևոր ծրագրի նախատեսած մի շարք վարչական և տնտեսական միջոցառումների հիմնական կետերն էին. 1. առանց կրոնի խտրության Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակների կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովություն, 2. զանազան հարկերի կանոնավոր բաժանում և իլլիզամի սխեմայի վերացում, 3. զինվորական ծառայության ժամկետի և բնույթի կանոնավորում և այլն:

29. Միրմիրան. Թուրքիայի վարչական բաժանման համաձայն էյալիքների կառավարիչները կոչվում էին բեյլերբեյի կամ միրմիրան:

30. Ռիսալե բառացի նշանակում է գրքույկ, բրդյուր, նամակ, գրություն: Այստեղ գործ է ածված գրքույկ և ղեկուցում իմաստով: Թուրքիայի պատմության մեջ ռիսալե են կոչվել պետության գործիչների կողմից գրված և ղեկուցման ձևով սուլթաններին ներկայացված գրքույկները: Հայտնի է արքունի ծառայողներից Կոչի բեյի՝ 1631 թ. սուլթան Մուրադ V-ին ներկայացրած ռիսալեն և դրանից որոշ ժամանակ հետո սուլթան Իբրահիմին ներկայացրած նրա երկրորդ ռիսալեն:

31. Բերաք — պարզեացի, արտոնագիր, սուլթանի կողմից շնորհված աստիճանների, շքանշանների և արտոնությունների մասին փառաբանական ֆերման: Ստացողները համարվում էին բերաքավոր (բերաթիլ): Այստեղ խոսքը վերաբերում է քրիստոնյա պատրիարքներին, մետրոպոլիտներին և զավառական առաջնորդներին, որոնք ստանում էին փառաբանական բերաթիլ:

32. Կարոլիկ ազգ — Պատմագիր Լուիֆին և Թուրք ալլ հեղինակներ թույլ էին տալիս կոպիտ սխալ, կաթոլիկներին «ազգ» (կաթոլիկ ազգ) անվանելով նրանք գիտակցաբար թե անգիտակցաբար նպաստել են հայ կաթոլիկների հավանություններին: Նրանք փորձում էին Թուրքիայում ձեռք բերել հայ, հուլյն և ալլ ազգությունների վայելած ազգային իրավունքները:

33 Միրլիվա. Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանման մեջ էյալիքը (հետազայում — վիլայիթ) բաժանվում էր լիվաների կամ սանջաքների: Լիվաների վարչական պետերը կոչվում էին միրլիվա (սանջաք-բեյի):

34. Բաշ-վեֆալեք, բաշ-վեֆիլ: Մինչև XIX դարի 40-ական թվականները կառավարության ղեկավարը կոչվում էր սադրազամ: Սուլթանական հատուկ հրամանով, իբրև թանգիմաթական ռեֆորմ, սադրազամությունը վերածվում է բաշ-վեֆալեքի (վարչապետության), իսկ սադրազամը կոչվում է բաշ-վեֆիլ (վարչապետ): Դրան համապատասխան վեֆալեթները վերանվանվում են մինիստրություններ, վեֆիլներ՝ մինիստրներ:

35. Կասեբակամ կամ պետական կնիք հանդիսացել է սադրազամների և ապա բաշ-վեֆիլների պաշտոնի փաստական նշանը, որ նրանք ստանում էին այդ պաշտոնին նշանակվելիս և պահում մինչև աշխատանքից ազատվելը: Պետական բոլոր հիմնարկների պաշտոնական թղթերը կնքվում էին այդ պետական

* Բարենորոգումների առաջին ծրագիրը սուլթան Սելիմ III-ի 1826 թ. ենի-շերիական բանակի լիվլիդացման ծրագիրն էր, որ հայտնի է «բարեբաստիկ ղեպը» անունով:

կնիքով: Կառավարական մյուս հաստատությունները շունին այդ կնիքը: Երբ սուլթանը ցանկանում էր սադրազամին աղատել պաշտոնից, կանչում էր նրան իր մոտ և վերցնում պետական կնիքը:

36. Բաուրքի Օհանես (վառդագործ): Այս հատվածում պատմագիրը հաղորդում է շատ հետաքրքիր և կարևոր ռազմա-տեխնիկական ու արդյունաբերական նախաձեռնության մասին, որ կատարել է հայազգի վառդագործ Օհանեսը: Վառդագործ Օհանեսը մեկն էր Թուրքիայի և գլխավորապես Կ. Պոլսի այն բազմաթիվ հայերից, որոնք զարեք շարունակ իրենց մասնագիտությունը և գիտելիքները, հաճախ նաև նյութական միջոցները ի սպաս են գրել երկրի ռազմական, տնտեսական և կուլտուրական զարգացման գործին: Սակայն, միշտ չէ, որ հայերի նման նախաձեռնությունները արժանացել են ուշադրության և զնահատվել ըստ արժանվոյն:

37. Էսեմֆ. հետո ի վեր արհեստավորները, խանութպանները ունեին իրենց հատուկ արհեստակցական դասերը, որոնք կոչվում էին էսեմֆ: Էսեմֆներից ամեն մեկը ուներ իր էսեմֆի քեթխուդան, որը կապ էր պահպանում կառավարության հետ և վարում էսեմֆի ընդհանուր և անհատական գործերը, հավաքում հարկերը և այլն: Քեթխուդան ընտրվում էր էսեմֆի անդամների կողմից և հաստատվում կառավարության կողմից: Էսեմֆի հավաքման և խորհրդակցության համար կար հատուկ վայր, որ կոչվում էր էսեմֆի յոջա, այսպես էր կոչվում նաև էսեմֆի մեջլիսը:

38. Հյուեֆյա. Իսֆեյսի դաշնագիրը — Հյուեֆյա Իսֆեյսին Բոսֆորի նեղուցի ասիական ափին, Բեյքոզի գոյակի մոտ նավահանգիստ է: Այս դաշնագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվել է 1833 թվականին: Դաշնագիրը, ինչպես նշում է պատմագիր Լուիֆին, կնքվել է սուլթան Մահմուդ II-ի և Ռուսաստանի միջև միության և պաշտպանողական սկզբունքներով: Դաշնագիրը ուներ վեց լայն հոդված և մեկ զաղտնի հոդված, որոնցով Թուրքիան պարտավորվում էր Ռուսաստանի պահանջով փակել Դարդանեյի նեղուցը օտար պետությունների ռազմական նավերի համար:

39. Խըրֆա-ի շերիֆ. Խըրբա (խըրխա — ղերվիշների հագած լայն պարեզոտը) կոչվում է նաև խըրբա-ի սեադեթ (երջանկության խըրխա): Ըստ իսլամական ավանդության, այդ նվիրական հագուստը (վերարկուն), իբր, մնացել է Մուհամմեդ մարգարեից՝ իբրև նվիրական ավանդ: Խըրբան պահվում էր Թուփկափուլ արքունիքում, հատուկ փակ տեղում:

40. Բաբենոգուսմենի ֆերման — 1839 թ. պաշտոնապես ընդունված բարենորոգումների ֆերմանը (թանգիմաթ) իրագործվում էր խիստ դանդաղ և ուշրիվ: Այնպես որ 1856 թվականին սուլթան Արդու Մեջիդը անհրաժեշտ է համարում նոր «հաթթ-ը հյումայունով» կազմել բարենորոգումների նոր ծրագիր: Դրանով սկսվում է Թանգիմաթի երկրորդ շրջանը:

41. Ռայա (արաբերեն) — գործ է ածվում ռայի, ռայիյե, ռայիթ (հոգնակին ռէայա) ձևերով: Բառացի նշանակում է կենդանիների հոտ, քաղաքական իմաստով՝ մի վեհապետի իշխանության ենթակա հպատակներ, որոնք պարտավոր են հարկ վճարել: Օսմանյան կայսրության մեջ մինչև XVII—XVIII դարերը ռայա էին կոչվում բոլոր գյուղացի հպատակները, ավելի ուշ՝ բոլոր քրիստոնյա հպատակները, հարկատուները:

42. Իլլիզամի սխեմա վերացումը (տե՛ս ծանոթ. 26), Թանգիմաթի հիման վրա վերացվում է հարկահավաքման կապալառուական սխեման (իլլիզա-

մը), որ դարեր շարունակ գործադրվել էր և դարձել ժողովրդական մասսաների շահագործման ու կեղեքման դաժան միջոց: Ինչպես հայտնի է, հարկերի հավաքման կապալառուները (մյուլթեղիմ) օգտվելով իրենց դիրքից և պայմաններից, առանց հաշվի առնելու հարկերի՝ օրենքով նախատեսված նորմաները և գումարները, մշտապես կատարում էին անթիվ զեղծումներ, ապօրինություններ, միշտ վախելով, իհարկե, կառավարական օրգանների հովանավորությունը:

43. Ջեզիե (տե՛ս ծանոթ. 22): Թուրքիայում հարկերը հիմնականում բաժանվում էին երկու մասի՝ շառիաթական հաճիե և սովորաբային հաճիե: Շառիաթական հարկերն էին զեքաթը, աշարը, խարաջը և ջեզիեն: Այս հիմնական հարկերի հիման վրա նշանակվում էին հողագործության, անասնապահության, առևտրի, կալվածքների և տան, ամուսնության և այլնի վերաբերյալ բազմաթիվ, թվով 350 անուն հարկեր: Սովորաբային հարկերը նշանակվում էին սուլթանի կողմից՝ պետության անհրաժեշտ կարիքների համար թվով 97 անուն:

44. Ջեբել-Դրյուզ — Ջեբել արաբերեն լեռ, գրյուզ՝ Սիրիայում ապրող արաբացած շիի ցեղ: Ջեբել-Դրյուզը այդ շրջանի դրյուզների լեռներն են:

45. Բերիյե-ուլ Շամ — Շամը՝ Դամասկոսն է (Դեմեշկ), բերիյե՝ ցամաքային: Ի տարբերություն լեռնային մասի, Սիրիայի այս հարթավայրը կոչվել է Բերիյե՝ ուլ-Շամ:

46. Քալֆա (արաբերեն խալիֆի աղավաղված ձևը) — փոխանորդ, օգնական: Ունի տարբեր իմաստներ՝ ուսուցչի օգնական, տարբեր արհեստների ենթավարպետ, շինարարական ճարտարապետների ենթավարպետ, գրասենյակների քարտուղար (կա նաև սեր — քալֆա՝ գլխավոր քալֆան): Այսպես XVII դարի հայտնի պատմագիր-գիտնական Քյաթիր Չելերին երկարատև գրասենյակային ծառայության համար ստացել էր Հաջի Քալֆա (կալֆա) տիտղոսը:

Բարձրագույն Դուան շենքի կառուցող Իստեֆանը հայտնի է իբրև Իստեֆան քալֆա:

47. Բաբ-ը սեբասեբի — Բաբ նշանակում է դուռ, մի շարք բարդություններով ստանում է կարևոր կառավարական հիմնարկների և վարչությունների իմաստը: Հայտնի է Բաբ-ը Ալին (Բարձրագույն Դուռը, երբեմն պարզապես Դուռ) իբրև Օսմանյան կայսրության կենտրոնական կառավարության տուն, ուր նստում էին սադրազամը և մի շարք մինիստրներ: Բաբ-ը մեշեյիսեթ՝ շեյխ ուլ-իսլամի պաշտոնատունը, Բաբ-ը սերասքերի՝ ռազմական մինիստրությունը:

48. Բաճակ — առհասարակ երկրի ամբողջ զինվորական ուժը: Ցամաքային զինվորական ուժերը մինչև նիզամ-ի ջեզիդը և թանզիմաթը կազմված էին տարբեր օջախներից, օրինակ՝ ենիչերիական օջախ, սիֆահինների օջախ, կափուկուլիների օջախ և այլն:

Ջինվորական նոր կարգով կանոնավոր զինվորական ուժերը բաժանվեցին հինգ բանակների՝ հատուկ, Ստամբուլի, Ռումելիի, Անատոլիայի և Արաբիայի բանակները: Հետագայում բանակները անվանվեցին թվերով՝ առաջին բանակ, երկրորդ բանակ, երրորդ բանակ և այլն:

49. Յըլդըզի պալատը (Յըլդըզ քյոշք) — Ստամբուլի սուլթանական պալատներից է, ուր ապրեց և գործեց սուլթան Աբդուլ Համիդը իր իշխանության սկզբից մինչև զահազրկումը (1876—1909 թթ.):

50. Օֆֆա — ծանրության չափ, որ երկար ժամանակ գործածվել է Միշին Ա-սիայի երկրներում և Թուրքիայում: Օքբան (կամ քիչեն) բաժանվում է 100 տիրահեմի: Օքբան հավասար է մեկ կիլոգրամի և 283 գրամի: Հանրապետական Թուրքի-

այում չափի և կշիռների բարենորոգումներով ընդունվեցին մետրական սիստեմը, ծանրության և երկարության չափերը:

51. Փարա — դրամական միավոր Թուրքիայում: Առևտրում լիրան առհասարակ հավասար էր 108 դուրուշի, իսկ ոսկու արծեքով և պաշտոնական գործունեության մեջ 100 դուրուշ էր, դուրուշը՝ 40 փարա: Փարան համարժեք էր երեք աքշեի, որը երկար ժամանակ Թուրքիայի դրամական միավորն էր:

52. Բուն Ստամբուլ — Ստամբուլ քաղաքը Ոսկեղջյուրով բաժանվում էր երկու մասի՝ Բուն Ստամբուլ և Ղալաթա ու Բերա: Բուն Ստամբուլը Ոսկեղջյուրի հարավային եզերքին և Մարմարայի եռանկյունում գտնվող հին Բյուզանդիոն — Կոստանդնուպոլիսն է: Ներկայումս քաղաքի հին թաղամասն է, ուր ապրում են հիմնականում թուրքերը: Այստեղ են քաղաքի գլխավոր շուկաները, հնությունները և պետական պաշտոնատները:

53. Մեշիս-ի վալա (բարձր մեշիս): Մեշիս էին կոչվում Թուրքիայի մի շարք բարձր խորհուրդները, որտեղ քննվում էին պետության վերաբերյալ բազմաթիվ հարցեր: Ամենաբարձր մեշիսը դա մեշիսի մեքուսանն էր (պատգամավորների ժողովը, պառլամենտը), հանրապետական շրջանում՝ Ազգային մեծ ժողովը:

Թանզիմաթից և բարենորոգումների երկրորդ ծրագրից հետո կազմակերպվեցին մի շարք մեշիսներ երկրի վարչության, կրթության, տնտեսության այլ բնագավառների գործերի համար: Դրանցից էր նաև Մեշիս վալան, որը Բաբ-ը Ալիում ամենաբարձր մեշիսն էր, ուր քննվում և վճռվում էին պետության համար բացառիկ կարևորություն ունեցող հարցերը: Տվյալ դեպքում Վանում որոշ ազդեցիկ մարդկանց կողմից թանզիմաթին հակառակություն ցույց տալու հարցը քննվում է մեշիս-ի վալայում:

54. Դուրա — երկաթից շինված քառակուսի սնամեջ, ջրում չընկղմվող հսկա սնդուկներ, որոնք միացվում էին իրար և վրան կառուցվում էր շարժական կամուրջ:

55. Դեռիների շուկա. ստրկավաճառությունը իր գոյությունը պահպանել էր անգամ թանզիմաթի բարենորոգումներից հետո: Միջնադարյան այդ բարբարոսական առևտուրը վերացնելու և ստրուկների շուկան ցրելու նախաձեռնությունը պատկանում է սուլթան Աբդուլ Մեշիդին:

56. Բեդիրխան բեյ: Քուրդ ցեղապետ Բեդիրխան բեյի մասին քաղվածաբար թարգմանել ենք բավական ընդարձակ նյութ: Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել մի շարք հիմնական հարցեր, որոնք պատմագիրը անտեսել է: Առաջին հարցն այն է, որ Բեդիրխան բեյի ապստամբությունը (ըստ պատմագրի՝ խռովությունը) պատահական և կղզիացած ապստամբություն չէ, դա քուրդ ցեղապետ-ֆեոդալների երկարատև հուզումների՝ իր մասշտաբով խոշոր և կարևոր էտապներից է: Երկրորդ՝ Բեդիրխան բեյի գերդաստանը, նրա բազմաթիվ որդիները երկար ժամանակ կազմակերպել ու ղեկավարել են քուրդ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջը, մասամբ նաև Քեմալական Թուրքիայում:

57. Խուլմաբա էին կոչվում հատուկ տիպի թնդանոթները Թուրքիայում, իսկ հավանք այդ թնդանոթներից արձակվող արկերն են:

58. Միհմաճդար — միհման (սլաբակերեն) հյուր, միհմանդար՝ հյուրընկալ: Միհմանդար էին կոչվում այն մեծ պաշտոնյաները, որոնք զբաղվում էին օտար ղեկավարների և այլ հյուրերի տրամադրության ներքո՝ նրանց առաջնորդելու և ծառայելու համար:

59. Մյուրեղալիք — բռնությունը որևէ իշխանություն և հարստություն ձեռք բերող անձ, զոռբա:

60. Դյուզ-օղլու հռչա Կարապետ և հռչա Միհրան (տե՛ս ծանոթ. 6): Հռչա Կարապետ Դյուզը (1779—1850 թթ.) այդ գերդաստանի հայտնի անձնավորություններից էր, որը սուլթանի կողմից արժանացել էր բեյ տիտղոսին:

Հռչա Միհրան բեյ Դյուզը (1817—1891 թթ.) նշանակվել է փողերանոցի գրամահատության տնօրեն և սուլթան Արղույ Ազիզի մայր-սուլթանի սարաֆ է հղել: Սուլթան Արղույ Ազիզի հետ միասին Փարիզ է գնացել:

61. Զիհադ, մյուզահիդ — արաբերեն «չեհզ» արմատից, որը նշանակում է ջանք գործադրել (խոսքով և գործով): Հետ Շարիաթի՝ պատերազմ հանուն իսլամական կրոնի: Անհամատեղների՝ ալլակրոնների դեմ պատերազմը բոլոր մուսուլմաններին նվիրական պարտավորություններից է: Զիհադին մասնակցողները կոչվում էին մյուզահիդ (կրոնի համար պայքարող ռազմիկ):

Զիհադին որպես հոմանիշ գործածվում էր նաև ղազա բառը՝ սրբազան պատերազմ և այդ պատերազմում ձեռք բերված հաղթությունը: Ղազայում հաղթողները ստանում էին ղազի (հաղթող) տիտղոսը: Սուլթաններից շատերը ունեցել են այդ տիտղոսը: Սուլթան Արղույ Համիդը նույնպես ստացել էր ղազի տիտղոսը, թեև իր իշխանության 33 տարիների ընթացքում Ստամբուլի իր պալատներից երբեք դուրս չէր եկել և տեղի ունեցած պատերազմներում էլ պարտություն էր կրել...

62. Բաշրուդ — ոչ կանոնավոր զինվորական խմբերի հրամանատար, պետ, ցեղապետ: Նրանք կոչվում էին նաև սերֆերդե:

63. Խալմաթյան և խալիֆայության կենտրոնը (Դար-ու-խալաֆեթ): Երբ խալիֆայությունը (Մուհամմեդ մարգարեի հաջորդները կոչվեցին խալիֆ) անցավ օսմանյան սուլթաններին, խալմաթյան ու խալիֆայության կենտրոնը, փաստորեն հանդիսացավ Ստամբուլը՝ մինչև խալիֆայության վերացումը:

64 Մյուզահիդ — Շեյխ Շամիլի պատերազմը մղվում էր իսլամական կրոնի անվան տակ և այդ պատճառով էլ այն համարում էին կրոնական պատերազմ (չիհադ), իսկ շեյխ Շամիլին՝ մյուզահիդ (կրոնի մարտիկ):

ԱՐԳՈՒՐԱԼՄԱՆ ՇԵՐԵՑ

1. Մենջիկով — ծովակալ իշխան, սուլթան Արղույ Մեջիդի իշխանության շրջանում Ռուսաստանի արտակարգ գեսպանը: Նա եղել է նաև Ռուսաստանի ծովային մինիստր և Ղրիմի պատերազմում կարևոր դեր է կատարել:

2. Կալիոն — հին առագաստավոր ռազմանավ, որի վրա կան 2—3 շարք թնդանոթներ: Առագաստանավը ուներ բազմաթիվ առագաստներ: Կալիոնի վրա աշխատող զինվորները կոչվում էին կալիոնցի:

3. Չանաֆ-կալեի նեղուցը — Չանաֆ-կալեն Դարդանելի նեղուցում հին և մարակուս բերդ է: Այդ կապակցությամբ նեղուցը կոչվել է նաև Չանաֆ-կալեի նեղուց: Դարդանելի և Բոսֆորի նեղուցները միասին կոչվում են նաև Ստամբուլի նեղուցներ:

4. Կարսի բերդը — Ինչպես նախորդ ռուս-թուրքական պատերազմներում, 1853—1855 թթ. Ղրիմի պատերազմում ևս Կարսը, իբրև Արևելյան սահմանի կարևոր ամրակույտ բերդ, վճռական դեր է կատարել: Պատմագիրը Կարսի համար մղված մարտերի մասին տալիս է անհրաժեշտ մանրամասնություններ: Ռուսական բանակի գեներալ Մուրավյովը Կարսը գրավում է 1855 թ. նոյեմբերին:

ՄԵՀԱԲԻ ՔՅԱՄԻԼ ՓԱՇԱ

1. Թուրքական պատմագրությունը Մուլա Իգրիսը ծանոթ է նաև Իգրիս-ի Բիթլիսի անունով: Ազգությամբ քուրդ է: Պարսկերեն լեզվով գրել է օսմանյան պետության առաջին 8 սուլթանների պատմությունը՝ «Հեշթ բեհեշթ» («Ութ դրախտ») վերնագրով:

XIV դարի սկզբին օսմանյան Ցավուզ սուլթան Սելիմի (1512—1520 թթ.) և Իրանի շահ Իսմայիլի միջև կատաղի պատերազմ է սկսվում, որը հայտնի է Չալդրանի մեծ պատերազմ անունով (920 թ.=1514 թ.): Օսմանյան բանակը հաղթում է, գրավում Քավրիզը և շահ Իսմայիլի հարստությունը, գրաված մեծաքանակ ավարն ու մոտ հազար լավագույն արհեստավորներ ուղարկում է Ստամբուլ:

Թուրք-իրանական այս պատերազմը նախապատրաստելու և վարելու գործում կարևոր դեր է կատարել մուլա Իգրիսը: Վերջինս լավ ծանոթ լինելով հատկապես քրդարնակ շրջաններին, սուլթանի Քավրիզից վերադարձին, Բլըլբլի Մեհմեդ փաշային մեծ օժանդակություն է ցույց տվել Թուրքիստանի մի շարք կարևոր շրջանները, քաղաքները գրավելու և քրդական ցեղերին Օսմանյան կայսրությանը ենթարկելու գործում:

Լինչը իր «Հայաստան» գրքում կարևոր տեղեկություններ է տալիս Չալդրանի պատերազմի և քրդական շրջանները Օսմանյան կայսրությանը ենթարկելու մասին:

«1513 թ. Չալդրանի ճակատամարտերում, երբ պարսիկները պարտվեցին օսմանցիներին, հարկացուցիչ և քուրդական ցեղերը ըլլան նստակյաց: Այս ծրագիրը սուլթան Սելիմ Ա-ի նախարար Իգրիսին է, որ Պիթիսցի քուրդ մը էր. ծրագրի մեկ մասն ալ էր, փոխադրել այս անհաստատ ցեղի մեկ հատվածը և հաստատել Տաճկաստանի նոր սահմանին այն գավառներու մեջ՝ որոնք սահմանակից էին Վրաստանի ու Պարսկաստանի՝ գրավված շահեն: Կրսվի թե անոնց շնորհվեցավ տեական ապահովություն մը այն պայմանավ՝ որ իբրև միլիցիա ծառայեն սահմանին վրա, որը տրվեցավ իրենց ի պահպանություն»: Լինչի վերոհիշյալ վկայությունը առնված է Հակոբ Շահպազյանի «Քուրդ-հայ պատմություն» գրքից, 4. Պոլիս, 1911, էջ 56—57):

2. Դերբեյի — մի շարք պետական ժառանգներ ժամանակի ընթացքում մեծ ազդեցություն և իշխանություն էին ձեռք բերում: XVII դարում Անատոլիայում դրանք դարձել էին գրեթե ինքնիշխան: Կառավարությունը ստիպված էր հաշտվել նման դերբեյիների գոյության հետ, որոնք հետզհետե ուժեղանալով և հարստանալով հիմնել էին առանձին գերդաստաններ: XIX դարում այդ գերդաստանները, կարելի է ասել, Անատոլիայում գերիշխող էին դարձել: Սուլթան Մահմուդ II-ը այդ դերբեյիների դեմ ուժեղ և տեական պայքարից հետո կարողացավ վերջ տալ նրանց անկարգություններին: Անատոլիայի նշանավոր դերբեյիներն էին՝ Կայա-Օսման-օղլուները (Այդընի, Սարուհանի շրջաններում), Չափան-օղլուները (Յոզգադի, Կեսարիայի, Ամասիայի և Անկարայի շրջաններում), Հաջի Ալի փաշա-օղլուները (Տրապիզոնում և շրջակայքում), Կուշադալի Իլլաս-օղլուները (Մենթեշում և շրջակայքում) և այլք:

3. Աբրաա Միրզա — Իրանի Քաջարների զինաստիպի Ֆեթհ Ալի շահի որդին և զահաժառանգը, որը կարևոր դեր է կատարել 1821 թվականի թուրք-իրանական պատերազմում և զիմանագիտական հարաբերություններում: Շահը, օգտվելով Թուրքիայի ծանր դրությունից (Քեփեղեկենլի փաշայի և հունական ապստամբությունները), զահաժառանգ Աբրաա Միրզային բանակով ուղարկում է դեպի Արևելյան Անատոլիա, իսկ մյուս որդուն՝ Մեհմեդ Ալի Միրզային՝ դեպի

Իրաք: Արբաս Միրզան գրավում է Բայազիդը, Թուրքական, Ալաշկերտը, Բիթ-լիսը, Մուշը և Արճեշը: Բանակում տարածված սոսկալի խոլերայի պատճառով Արբաս Միրզան ստիպված է լինում հաշտություն կնքել:

4. Հաջը, ճաշի — լուսնային 12-րդ ամսում (զիլհիջե) մեծ հանդիսավորությամբ դեսպի նվիրական Քաաբն (Մեքքա քաղաքում) կատարվող ուխտագնացությունը ճաշը էր կոչվում, իսկ ուխտավորները՝ ճաշի: Հաշիները իսլամական երկրներում համարվում են կրոնասեր, պատվավոր և հարգելի անձնավորություններ:

Քաաբն. Մեքքա նվիրական քաղաքում այն սուրբ վայրը, որը, ըստ ավանդության, մնացել էր Հայր Աբրահամից և համարվում է բոլոր մուսուլմանների ուխտագնացության վայր և Կըբլեի կողմը:

Կըբլե՝ մուսուլմանները նամազի ժամանակ երեսը դարձնում են դեսպի Քաաբն:

5. Անուն և ճայրանուն — Անցագրի սխտեմի ընդունման կապակցությամբ տրվող տեղեկանքներում, ինչպես գրում է պատմագիրը, նշվում էին տեղեկանք ստացողի անունը և հայրանունը: Թուրքիայում առհասարակ մինչև հանրապետական կարգերի հաստատումը բոլոր պաշտոնական գրություններում (անձնագիր, վկայական, տեղեկանք և այլն) ազգանուն չէր գործածվում: Թուրքերի մեջ ընդունված էր երկու անվան միասին գործածելու կարգը՝ օրինակ՝ Ահմեդ Իսսան, Թեֆիք Ֆիքրեթ, Աբդուլ Համիդ և այլն: Ոչ-մուսուլմանները կոչվում էին ընդհանրապես հոր անունով, ավելացնելով «օղլի» (որդի, զավակ) բառը, օրինակ՝ Խաչիկ-օղլի, Մանուկ-օղլի և այլն: Խոսքը վերաբերում է պաշտոնական գրություններին, որովհետև սովորաբար քրիստոնյաների շրջանում ազգանունը ընդունված էր և գործածվում էր:

Հանրապետական կառավարության հատուկ կարգադրությամբ, Թուրքիայի բոլոր քաղաքացիների համար պարտադիր համարվեց ազգանվան գործածությունը, բոլոր թուրք քաղաքացիները կամավոր ընտրեցին իրենց համար ազգանուն:

ՕՍՄԱՆ ՆՈՒՐԻ

1. «Սարահ» («Առավոտ») — երկար տարիների ընթացքում Ստամբուլում հրատարակված օրաթերթ: Վերջին շրջանի, այսինքն՝ 1908-ի սահմանադրությունից հետո մինչև 1915 թվականի ապրիլի 24-ը, խմբագիրը եղել է հայտնի հրապարակագիր, լրագրող Տիրան Քելեկյանը, որի շնորհիվ թերթը դարձավ Ստամբուլում ամենաշատ տարածվածը: 1915 թվականին Քելեկյանը ղոհ գնաց Թուրքական արյունոտ յաթաղանին: Պատերազմից հետո զինադադարի ընթացքում այս թերթին միացավ «Փնյամ» (լուր, պատգամ) թերթը և վերանվանվեց «Փնյամ-Սարահ», խմբագրությամբ հայտնի հրապարակագիր Ալի Քեմալի: Սա էլ ղոհ գնաց Մուստաֆա Քեմալի դիկտատուրային, որի հակառակորդն էր: «Սարահ»-ը չի ունեցել քաղաքական ուղղություն, մշտապես հարմարվել է օրվա քաղաքական պայմաններին, մինչև իր վերջնական փակումը՝ 1922 թ.: «Սարահ»-ի տերն ու տնօրենն էր հայտնի Միհրանը:

2. «Սերվեր-ի ֆյուլուն» («Գանձ գիտություն») — թուրք նշանավոր գրականագետների կողմից հրատարակված գիտա-գեղարվեստական հանդես:

3. Ֆերիքս — հնում այդպես էին կոչվում երեք կայմով և ծանր սպառազեն նավերը:

4. Կուվեք — ֆերքեթից ավելի փոքր ուղմանավ:

5. Կանքեք — փոքր, սակայն ծանր թնդանոթներով զինված ուղմանավ:

6. Աբազա — արխազներին թուրքերը անվանել են արազա: Սև ծովի եզերքում, ներկա Արխազական ինքնավար մարզի հիմնական ժողովուրդը: Թուրքերը այդ շրջանում ապրող ցեղերին անվանել են արազա ցեղեր:

7. Ալի և Ֆուադ փաշաները — սուլթան Աբդուլ Ազիզի իշխանության շրջանում հայտնի պետական գործիչներ էին: Եղել են սադրազամներ:

Ալի փաշա — լրիվ անուն և հայրանունով Մենմեդ էմին Ալի փաշան հինգ անգամ սադրազամ է եղել, երեք անգամ սուլթան Ազիզի օրով:

Ֆուադ փաշա — հայտնի է նաև «Մեծ Ֆուադ փաշա» անունով: Սուլթան Աբդուլ Ազիզի իշխանության օրով երկու անգամ սադրազամ է եղել՝ 1863 և 1866 թվականներին:

8. Ֆենեք, Ֆենեքի հույն պատրիարքությունը — Ֆենեքը Ոսկեդջյուրի մի թաղամասն է, որ ապրում էին գլխավորապես հույներ: Ֆենեքի հույներից մեծ թվով պետական գործիչներ կոչվել են «ֆենեքլի»: Արտաքին գործերի մինիստրության մեջ վարել են թարգմանի և այլ կարևոր պաշտոններ: Ֆենեքումն է գրտնրվում նաև օրթոդոքս եկեղեցու տիեզերական պատրիարքարանը:

9. «Սելամլըֆի ժամանակ... զինվորների վրա ռումբ նետելը»: Հակառակ Օսման Նուրիի պնդումին, այդ ռումբով հայերը նպատակ ունեին սպանել ոչ թե զինվորներին, այլ Աբդուլ Համիդին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՔԱՔՐԻՐՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՅԱՔՍԻՄԻԼՆԵՆԸ

(էջ 190)

(համար 24)

(Հայոց պատրիարքի Բարձրագույն Դռանը ներկայացրած գրության պատճենը)

Դեպի Միջերկրական ծով աքսորված խառնակիչ վարդապետները այսուհետև ետ չվերադառնան, իսկ այն մի քանիսը, որ կայսերական հրովարտակով պիտի գնային իրենց աքսորավայրերը, բայց մինչև այժմ բնակվում են Ատալիա (Անթալիա) կոչված վայրում, այդպիսիներին իրենց աքսորավայրը արտաքսելը հնարավոր չլինելու դեպքում, անկարացի լինելու պատճառով թույլ տալ, որ գնան իրենց բուն ծննդավայրը և երբեք չմեկնեն ուրիշ վայրեր:

Քանի որ բոլոր անկարացի խռովարարներն իրենց իսկական ծննդավայրից ցրվելով, իրենց էություն մեջ արմատացած խառնակչությունը կատարում են նաև ուրիշ վայրերում, սրանից առաջ արձակված ինքնագիր հրամանագրով նրանք իրենց կանանց և զավակների հետ միասին, մի անգամ ևս չտեղափոխվելու պայմանով ուղարկվել են իրենց ծննդավայրը, զամ ևս չտեղափոխվելու պայմանով ուղարկվել են իրենց ծննդավայրը, ըստ որում նրանք հանդիսանում են ոչ թե աքսորվածներ, այլ ապրում են միայն իրենց բնակավայրում. չտեղափոխվելու դեպքում էլ նրանք դարձյալ չպիտի դադարեն խառնակչությունից. իսկ եթե, ըստ պահանջի, անհրաժեշտ լինի մի քանիսին ներել և ազատ արձակել, նրանց մեջ շարունակաբար համակված մարդկանց մասին ձեզ պիտի հայտնվի ծառայականիս մյուս ցուցակով: Սրանցից բացի բարձրագույն հրամանով տարբեր վայրեր աքսորվածներից ոմանց ներում և ազատություն շնորհվելու դեպքում Ստամբուլ գալու ժամանակ կայսերական հրամանով բնակվելու են ոչ թե Ղալաթյան, Բնրայան և այլ արգելված վայրերում, այլ բարձրագույն հրամանով արտոնություն տրված և հայ հպատակների բնակած Թաղերում, պայմանով, որ առաջվա նման իրենց պատրիարքին հնազանդելու գործում չընդդիմանան:

Բանավոր տրված հրամանի հիման վրա, երբ, առանց հավակնության, միտքս է գալիս, որ ականբե է սրանց նենգությունն ու ասպիրատությունը, բայց, ըստ հարկի, եթե հրամարվի և թուլատրվի նրանցից ոմանց վերադարձը, սակայն, որպեսզի նրանք չկարողանան գործադրել իրենց շարունակությունը, գայթակղությունն ու անպատկառությունը, նրանք չպետք է ելու-

մուտ ունենան արքունական պալատ, պետական բարձրաստիճան ղեկավարների պաշտոնատեղիները, չպետք է նրանց թուլատրել խառնվելու պետական տուրևադին, զավառներում չգտնվեն մեծ վեզիրների, հարգարժան միր-միրանների, կառավարիչների, ավագանու, վոյեվոդների, մուլաների, դատավորների մոտ և չմտնեն ծառայության մեջ. և եթե այս ձևը հարմար է ձեր կամեցողությանը և կարգադրվի կայսերական հրամանով, ապա նրանք նշույլալների նման հաջողության չեն հասնի: Նրանք չպիտի կարողանան գործադրել նաև իրենց նենգությունը, և կարելի է հուսալ, որ օրեցօր կործանվելու են. այս հարցը այսուհետև որպես կանոն ընդունելու համար հարկ եղած տեղերը ծանուցագրեր ուղարկելը կախված է ձեր կամից:

(Համար 16)

(Հայոց պատրիարքի նիշատակագիրը)

Մառայականիս հուշագիրն այն է որ՝

Նվաստիս հասած մեծապանծ հրովարտակի բարձրաբժեք հրամանի համաձայն ստուգվելով, որ որոշ ժամանակից ի վեր Անկարայից և այլ վայրերից եկող և Ստամբուլում բնակություն հաստատած խառնակիչները հանդգնում են կատարել հպատակության պայմաններին հակասող գործեր և համարձակվում են ընդունել այնպիսի քաջասական վարքագիծ, որը գայթակղություն է պատճառում հայ ազգին, երկրի ու ազգի կարգն ու կանոնը խանգարումից պահպանելու և այսուհետև առանց Ստամբուլում ոտք դնելու, իրենց քաղաքներում առևտրով, երկրագործությամբ և հողամշակությամբ զբաղվելու վերաբերյալ տրված կայսերական հրամանի համաձայն նրանք վտարվել են Ստամբուլից: Թեև այդ խմբի հետ միասին արտաքսվել են նաև հատկապես իրենց համար վարդապետ ընտրած խռովարար անձինք, բայց հիշյալ վարդապետները, իրենց տեական սովորության և շարակամ տարերքում կուտակված մոլություն պատճառով իրենց գնացած տեղերում էլ հանգիստ չմնալով ականբե է, որ ձգտելու են մոլորության մեջ գցել մի խումբ պարզամիտ, շարն ու բարին շճանալող խոնարհ դասի հայերին և հպատակության կանոնին հակասող քաջասական ընթացքի դրդել ու մղել, այդպիսով քաջահայտորեն պատճառ են դառնալու ազգի ու երկրի կաղմալուծման: Բացի դրանից ստույգ է, որ Ստամբուլում գտնվող և նման անպատշաճ գործերով զբաղվող քաղաքացի խառնակիչների և հատկապես իրենց վարդապետների մինչև հիմա հայտնի դարձած և հաստատված անզգամության և շարագործությունների առթած պահանջից է, որ քաջահայտ դարձավ այդ տհաճ գրգռիչներին կանխելու օգտակարությունը, ուստի անհրաժեշտ է պահպանել երկրի և ժողովրդի կարգն ու կանոնը խառնակչություններից և քչիորիկներից: Արտաքսված այդպիսի վարդապետները Ստամբուլում, թե՛ այսուհետև Օսմանյան երկրի որ կողմում էլ գտնվելու լինեն, հարկավոր է իրենց գտնված վայրի ուստիկանություն, ինչպես նաև պատրիարքի կողմից նշանակված և բարձրագույն հրամանով պաշտոնի կոչված հոգևոր առաջնորդի միջոցով որոնել հիշյալ խառնակիչների վարդապետներին և պարզել նրանց վիճակն

ու հանգամանքները, իրենց ձեռքում պատրիարքի կողմից կնքված վկայագիր ունեցողներին ստուգելուց հետո, այդպիսի վկայագիր չունեցողներին նույն վայրի ոստիկանապետի և առաջնորդի միջոցով սաստելով ուղարկել և հանձնել այդ կողմի հարևան ծովեզերքի նահանգապետին, որը առանց Օսմանյան երկրի նավամատուցները դուրս բերելու, ուղղակի վտարելու է Օսմանյան երկրից և նրանց արտաքսումը հաստատող օրինական տեղեկագիրը ներկայացնելու է Բարձրագույն Դռանը: Այդպիսի խուղարար վարդապետներից ոմանց, որոնք ծախվելով թաքնվել են, ինչպես, նաև նրանց թաքցնողներին || ու պահողներին ևս որոնել, իրենց զբաղեցնելով տեղերից երևան հանել, հիշյալ թաքնվողին և նրան թաքցնողներին, ուրիշներին որպես օրինակ, պատիժ սահմանել, և այս օրվանից հետո, մինչև կատարածն աշխարհի, օսմանյան հավերժական պետության հպատակ հայ ազգի միջից իսպառ վերացնել հպատակության կանոնին ներհակ և հակազդային անպատշաճ գործունեությամբ զբաղվող շարակամ խառնակիչների անունը: Իսկ հպատակության կարգի մեջ անհողողող, կատարելապես ուղղամիտ և ձեռնբեց մյուս հայ հպատակները պետք է հնազանդության մեջ հաստատամիտ լինեն Ստամբուլում նստող պատրիարքին, ինչպես նաև հոգևոր առաջնորդներին այն վայրերում, ուր ապրում են հայերը, և որտեղ նրանք Օսմանյան երկրում հիշյալ ազգի պատրիարքի նման բարձրագույն հրամանով պաշտոնի են կոչված: Որպեսզի հայ ազգի մեջ այդպիսի հպատակության պայմաններից շեղվող և շարունակյալ հակամիտելու մի կերպ հանդգնող և համարձակվող անձինք չգտնվեն և այս պատրվակի տակ իրենց պատվով ու պարկեշտությամբ, իրենց հպատակության ոգով և ազգային սովորույթի համաձայն դաստիարակված հայ ժողովուրդը անտեղի կերպով չանխրավի և չվնասվի, այս կետերի թվարկումով, որպես գործադրելի ուղեցույց, վերևում կայսերական նվիրական և շնորհաբաշխ գրով վերնագրված մի հրովարտակ շնորհել և նրա պահանջին ու տրամադրության համապատասխան տեղեկագրեր ուղարկել նահանգապետներին ու դատավորներին և արձանագրել այն վայրերի դիվանատներում, որտեղ ապրում է հայ ժողովուրդը: Հիշյալ ժողովուրդի մաքրագործումը կատարյալ ուղղորդված իրակապացնելու համար տալ ձեռքարձր հրամանը և այդ հրամանի համաձայն, եթե հարմար է ձեռքարձրապատվության կամքին, հիշյալ վայրերի վսեմաշուք նահանգապետներին ուղարկել ձեռքարձր հրամանագրերը, այդ մասին կամքն ու հրամանը նորին վսեմություն հրամայող իշխանությանն է:

(Հայոց պատրիարքին ուղղված կայսերական
բարձր հրովարտակի պատճենը)

|| Հայոց պատրիարքին. թող աստված նրան շնորհի բխտավոր վախճան, հրաման.

Իմ Օսմանյան կայսերական անսասան իշխանության հարկատու հայ հպատակներից ոմանք հանդգնում են իրենց վաղեմի սովորություններին և հպատակության կանոններին հակառակ ընթացքի մեջ գտնվել: Թեև երբման ձեռնարկվել են միջոցներ այդպիսիներին զսպելու համար, բայց չափազանց շատ զբաղվածության հետևանքով հնարավոր չի եղել կատարել արժանի աշխատանք և ցուցաբերել զգուշավորություն, որով, թե՛ Ստամ-

բուլում, թե՛ Օսմանյան երկրի տարրեր վայրերում գնալով ավելանում է այն մարդկանց թիվը, որոնք գտնվում են այդ ընթացքի մեջ: Եթե սրանից հետո էլ պիտի աչքերը փակել այդ ամենի հանդեպ և անտեսել, ապա պարզ է, որ բոլորովին պիտի խանգարվի հպատակության կարգը: Ստուգված լինելով, որ այդպիսի անկարգությունների հանդգնություն ունեցողները ընդհանրապես անկարացի հայ հպատակներն են, որոնք որոշ ժամանակից ի վեր, որպես սեղանավորներ, արհեստավորներ և առևտրականներ, բնակություն են հաստատել Ստամբուլում, բացառապես հպատակության կարգը վերականգնելու համար Ստամբուլում գտնվող նման անկարացի հայ հպատակները իրենց կանանց և զավակների հետ միասին խուժարում արտաքսվել են Ստամբուլից, դնալի իրենց նահանգը, պայմանով որ այսուհետև ոտք չդնեն այստեղ, իսկ ուրիշ վայրերի քաղաքացի դասից էլ զավառների զանազան հարմար տեղեր հնոցվել են այն անձինք, որոնք չեն հրաժարվել իրենց հին վարմունքից և որոնց այս կողմերում մնալը համարվում է վնասակար: Այս խնդրի բուն սկզբնապատճառը հանգիսացող մի շարք խառնակիչ վարդապետներից Ստամբուլում գտնվողներն էլ արտաքսվել են Միջերկրական ծովի կողմերը: Դավառացի կանանցից նրանք, որոնք կրում են մայրապետ անունը և աշխատում են մոլորության մեջ գցել հայազգի կանացի սեռից մի շարք միամիտների, արտաքսվելու են իրենց բնակավայրերը, իսկ քաղաքացի կանայք՝ Բանդերմա և Միխալիջ* Արհեստավորների դասից նրանք, որոնք իրենց հին մտայնությունից հրաժարվելով կընդունվեն ազգի կողմից, և որոնց բնակությունը այսուհետև անթույլատրելի է Բերայում, Ղալաթայում և Վոսփորի անհարմար վայրերում, ապա այդ կողմերում բնակություն ունեցողները այնտեղից հեռացվելով վերաբնակեցվելու են Ստամբուլի հայ հոգապետների բնակած այնպիսի թաղերում, ինչպիսիք են Քում-բափուն, Սամաթիան և Խաքուլը: Դավառների մի շարք վայրերում ապրող նման խառնակիչ վարդապետներին ևս հարկավոր է իմ արքայական հրամանով նշանակված առաջնորդների միջոցով հայտնաբերել և ուղարկել այդ կողմերի հարմար նավամատուցները: Նմանապես դնալի Միջերկրական ծովի կողմերը արտաքսելու հարցում իմ կայսերական հրամանով հանձնարարված է հարկ եղածի մասին նախապես և հետագայում ձեռք հրամաններ արձակել, և զավառներում ապրող խառնակիչ վարդապետների հարցը ևս իմ ազնվաբարո և խիստ ջանադիր լիազոր փոխանորդ || սահրազամի կողմից թեև զբված և ծանուցված է նահանգապետներին ու կառավարիչներին, սակայն հրամանները գործադրելու և ի կատար ածելու համար անհրաժեշտ է պահանջվածին համաձայն և հարատևորեն լինել ուղադիր և հոգատար: Ի միջի այլոց հավանական է, որ հիշյալ վարդապետներից ոմանք ծրարվելով և իրենց կերպարանքը այլափոխելու միջոցով թաքնվեն, այդպիսիներին խստորեն որոնելու և արտաքսելու գործում հոգատար և ուղադիր լինելու համար պատրիարքարանի կողմից ևս առաջնորդի ընթերցականների միջոցով, ըստ հարկի քննել և ստուգել տալով Օսմանյան երկրում գտնվող բոլոր հայ եկեղեցականների վիճակն ու հանգամանքը. իրենց ձեռքում նրա կողմից կնքված վկայագիր չունեցող խառնակիչ վարդապետների մասին նույն վիճակի առաջնորդի միջոցով հաղորդել տեղի դատավո-

* Մարմարա ծովի հարավային եզերքը (Ժթ.).

(نمر ٢٤) (صفحه ١٩٠)

(ارمنی بطریق باب عالی به تقدیم ابتدایی ورقه مصورتید)

افد کزه فی اولئان مفسد باباسلرک من بعد کلامری ویر طاقیدی باخط
همایون منقار بنه کیده جک ایکن شمدی به قدره عدالیه (*) نام محله اقامت
اوزره اوئلرک کتلمر بنه تا کید اولئسی ممکن اولدیغی حالده بونلر اکثری انقره لی
اولاق حبیله وطن اصلیه لرندن ابدی دیار آخره چقماملری
کافه انقره لی مفسد وطن اصلیه لرندن طغیابو محل آخرده کتدو وائلرند
مرکوز اولان فسادلری اجرا ایلد کلرندن بوندن افسدم بیاض اوزر بنه
بیورادی ایله عیسان اولادلر یله بردخی چقماق اوزره وطن اصلیه لر
کوندرگش اواقله مر سو ملر منی صورتنده اولوب انجی کتدو وائلرند
اسکان ایتش اولدقلرندن اسکر چقماق لازم کلور ایسه بنه فساددن خالی
اولیه چقمالری و بالاجباب بهضیلرک عفو واطلاقلری لازم کلور ایسه
ایئلرندن فساد ایله ملمع اولئش کتندلر جک دیگر دفترچا کریدن بیان بیورادی
بونلردن بشقه بافرمان عالی محل آخرده متغیرک بهضیلرک عفو واطلاق بیورادی
حالده درعلیه به کلر کارنده بالاراده همایون غطمو بک اوغلی و سائر منوع
اولان محلا ده اسکان ایئلرک سائر بافرمان عالی رخصت و بریلان ارمنی
رعایاسی بوانسان محله درونلرند اسکان ایلرک قدیمدن اوله کادیکی اوزره
بطریق بنه اطاعتدن برکونه قصور ایتاملری

شفاها امر و اراده بیورادیغه مبنی من غیر حد خاطر کتزنه مه خطور ایدن
بونلرک خیانت و خیانت آشکار ایکن بالاجباب بهضیلرک کلسی امر واطلاق
بیور بلور ایسه ده خیانت و فسادلر بنی وعدم رعایتلری اجرا ایتاملری انجی
اندرون همایون واولای امور افتدیلر منرک دارلر بنه کبروب چقماق بهرقی معری
اخذ اعطاسنه دخی فارشدرماقی و طشره رده وزرای عظام و میرمیران کرام
و منسل و اعیان و و بوده و موالی و فضیات خدمتلرند و بانرند بولئسماق
صورتی رأی عابهلر بنه موافق کلور ایسه بالاراده همایون شر و طهر ربط
اولدقمه بونلر ایتلی کبی فضیای اولیه جغی
و خیانتلر بنی دخی اجرا ایلد میه جکری و کون بکون انقراض بوله جقملری دخی
مأمول اولهله خصوص مذکور بوندن بویه دستور العمل طوائق اوزره اقتضا
ایدن محلا ره علی و خبر و رلمسی اراده عابهلر بنه منوط ایلدوکی

(*) انطالیه

رکین و کسوتلکلیکله یوللاردا، ینرانیجی میخلوچوکلر անմիջապես ձերբակա-
լել և Միջերկրական ծովի կողմերը արտաքսելու համար ծով-
եզերքին մոտ նավամատուցներն ուղարկելու գործում խիստ ուշադիր
լինելու մասին իմ կայսերական հրամանի այս տրամադրության անհա-
թյամբ գործիր նաև դու և մանրամասն հայտնիր և բացատրիր ազգին և
ներանց, ում հարկն է, որ այդպիսի խառնակիչներին թաքցնող, պահող,
պաշտպանող և հովանավորող անձինք պիտի պատժվեն ուրիշներին իբր
օրինակ: Այս օրվանից հետո անհրաժեշտ է այդ ազգը ինչպես հարկն է
զտել ու մաքրել նման խառնակիչներից, որպեսզի այդ ազգի մեջ այլևս
հպատակության կանոնին հակառակ նվաղագույն չափով անգամ անհրաժեշտ
գործեր և հպատակության կարգին անհարիր և ազգի սովորությանը խորթ
վիճակներ չստեղծվեն: Այս առիթով իմ կայսերական հրամանն է՝ ան-
հրաժեշտ ունե ու կարողությունը գործադրել, որպեսզի պատվով և
պարկեշտությամբ աշխատող օսմանյան իմ հպատակների նկատմամբ որևէ
ոտնձգություն և թշնամանք տեղի չունենա, իսկ հակառակ ընթացքի արտո-
նություն ցույց տվողները խստորեն ղեկավարվեն և հեռու մնան պատասխա-
նատվությունից և կշտամբանքի ենթարկվելուց, որի համար իր արքայական
վեհապետության պահապանող հրովարտակի համաձայն հատուկ պատվիրու-
մով և հոգատարությամբ արձակվել է սույն բարձրարժեք հրամանը և վե-
րևում իմ արքայական մեծագույն ինքնագրությամբ զարդարելով, որվել է
ձեր ձեռքը: Արդ, իմ այս նվիրական հրամանը թող պահվի պատրիարա-
րանում, իսկ նրա առանձին պատճենները ուղարկվեն Օսմանյան երկրի այն
վայրերը, որտեղ կան հայ հպատակներ ու առաջնորդներ, որպեսզի այս
հրամանի վեհիմաստ բովանդակությունը այսուհետև, Աստուծո կամեցածին
չափ, նրանց համար ծառայի որպես ուղեցույց կանոն. քո կողմից էլ խըն-
դիրը ամենայն մանրամասնությամբ գրվի ու ծանուցվի և այն տառացիոր-
են ամեն տեղ կիրառվի և գործադրվի: Այդ ազգի միջից վերոհիշյալ խառ-
նակիչ վարդապետներին ամբողջովին վտարելով ու հեռացնելով, հարկա-
վոր է այսուհետև հպատակության կանոնից դուրս որևէ անհրաժեշտ վե-
հակի տեղի չտալու համար || անհրաժեշտ միջոցներ ստեղծելու և լրացնելու
գործում լինել չափազանց հոգատար և ուշադիր: Այսօրվանից հետո այդ-
պիսի խառնակիչներին պաշտպանելու հանդգնություն ունեցող անձանց,
ովքեր էլ որ լինեն, բոլոր պարագաներում անհրաժեշտ խստագույն պա-
տիժը անհապաղ ի կատար ածելու համար աշխատենք տեղեկացնելու:
Դու ևս այդ հարցում լինես ուշադիր և խիստ ջանադիր, հեռու մնաս այն
գործերից, որոնք կարող են թյուրիմացաբար վնաս և զրկանք պատճառել
խառնակչություններին մասնակցություն չունեցած անձանց. ստույգ իմա-
ցիր, որ իմ այս արքայական պատվերները կատարելու գործում որևէ նե-
րողամիտ թյուրատվությունը կարող է քո մասին դատնալ վտանգի պատ-
ճառ, պատժի ու զղջման արժանի, ուստի ըստ այդմ վարվեցեք ու գոր-
ծեցեք, իսկ հակառակը գործելուց խիստ զգուշացեք և հեռու մնացեք:

1243/1828 թվականի շաբաթ ամսի սկզբներին

واخفا ایدنلری دخی تحری و بولند بی محارندن اخراج و اخفاء مسفور الیه
کندوسنی کتم ایدنلری دخی عبره لاسارن جزالی ترتیب اولنه رقی بهمدایوم
دولت علیه ابدی القاراک ملت ارمنیان رعایای دروننده الی یوم القیامه اومقوله
مقار شریوط رعیت و خلاف مساک ملت او یفونند سر حرکت ایدن مفسدانک
نام بدخواه لری رفع الیه سار شریوط رعیتده ثابت صدق تام الیه متثبت رعایای
ارمنیان قوللرینک دخی درسمه ائنده موجودی بطریقته و کرک ملت مزبورک
ممالک محروسه ده بطریق مثلاً با فرمان عالی ما مورقارباش راهبرینه مکنده
موجود رعایا رن دخی تحت اطاعتده ثباتغون الیه ملت ارمنیانده اومقوله شریوط
رعیتدن انحراف و تمیل خیائنه برکونا جرأت و جسارت ایدنلری بولمادی اوزره
و بویه سانه الیه ککنده و عرض و ادب و ممالک رعیت و اصول ملت اوزره
مؤدب اولان ارمنی طائفه سی فضولی نهدی ورنجیده اولنماق خصوص لری
درجه ده سنور العمل طریقی اوزره بالاسی مبارک خط مایون عنایتقرونی الیه
معتون برقطعه فرمان عالیشان اصدار و احسانی و موجب و مقتضای اوزره
ملت ارمنیانک بولند بی محارک ولایت و حکامنه علم و خبر تسبیح و سجده
قید الیه ملت مزبور تطهیرینه دقت نامه ابتدار اولنقی امر نده اراده علیه لری
تعلق بیوریه رقی امر حلیل الشان مزبورک موجب مجمل مز قومان و الی لری
حضر تلیزیه فرماننامه سامی لری اصدار و ارسال اراده علیه لری نه اگرچه
موافق اید اولیاده امر و فرمان حضرت من له الامر کدر

تقریر قوللر بدرکه

طرف چا کری به ورود ایدن فرمان عالیشانک مفاهم امر مزایا سنده برمدنبرو
انقره و ممالک سارندن ورود برله درسمه ائنده ممکن و خلاف شریوط رعیت
او یفونند سر حرکتله جرأت و ارمنی ملتک افسادینی مستلزم اوضاع رده به
جسارت ایتکده اولدقلری تحقیق اولنه رقی نظام ملک و ملتی خلادن وقایت
و فیما بعد درسمه ائنده ایاق بصحافی و مملکتلرنده کار و کسب و حراثت و زراعت برله
مشغول اولق اوزره متعلق بیور بلان امر و اراده سنه ملوکانه موجب
درسمه ائندن طرد و دفع اولنش اولان مفسدانک کندولرینه مخصوص پایاس
انتخا ایدنکاری مفسدت پیشه لردخی گروه مزبور الیه معادفع اولمشلر ایدنده
مسفور پایاسلر عادت مستمره و عناصر بدخواه لرنده هر کون خیانتلری اوزره
کندکاری محارده دخی نک طور میوب برطابق کندوبی بنان و نیک و بد
عقلی ارمز ارمنی طائفه سی اسافاتی اضلال و طور رعیتدن خارج اوضاع رده به
اجتناساره مسوق و ترغیب اید جکری درکار و بوجهله ملک و ملتی بنه انحلاله سبب
و مستقیل اوله جقلری بدیدار و اغیر درسمه ائنده بولنان اومقوله حرکت نامه وارده به
سلوک ایدن شهری مفسد لری و کرک مخصوص پایاسلرینک دخی شمعی به قدر
ماوم و مجزوم اولان ملت و خیانتلری اقتضاسندن تحقیق و بوعرضه
نامر ضمیمه نک اوکی کسدر لسی مستلزم فوائد مطلق اولمغه نظام ملک و ملتی
انحلال و خلادن وقایت درسمه ائنده کرک طرد و دفع اولنش اولان اومقوله
پایاسلرک بوندن بویه ممالک محروسه نک نه مکنده اولور ایدنده اولسون بولند بی
محارک ضابطاتی و کرک بطریق طرفندن تعیین و با امر عالی ما مورقننان قره باش نام
راهب معرفتی مفسدان مز سومانک پایاسلرینی تحری و حال و کبیتلری بی
نجس یدلرنده بطریق طرفندن همهورسند اولنلری لدی المعاینه و اولیانلری
محمل مز قومک ضابطاتی و قره باش معرفتی الیه بالماؤ اخذ سمیت و جوار اولان سو اهل
والیسی حضرت تلیزیه ارسال و تسلیم والی مشار الیه دخی در عقب مز سومانی
ممالک محروسه اسکله لری نه چبقار لیه جقی صورتلریله مجر دما لک محروسه دن طرد
و دفع برله طرد و دفعی مبین اعلام شرعیسی باب عالی به عرض و تقدیم اولنقی
واومقوله مفسدت پیشه پایاسلردن بعضی تبدیل جامه الیه کندوسنی کتم

مطلق قوی الهم جانبندن ولایه و متصرفینہ تحریر و اشعار قلنس ایسده
 بروفق مطلوب و علی الدوام تنفیذ و اجرالینہ کرکی کبی دقت و اهتمام اولنسی
 لازم مدد و ازجمله ذکر اولنسان مفسد پاپاس طاعتندن بعضی بیدل هیئت
 و تغییر قیافت الیه اختفا غلری احتمالنه مینی او مقوله کرکی کبی تحریر اولنه رفی
 ظاهره اخراج و وارد و دفعارینه اعتنا و دقت اولنقی اوزره بطریق ششانه
 طرفندن دخی قرع باش معینله ممالک محروسه ده بولنان پاپاسلار بیک
 حال و کیفیتارینی **کرکی کبی** تحریر و نجس ایندرده رک بدلزده طرفکنن
 محروسند بولنجان مفسد پاپاسلار محملارنده بولنان مرخصه لزمه رفیله اولدقاری
 محکم حاکم و ضابطی طرفنه خبر و یرله رک در حال انلرک معرفت یرله اخذ و بحر
 سفید طرفنه طرد و دفع اولنقی اوزره سوا حله قریب اولان اسکلره
کر و ندرلنی خصوصنه کرکی کبی دقت اولنسی اراده سنیه ملوکانه
 مقتضاستندن اولنق ملا بسیلہ سندخی اکاکوره حرکت و بومقوله مفسد لری
 کتم و اخفا و تصحیب و حجابیه مفسد اولنلر عبره لاسار بن ترتیب جزا
 قلنه جقارینی ملکندن لازم کلنلره اطرافله افاده و تفهیم یرله بعد الیوم ملت
 مر سوسومنه بومقوله مفسد لری کرکی کبی تصفیہ و تطهیر یرله پردخی مغایر
 شروط رعیت ملت مر سوسومہ دروننده ادنی درجه او یقونسز حرکت
 و مقایر اصول رعیت و منافی آیین ملت حالات و وقوعه کلامسی و بوسیلہ
 ایله عرض و ادبیه مشغول اولان رعایای سلطنت سینه دخی برکوناتندی
 ورنجیده اولنعامسی خصوصنه صرف و سع و قدرت و خلاقی وضعه ارادت
 رخصتله مسئول و معاتب اولقندن بغایت نحاشی و محابثت ایلاک فرمانم
 اولنقن صیغه پیرای صمدور اولان خط هم ایون شو کتقرون پادشاهانهم
 ورنجیده تنبیها و اهتماما مخصوصا اشوامر جمیل القدرم اصمدار و بالایی
 خط مشربف شو و کتدرف شاهانه له توشها یدیکه اعطا اولنشد اعدی
 اشوامر مشربفی بطریقخانه ده حفظ و مضمون مینی بوندن بویله الی ماشاه
 الرحمن دستور العمل طوئقی اوزره برر قطعه صورتیدنی ممالک محروسه مده
 ارمنی رعایای و مرخصه لری بولنان محملره ارسال و تدبیر و کیفیت اطرافله
 طرفکنن تحریر و اشعار اولنلر هر بر محمله حرف بحرف تنفیذ و اجرایی
 و بالاده بیان اولنن مفسد پاپاس مقوله لرینک کلیا ملت مر سوسومہ درونندن
 طرد و دفع یرله فیما بعد طور رعیتندن خارج رکونه او یقونسزاق وقوعه

(ارمنی بطریق خطایا اصمدار اولنن فرمان عال صورتیدر)

ارمنی بطریق ختم عواقب ناخیر حکم
 سلطنت سید دائمی القرار ملک جزیه گذار ارمنی رعایاستندن بعضی قریب ایدلرینه
 و اصول رعیتک خلاقی اوضعه اجناسار اینکده و بومقوله لرک اولنقی ارانق
 منلری اسبابنه تشبث اولنمش ایسده کثرت مشاغلندن ناشی لایقوله اقدام
 و تنقید اولنه مدینه مینی **کرک** آستانه عاییه مده و کرک ممالک محروسه مده
 سائر محملرینه بوطورده اولنلر تکثیر ایلمکده اولدقندن بوندن بویله دخی بویله
 اغراض اولنقی لازم کاسه شیراز نظام رعیت کلیا خلیفه اوله جتی ظاهر
 و تحقیق اولنلرینه کوره بومقوله او یقونسز لقمه جسارت ایند لری **کرکی**
 برمدن برورد رسداده صرافاق و امنافلق و تجارت صورتیه ممکن اتمش اولان
 انقره لری ارمنی رعایای اولدنی بنده بی و باهر اولدنیفته بنه مجرد نظام حال رعیتی
 استحصا صال ضمننه در سده ادمده بولنسان او ملل و انقره لری ارمنی رعایای فیما بعد
 در سده ادمه انانق یا صماق اوزره عیال و اولاد لرله طاقیم طاقیم ولایت لرینه
 طرد و دفع قلنس و سائر ملک کنلی شهر لری طاعتک دخی اینجیلر ده اسکی
 حال لرندن رجوع ایتیان و بوطورده قالمسی مفسد اولنلر طشر لری برر مناسب
 محملره و بوماده نک اصل منشأ و بادبسی اولان بر طاقم مفسد پاپاس طاعتندن
 در سده ادمه بولنلر دخی آ قد **کرک** طرفنه و ارمنی ملتی لاساطنه سندن
 بر طاقم ساده دل اولنلرینی دخی اضلاله چالشه قد اولنن ماره بت تغییر اولنلر
 عورتلردن دخی طشر لری اولنلر تکثیر بنه و شهر بلر بدخی بالدرمه و پشالیجه
 دفع اولنلری و سائر اصناف طائفه سندن اسکی طاعتندن رجوع الیه منجیه
 قبول اولنه جقار کدخی فیما بعد بک اوغلی و غلطه و بوناز اینک مناسب
 محملرینه اقامت ایملری نجار اولدنیفندن اول **کرک** خانه بی اولنلر قالدیر بلوب
 آستانه سده ادمه قوم قیو و صماق و خاصه کوی ملل و ارمنی رعایای محلاتنه نقل
 و اسکان ایندرلنی و طشر لری زده بعضی ملکنلر ده اولان او ملل و مفسد
 پاپاسلر دخی محملرینه او امر شریفه مده نصب اولنمش بولنان ارمنی مرخصه لری
 معرفت یرله بالبحری بولدر یرلر **سمت** و مناسب اولان اسکلره کوندر بلرک
کرک آ قد کز طرفنه دفع اولنسی خصوصه لریته اراده سنیه م تعاق
 ایندرک اقتضای مقدم و مؤخر طرفه یوراندیلر اصمدار یرله تنبیہ اولنمش
 و طشر لری مفسد پاپاسلر خصوصی بالفعل صدر اعظم منوده شیم و وکیل

کلماسی اسبابک استحصار واستکماله وفور امتا ودقت و بعدالیوم اومقوله
مفسدری ریحله استحصار حصارت ایدن هر کیم اولور اید بهر حال حقنده لازم
کلان نادیات شدیده بلا ا. هال اجرا قلعی ایچون کیفیتی افاده واشعاره
مبادرت وسندخی شو و خصوصکمه کماله اقدام ودقت وفسادده مدخلی
اولیائره سوه ظن الیه قدری موجب حرصکندن بجائیت واشبوتنیهای
بادشاهانه مک اجراسی خصوصنده برکونا مسامحه صورتی حقکده موجب
وخامت و مستوجب تأدیب وندامت اوله جغنی محقق یلوب اکا کوره عمل
وحرکت وخلافندن غایبه الغایه نخاشی ومباعدت الیاء بایند
فی اواخرش سنه ۱۲۴۳

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Արքաւ քեյ, կայսերական ախոռապետ 26
Արքաւ Միրզա, Իրանի Ֆեթհ Ալի շահի
որդին 80, 81, 233, 234
Արքաւ փաշա, Եղիպտոսի վալի Մեհմեդ
Ալի փաշայի որդին 78
Արդի փաշա, Հրամանատար 76
Արդուլան փաշա 178
Արդուլնաֆ էֆենդի 36
Արդուլֆաղեր աղա, Իզմիրի մարսապետ
65
Արդուրանման քեյ, փողերանոցի պետ 14
Արդուրանման Շերեֆ, տարեգիր 6, 7, 9,
59, 71, 72, 232
Արիդ փաշա 103
Ալեքսանդր II, ցար 75, 103, 108
Ալեքսանդր Կարա Թեոդոր, Թուրքիայի
Հանրագուտ շինությանց մինիստր 137,
142
Ալի քեյ, աչարացի, Ախալցխայի բերդի
Հրամանատար 21
Ալի էֆենդի 44
Ալի Նիզամի, գեներալ 99
Ալի փաշա, բրիգադի Հրամանատար 86
Ալի փաշա (Մեհմեդ էմին Ալի փաշա),
սադրազամ 164, 235
Ալի Քեմալ, Հայտնի Հրապարակագիր
234
Ալխազով, գեներալ 93, 95
Ակոբոս, Հայոց պատրիարք 51
Անմեդ քեյ, միրմիրան 13
Անմեդ Լուրֆի (Հաֆեզ Անմեդ Լուրֆի),
տարեգիր 6—10, 18, 26, 28, 59, 71,
72, 223, 225, 226, 228, 229
Անմեդ Խուլուսի էֆենդի 18
Անմեդ Ռեֆիկ, պատմաբան 83
Անմեդ փաշա, Չըլդըրի բեյլերբեյի 21, 23,
40
Անմեդ փաշա, զնդապետ 64, 76
Աղասի Չելեբի, Դյուզլան գերդաստանից
224
Այնի Ալի էֆենդի, տարեգիր 5
Անդուշի, կոմս, Ավստրիայի արտաքին
գործերի մինիստր 123, 124, 137, 142,
149—151
Անքուան, Ստամբուլից արտաքսված Հայ
կաթոլիկներից 35
Աշըֆյան, պատրիարք 170
Աստվածատուր վարդապետ, հետո պատ-
րիարք 55, 59
Արիֆ էֆենդի, էրզրումի ղեֆթերդար 20
Արիֆ Հիֆմեր էֆենդի, շեյխ-ու-իսլամ
68
Արսլան քեյ, Բաթումի երեսիներից 24
Բաբուրչի Օհանես տե՛ս Օհանես
Բեդիրխան քեյ, բուրդ ցեղապետ 64—68,
231
Բեզլյան Ամիրա տե՛ս Ղազաղ Արթին
Բելինսկի, զնդապետ 94
Բեշիր-ալ-Քասրմ 55
Բերաւ Վիկտոր, ֆրանսիացի արեւելագետ
165, 173, 210
Բերզման, դոկտոր 163
Բըլբիլ Մեհմեդ փաշա, Երզնկայի վալի
79, 233
Բիկունսֆիլդ, լորդ 101, 113, 114, 137,
149

Բիսմարկ Հերբերդ, իշխան 129, 130, 136, 137, 142, 144, 148—151, 197

Բլաֆ Ալեքսանդր, «Կուրիե ղը Զմիրեն» թերթի տնօրեն 159, 160

Բլյումբերգ, զնդապետ 94, 95

Բյուլով, Ֆոն, Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ 137

Բյուսեր, 137

Բոյաշյան Համբարձում 174

Բոշ 137

Բրատիանու, Ռումինիայի վարչապետ 144

Գլադստոն 193, 202, 203

Գյոլլյուֆլյու Ռեշիդ փաշա, զնդապետ, հետազայում Անատոլիայի բանակի մարշալ 68

Գորչակով, գեներալ 73, 106, 108, 114, 127, 129, 137, 144, 145, 148

Գրաբե, գեներալ 93, 94

Գրիգոր վարդապետ 44

Գրոդնե, գեներալ 108

Գուրկո, գեներալ 103—106, 108, 110

Գևորգ, զնդագործ 17

Դանդիլ, գեներալ 104

Դավիթ-օղլու Հովսեփ 16

Դավիթ-օղլու Պետրոս 35

Դելի Յանի, Հունաստանի արտաքին գործերի մինիստր 144

Դելինաուզեն, գեներալ 104

Դենսլորդ, կոմս, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր 73

Դեսպեր, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության քաղաքական բաժնի պետ 137

Դերբի, լորդ, Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր 101, 114, 125, 134

Դյուգ-օղլիներ (Դյուգյան), Ստամբուլի հայտնի հայ գերդաստաններից 14, 224, 225

Դյուգ-օղլու խոշա Կարապետ 68, 224, 232

Դյուգ-օղլու խոշա Միհրան 68, 224, 232
Դյումուլե 137

Դոբրիլ, Ռուսաստանի զեսպանը Գերմանիայում 137

Դոլոնե, կոմս, Իտալիայի զեսպանը Գերմանիայում 137

Դրիո 182

Դևիլ, գեներալ, 85, 86, 88, 97

Զարիֆ Մուստաֆա փաշա, էրզրումի, վալի 76, 77

Զիյա փաշա 69, 161

Էրուրուզ փաշա 37

Էդենմ բեյ, բրիգադի հրամանատար 99

Էդենմ էֆենդի, մաքսապետ 31, 32

Էրեյի Ուզուն-օղլու Պողոս 17

Էմին աղա 25

Էմին փաշա, Կարսի բերդապահ 20

Էյուր փաշա 109

Էնիս փաշա 176

Էսադ էֆենդի, տարեգիր, 14, 30, 36, 38, 61, 226

Էսադ Մուսլիս փաշա 68

Էսադ փաշա 38

Էսատ բեյ, զնդապետ 99

Թանսին 162

Թեմուր փաշա 38

Թեֆեդեյենլի փաշա 233

Թընգըր-զադե, հայտնի հայ կաթիլիկ սարրաֆ 35, 225

Թընգըր զադենե, Թուրքիայում հայտնի հայ գերդաստաններից 14, 16, 18, 224

Թընգըր-օղլու տե՛ս Թընգըր-զադե

Թընգըր-օղլու Գրիգոր 35

Թընգըր-օղլու Հակոբ 13, 14, 224

Թընգըր-օղլու Հովսեփ 13, 14, 224

Թուզու-զադե, Ախալցխայի բերդի պաշտպաններից 21

ժոբեր 34

Իբրանիմ էֆենդի 61

Իբրանիմ փաշա 52

Իգնատե, կոմս 107, 113, 118, 124, 145

Իդրիս-ի Բիբլիսի տե՛ս Մուլա Իդրիս

Իզգեր Մենմեդ փաշա, ծովակալ 15

Իզգեր փաշա, զնդապետ 69

Իզգեր փաշա, սաղրազամ 45

Իզմիրլյան, պատրիարք 164, 184, 198, 211

Իմերեթիսկի, իշխան 128

Իշմեյի վեզիր Արդուրանման փաշա, տարեգիր 9

Իսմայիլ, Իրանի շահ 79, 233

Իսմայիլ փաշա 88, 90, 96

Իստեֆան ֆալֆա 57, 230

Լազարե, գեներալ 91—94

Լայարդ Հանրի, Անգլիայի զեսպանը Թուրքիայում 66, 67, 101, 113, 135

Լինշ 233

Լորանով, իշխան, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր 196, 197, 199—205, 207, 212

Լոկման, պատմագիր 9

Լորիս Մելիֆով, գեներալ 84—92, 94

Լևսկի 112

Խալիլ Նուրի էֆենդի, տարեգիր 5

Խալիլ Ռիֆաթ փաշա 164

Խալիլ փաշա, առևտրի մինիստր 52

Խալիս էֆենդի 44

Խայամ 66

Խուսե փաշա 26, 29, 31, 79, 80

Կալի-օղլու Գրիգոր 16

Կամրոն Պոլ, Ֆրանսիայի զեսպանը Թուրքիայում 178, 202

Կայա-Սաման-օղլուներ 233

Կատալայ, գեներալ 104

Կարապետ վարդապետ, հետազայում պատրիարք 14, 15

Կարլոս իշխան 145, 154

Կարոլի, Ավստրիայի զեսպանը Բեռլինում 137

Կարցով, գեներալ 104

Կըլի-օղլու 35

Կիյար Պիեր, արևելագետ 181

Կոմարով, գեներալ 93

Կոչի բեյ 228

Կոստանդին, մեծ դուքս 61

Կոստի, կոմս, Իտալիայի արտաքին, գործերի մինիստր 137, 149

Կուլիս Ժորժ, արևելագետ 165, 185

Կուշադայի Իլյաս-օղլուներ 233

Հակոբ տե՛ս Թընգըր-օղլու Հակոբ

Հակոբի ուղի Միֆայել 35

Հակոբ փաշա, Ֆինանսների մինիստր 168

Հայդար փաշա, Ստամբուլի բժշկական ինստիտուտի տնօրեն 163

Հայման, գեներալ 86, 88, 89, 91, 92, 96, 98

Հայմերլեն, բարոն, Ավստրիայի զեսպանը Հոռում 137

Հանոթ Գաբրիել, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր 164, 179—181, 196, 197, 200, 209, 212

Հաշի Ալի փաշա-օղլուներ 233

Հաշի Լոյա, Բոսնիայի ապստամբության պարագլուխ 157

Հաշի Սայիբ էֆենդի, Ֆինանսների մինիստր 53

Հասան բեյ զադե, պատմագիր 5

Հասան փաշա, Թուրքական նավատորմի հրամանատար 84, 87

Հասան փաշա, Տրապիզոնի վալի 26, 28
Հարդի 125

Հաֆֆը փաշա, Սվազի վալի 27

Հաֆթ Ալի փաշա, Կեսարիայի վալի 10, 11

Հաֆթ փաշա, Սվազի զորահրամանատար 46, 47

Հյուսեին Սաբրի փաշա, զորահրամանատար Արդահանում 86

Հյուսեին փաշա 8

Հյուսեյին փաշա, զորահրամանատար Արաբ ամրոցում 95, 96

Հյուսեյին, պատմագիր 5

Հյուսիսի էֆենդի, պատմագիր 9

Հոլշտայն 137

Հոհենլոհեն, Գերմանիայի զեսպանը Ֆրանսիայում 137

Հոշա Գրիգոր, Թընգըրյան գերդաստանի նախահայր 225,

Հոշա Միհրան բեյ Դյուգ տե՛ս Դյուգ-օղլու խոշա Միհրան

Հովսեփ տե՛ս Թընգըր-օղլու Հովսեփ
Հոհենլոհեն, Անգլիայի ծովակալ 114

Ղազազ Արքիմ, փողերանոցի պետ 14, 30, 224, 225

Ղալիբ փաշա, էրզրումի վալի 10, 13, 20, 22, 23

Ճավնավաձե, գեներալ 94

Մանմուղ խան, քրդական ապստամբության պարագլուխներից 64

Մանմուղ փաշա, գեներալ 99

Մանմուղ Ջելալեդդին փաշա 101

Մանեյ, հերթի 17

Մառքեռս վարդապետ, հետո պատրիարք 59

Մարմերի Լուի, արևելագետ 181

Մելիքով, փոխգնդապետ 93—95

Մելիում խան, Իրանի ներկայացուցիչ 150

Մենմեդ Ալի Միրզա, Իրանի Ֆեթհ Ալի շահի որդին 82, 233

Մենմեդ Ալի փաշա, եգիպտոսի վալի 39, 40, 78

Մենմեդ Ալի փաշա, մարշալ 99, 109 117, 137

Մենմեդ Հեմդեմի, պատմագիր 5

Մենմեդ Ջելալեդդին փաշա 81

Մենմեդ փաշա 97

Մենմեդ փաշա, Սվազի վալի 21, 25, 44

Մենմեդ Քյամիլ փաշա, պատմագիր 7, 78, 79, 233

Մենմեդ Քյամիլ փաշա, բարձր մեջլիսի անդամ 62

Մենշիկով, իշխան, ծովակալ 73, 232

Մետերնիխ, Ավստրիայի պրեմիեր-մինիստր 33

Միդնատ փաշա, սադրազամ 102, 161

Միխայիլ Նիկոլաևիչ, մեծ իշխան 84, 88, 90—92, 96, 128

Մինրան, «Սաբահ» թերթի տնօրեն 234

Մինրան բեյ Ղյուզ տեհ Ղյուզ-օղլու խոշա Միհրան

Մինե 172

Միրզա-օղլու Գրիգոր 17

Միսկի, իշխան, հրամանատար 105, 106

Միխայիլ Ղյուզ Չելեբի 224

Միխայիլ Հոջա 224

Մյուսերջիմ Ասլմ էֆենդի, տարեգիր 5

Մյունիք բեյ, Թուրքիայի դեսպանը Ֆրանսիայում 209

Մուլա Խոջիսի, պատմագիր 79, 233

Մուխար փաշա, զորահրամանատար 88—92, 96—98

Մուստաֆա Նուրի փաշա, սերասքեր 55

Մուստաֆա Ռեշիդ փաշա, դիվանագետ 52, 227

Մուստաֆա Քեմալ 234

Մուրավյով, գեներալ 95, 232

Յուսուֆ փաշա 226

Նախիմով, ծովակալ 75

Նամբ փաշա 107, 110, 111

Նապոլեոն III 75

Նաջերլի Անմեդ փաշա, հրամանատար 76

Նարին-օղլու Աբրահամ 17

Նելիդով, Ռուսաստանի դեսպանը 107, 118, 202, 206

Նեպոկուլչիցկի 112

Նեջիր փաշա, գեներալ 99, 112

Նեսեյրոդե Դիմիտրի 73

Նեսեսս պատրիարք 165

Նիկիտա, իշխան 154

Նիկոլայ I, ցար 75, 195

Նիկոլայ, մեծ իշխան 103—111, 117, 128, 165

Նորդկուպ Սալաֆիորդ, Անգլիայի ֆինանսների մինիստր 114

Նուբար բեյ, Նուբար փաշա տեհ Պոզոս-Նուբար փաշա

Նուրի բեյ 69

Նուրի փաշա 11

Շահպազյան Հակոբ 233

Շամիլ, շեյխ, Դաղստանի էմիրներից 69, 70, 76, 232

Շաֆիր փաշա 105

Շերիֆ փաշա-զադե Սայիդ բեյ 40

Շիլդերշուլդեր, գեներալ 108

Շովալով, կոմս, գեներալ 104, 108, 109 130, 134, 137

Չարֆ Ե. Դ. 224

Չափան-օղլուներ 233

Չեմբերլեն, լորդ 194, 198, 199

Չենգել-օղլու Թանիր փաշա, ծովակալ 72

Չեչեն-զադե Հասան փաշա, Տրապիզոնի վալի 11, 12

Չերդու-օղլու Դևուդ 17

Չերփանելի Արդուվերիմ Նադիր փաշա, Անատոլիայի բանակի հրամանատար 76

Պասկեիչ, գեներալ 23, 74

Պետրոս 35

Պոզոս 48

Պոզոս Ղյուզ բեյ 224

Պոզոս-Նուբար փաշա, եգիպտոսում Մեհմեդ Ալի փաշայի թարգմանը 39, 40, 78

Ջեմիլ փաշա 176

Ջինգիզի գերդաստան, չերքեզական ցեղից 28

Ջինգիզ խան 106

Ջևադ փաշա 179

Ջևդեք փաշա, տարեգիր 8, 226

Ռաբայա-խանըմ վիշեն 17, 35

Ռադեցկի, գեներալ 103—106

Ռադովիչ 137

Ռանկաբե, Հունաստանի դեսպանը Բեռլինում 144

Ռեդիֆ փաշա 102

Ռեշիդ Մենմեդ փաշա տեհ Մեհմեդ փաշա, Սվազի վալի

Ռեշիդ փաշա, սադրազամ 52, 66, 68

Ռեուֆ փաշա, ներքին գործերի մինիստր 47, 82, 100, 106, 107, 116, 118

Ռիզա փաշա 56, 72

Ռիստիչ, Սերբիայի արտաքին գործերի մինիստր 150

Ռյուշտի բեյ 65

Ռյուստեմ փաշա, Թուրքիայի դեսպանը Անգլիայում 191, 193, 198

Ռոսպ, գեներալ 91—93

Ռուսել Օտտո, լորդ, Անգլիայի դեսպանը Գերմանիայում 137

Սաբրի փաշա, Անատոլիայի բանակի շտաբի պետ 64

Սադեդդին փաշա 186

Սադուլլան բեյ, Թուրքիայի դեսպանը Գերմանիայում 118—137

Սալին փաշա, էրզրումի վալի 23, 26, 27 Սալվադոր 209

Սամին փաշա 153

Սայիդ բեյ 38

Սայիդ բեյ «Վաթիթ» թերթի տնօրեն 161

Սայիդ փաշա, սերասքեր 68, 99, 170, 179, 192, 193, 207

Սանբուրջյան Գ. Հ. 7

Սավլեք էֆենդի, «Թարգմանության գրասենյակ»-ի պաշտոնյա 44

Սարի Սիմոն-օղլու Հովսեփ, Ստամբուլից արտաքսված հայ կաթողիկ 16—17

Սաֆվեք փաշա, արտաքին գործերի մինիստր 116—118, 135, 155

Սաֆրաստյան Ա. Խ. 5, 7

Սելիմ փաշա, Մուշի սանջաքի մուֆասսարիֆ 12, 13

Սենվալիե, կոմս, Ֆրանսիայի դեսպանը Գերմանիայում 137

Սերվեք փաշա, արտաքին գործերի մինիստր 107, 111, 116

Սերֆիս Չելեբի 224

Սկոբելև, գեներալ 104—106, 117

Սուլթերի, լորդ 114, 125, 131, 134, 135, 137, 138, 142, 144, 149, 150, 167, 180, 190, 191, 194, 203, 205

Ստենլի, Անգլիայի ռազմական մինիստր 125

Ստեփան, Հայոց պատրիարք 55

Սուլեյման Հադի էֆենդի 80

Սուլեյման փաշա, Ջանիկի հարկահավաքի տեղակալ 26

Սուլեյման փաշա, Ռումելիի բանակի գլխավոր հրամանատար 99—103, 105, 108—110

Սուլթան Արդուլ Ազիզ 36, 83, 164, 232, 235

Սուլթան Արդուլ Համիդ II 78, 83, 84, 100—102, 106, 107, 110, 114—116, 118, 155, 156, 158, 159, 161—164, 168—171, 173, 176, 179, 180, 184—

189, 191—209, 211—213, 230, 232, 235

Սուլքան Արդու Մեշիդ 7, 51—53, 60, 66, 78, 227—230, 232

Սուլքան Իբրահիմ 228

Սուլքան Մանուկ II 37, 38, 51, 52, 72, 159, 160, 227, 229, 233

Սուլքան Մենմեդ V 71, 78

Սուլքան Մենմեդ Ռեշադ V տե՛ս Սուլթան Մենմեդ V

Սուլքան Մուրադ V 83, 164, 228

Սուլքան Սելիմ I (3ավուզ) 79, 233

Սուլքան Սելիմ III 228

Սուլքան Սուլեյման Կանունի 9

Վաղինգտոն, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր 137, 149

Վասրֆ փաշա 77

Վելիեղդին փաշա, Կրետեի վալի 66

Վելի փաշա-զադե Սելիմ բեյ 60

Վելյամինով, գեներալ 104, 108

Վելյսել փաշա 105, 106

Վիլհելմ կայսր 129

Վիկտորյա քաղաքի 75, 127, 208

Վիշն տե՛ս Ռաբայա-խանում Վիշն

Վոժդակին, գնդապետ 93

Տեր-Ղուկասով, գեներալ 85, 86, 88—90, 96—97

Տոբլեբեն գեներալ 103, 128

Ուզուն Արքին 57

Փարաշելբի գադե Արդու Ազիզ, պատմագիր 5

Փելեկյան Տիրան 234

Քեմալ փաշա, սադրազամ 65, 164, 169, 179, 205, 206

Քյաթիր Մենմեդ, պատմագիր 9

Քյաթիր Չելեբի (Հաջի Կալֆա) պատմագիր 71, 230

Քյուր Հյուսեյին բեյ 40

Քոկալնիշանու, Ռումինիայի արտաքին գործերի մինիստր 144, 145

Օլենբուրգ, իշխան 104

Օկլոքմո, հրամանատար 84

Օհաննես, վառողագործ 48, 229

Օհաննես Դյուզ Հաջա 224

Օհաննես Չելեբի Դյուզ 225

Օմեր բեյ, Բազդադի վալի 60

Օմեր խալիֆ 226

Օմեր փաշա, Ռումելիի բանակի մարշալ 55, 64, 74, 77

Օսման բեյ 26

Օսման Նուրի, պատմաբան 7, 83, 84, 234, 235

Օսման փաշա, Տրապիզոնի վալի, Անատոլիայի բանակի մարշալ 24, 26, 27, 64, 68, 109, 112

Ֆադեև, գնդապետ 95

Ֆայիֆ փաշա, Վանի նահանգապետ 89

Ֆեթուլլահ էֆենդի, պատմագիր 9

Ֆելզի փաշա, զորահրամանատար 96, 97

Ֆերեն Ալի փաշա 11, 224

Ֆրեդկլեր Մենմեդ, պատմագիր 5

Ֆիլիպով, գնդապետ 86

Ֆիշեր Պոլ, արևելագետ 158, 159

Ֆոսթոր Մուստաֆա փաշա 100

Ֆուադ փաշա (Մեծ Ֆուադ փաշա) սադրազամ 164, 235

Ֆեզի փաշա, մարշալ 41

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Աբազա (Աբխազիա) 87

Աբխազական ինֆանտար մարզ 235

Ադանա 13, 36, 166

Ազիզբե 97

Աբենֆ 156, 207

Ալաշկերտ 149, 234

Ալաշկերտի հովիտ 132, 150

Ալաշա, վայր Կարսից հարավ-արևելք 91, 96

Ալքանիա 38, 102, 124, 152

Ալդերշյուտ 127

Ալեքսանդրապոլ 76, 85, 86, 89, 95, 168

Ալեքսանդրեո 166, 183, 199

Ախալցխա 21—23, 25, 28, 40, 76, 85

Ախլար 13

Ակն 191

Ակչա-Դադ, վայր Քուրդիստանում 46

Անրման 104, 108

Անմեդլի 104

Ամասիա 79, 233

Ամերիկա 128, 191, 194, 208, 209

Այդըն 56, 233

Այդուս, հին բերդ 28, 226

Այնթաք 10

Այնուրդ—122

Անապա 11, 12, 24, 26, 29, 77

Անատոլիա 14, 19, 27, 37, 39, 59, 60, 64, 68, 69, 74, 76, 84, 85, 90, 98, 123, 135, 142, 148, 152, 155, 165—167, 169, 171, 178—180, 183, 186, 189, 190, 193, 199, 201, 202, 205—207, 210, 223, 225, 230, 233

Անգլիա 39, 44, 66, 74, 75, 78, 101, 107, 108, 111, 113—115, 117, 123—125,

127, 130—138, 149, 152, 153, 156, 158, 166, 167, 169, 173, 180, 183—186, 189—195, 197—199, 201—206, 208—210

Անդրկովկաս 5, 6, 36

Անկարա 17, 35, 199, 233, 237

Աջարա 23, 40

Ասիա 112, 135, 150, 183, 194

Ասիական Թուրքիա 133

Ավլար, լեռ 91

Ավստրիա 33, 76, 101, 121, 123, 124, 129, 130, 137, 142, 147, 152, 154, 156—158, 196, 201, 204, 205, 208

Ավստրո-Հունգարիա 124, 142, 143, 148, 156, 204

Ատալիա (Անթալիա) 236

Արաբ, ամրոց 93, 95

Արարիա 59, 230

Արաբ Քոնաֆ, լեռնանցք 104

Արարատ, լեռ 85, 86, 183

Արդանան 22, 85—87, 122, 135, 150

Արենշ 81, 234

Արշիպելագ 119, 120, 126, 130

Արփաշայ, գետ 76

Արևելյան Անատոլիա 36, 233

Արևելյան Ռումելի 134, 138, 140, 141

Աֆղանստան 183

Աֆրիկա 194

Բաբադադ, գավառակ Թուլայի սանջարում 122, 147

Բաբումի 24, 76, 84, 85, 87, 122, 126, 133, 135, 149, 150

Բալթիկ ծով 75

Բալկանյան քերականություն 124, 128, 132
 Բալկանյան լեռնաշղթա 131
 Բալկաններ 6, 99—101, 103, 105, 109, 110, 138, 140, 165, 183, 196
 Բաղդադ 38, 60, 65, 80, 110
 Բայազիդ, սանջաք, բերդ 22, 80, 81, 85, 86, 89, 122, 149, 150, 189, 234
 Բայրուդ (Բաբերդ) 25, 27, 98
 Բանդումա, վայր Մարմարա ծովի հարավային ափերին 239
 Բար, նավահանգիստ 118, 146, 147
 Բերեք 197
 Բերդենեմ, քարայր Երուսաղեմում 227
 Բելգրադ 207
 Բելկրատչեֆ, բերդ 133
 Բելյուգ 229
 Բեռլին 44, 118, 123, 129, 137, 138, 143, 144, 147, 149—156, 158, 164, 166, 167, 170, 183, 189, 203
 Բեսարաբիա 122, 126, 132, 145, 151
 Բերա (Բելոդլի), թաղամաս Ստամբուլում 15, 17, 18, 33, 39, 61, 225, 231, 236, 239
 Բերեչիկ 79
 Բերիյեք ուլ Շամ, հարթավայր Սիրիայում 55, 59, 230
 Բիրլիս 79, 81, 166, 198—200, 208, 234
 Բիրոլ 152
 Բյուզանդիոն 231
 Բոգդան, էյալեթ Մուղամիայում 73, 76
 Բոզոֆ, սանջաք 27
 Բոմբեյ 127
 Բոյանա, գետ 147
 Բոսնիա 102, 112, 121, 124, 128, 142, 143, 152, 154, 156, 157
 Բոսնիա-Հերցեգովինա 142
 Բոսֆոր, նեղուց Սև ծովում 8, 19, 39, 229, 232
 Բոսսա 62, 116
 Բուլղարիա 103, 111, 119, 120, 124, 126, 128, 130, 131, 134, 137—141, 147, 152, 179, 183, 202
 Բուխարեստ 145, 207
 Բուրգազ, նավահանգիստ Սև ծովում 141

Գարուն 103
 Գալաց 148
 Կելիբուլի (Գալիպոլի) 23, 49, 50, 108, 110, 111, 115
 Կերմանիա 41, 103, 113, 129, 130, 137, 190, 201, 204, 206
 Կյումրի տե՛ս Ալեքսանդրապոլ
 Դրանի, վայր Քուրդիստանում 46
 Դալմացիա 147
 Դադստան 70, 76
 Դամասկոս 13, 67, 180, 230
 Դանուբ, գետ 74—76, 102, 103, 119—122, 134, 142, 145, 147, 148, 152
 Դարդանել, նեղուց 19, 62, 75, 112, 114—116, 229
 Դելի բարա 89
 Դիարբեհի 13, 37, 44, 60, 65, 79, 81, 166, 173, 175, 176, 200, 201, 207
 Դիվրիկ 224
 Դոբրուչա 145, 152
 Դուպլինցայի հովիտ 108
 Դուբնայի հովիտ 119
 Դեն-Բոյնու, կիրճ 96, 97
 Եգիպտոս 13, 39, 40, 52, 78, 208—210
 Եկատերինոսլավ 91
 Եմեն 180
 Ենիշեկալե 209
 Եվրոպա 42, 44, 47, 48, 52, 72, 73, 84, 112, 113, 123—125, 127—129, 131, 133, 134, 138, 143, 144, 149, 151, 153, 156, 167—169, 171, 172, 175, 179, 186, 187, 195, 210
 Երզնկա 79
 Երուսաղեմ 33, 183, 227
 Երևան 5, 85, 89
 Զարիաֆ 118
 Զայիմ 86, 87
 Զեյթուն 166, 180
 Զեբեֆ 45 5
 Զիլան 176
 Զիվին 87—90
 Զոփուր 104

Էգեյան կղզիներ 62
 Էդիրնե 27, 28, 42, 99, 102, 103, 106, 109—111, 113, 117, 123
 Էրրուպուլ, լեռնաշղթա 103
 Էյուս, թաղամաս Ստամբուլում 227
 Էյմիաթին 184, 195
 Էսֆիշենիր 54
 Էրզրում 10, 12, 13, 20—23, 25—27, 38, 46, 59, 60, 62, 76, 80, 81, 88, 89, 92, 93, 95—98, 112, 149, 152, 160, 166, 169, 170, 189, 190, 194, 200, 207, 208
 Էրզանի 79
 Էֆլաֆ, էյալեթ Վալախիայում 17, 73, 76
 Թաքար Փագարչեֆ 104, 109
 Թաշ-Թեփե 21
 Թավրիզ 79, 81, 233
 Թարաբիա 204
 Թելաֆեր, բերդ 46
 Թեսալիա 121, 128, 132, 146, 155
 Թերհալե 69
 Թիար 65, 66
 Թիմուրափունե 148
 Թիֆլիս 21, 84, 86—88, 168, 210
 Թոփխանե 204
 Թոփկափու 229
 Թոփրաֆ-Կալե 80, 81, 234
 Թոֆաթ 10, 173
 Թուլա (Թուլի) 122, 147
 Թունիս 154
 Թուրքիայաստան 190
 Թուրքիա 5—8, 11, 13, 14, 16, 17, 28, 33, 36, 37, 39, 41, 57, 71, 72, 74—76, 78, 80, 83, 103, 109, 112, 124, 126, 133, 138, 140, 153, 167—169, 171, 179—181, 184, 185, 189, 190, 192, 193, 195, 196, 203, 204, 207, 209, 210, 223—231, 233, 234, 237—240
 Իգդիր 89
 Իզմիր 17, 41, 42, 52, 62, 65, 68, 159, 183
 Իմերեթիա 70
 Իսաֆի 122, 147
 Իվրանիե, գավառ 144, 157

Խալիա 101, 137, 154, 201, 204, 208, 225
 Իրան 79—82, 126, 132, 149, 150, 152, 189, 190, 225, 233
 Իրաֆ 234
 Լագոսի ծովախորշ 130
 Լազրեփե, ամրոց 93, 95
 Լազիստան 158
 Լարնաֆա 153
 Լեֆկոսիա 78
 Լիբանան 139
 Լոնդոն 75, 125, 130, 134, 137, 168, 180, 190—193, 197, 198, 201, 203, 205, 227
 Լուֆլե 105
 Խային ֆյոյ 104
 Խաֆյոյ, թաղամաս Ստամբուլում 239
 Խարբերդ 191, 200, 209
 Խարսուն, գավառ 122, 147
 Խուղավենդիզյար, սանջաք 49, 50
 Կաբարթայ 70
 Կադզվան 80
 Կամազով 93
 Կամամե, եկեղեցի Երուսաղեմում 33, 227
 Կանդիա 66, 67
 Կաչֆա 118
 Կասպից ծով 189
 Կարադադ, ամրոց 93—95
 Կարանիսար-ի Շարֆի 27, 54
 Կարա-Քյոյ 63
 Կարթալ (Քարթալ), գավառ Ստամբուլի վիլայեթում 42, 226
 Կարին-Արադ 28, 226
 Կարլովա 104
 Կարս, բերդ 20, 22, 23, 25, 26, 77, 80, 85, 88—93, 95, 96, 122, 135, 136, 150, 232
 Կարս, գետ 23, 94, 95
 Կեսարիա 10, 14, 19, 233
 Կրզանլեֆ 106, 107
 Կրեֆ-Քիլիս 27
 Կիպրոս, կղզի 76, 78, 135, 136, 152—154, 166—183, 189, 192

Կոթուր 132, 150, 152
 Կոնստանդին 196
 Կոստվո 152
 Կովկաս 69, 85, 121, 168, 184, 185
 Կոստանդնուպոլիս տե՛ս Ստամբուլ
 Կրեմլ, կղզի 66, 67, 84, 121, 128, 144, 146, 155
 Հաբեշտան 208
 Հալեպ 13
 Հայաստան 5, 36, 78, 79, 126, 131, 133, 136, 165, 167, 169, 172, 175, 180, 184, 188, 190, 199, 201, 210
 Հանիա 67
 Հալի-օղլի Փազարչըք, բերդ 113
 Հասանկալա, բերդ 27, 96, 169
 Հաֆրդ (Հաֆրդ-փաշա), ամրոց 93—95
 Հեցեգովինա 102, 112, 121, 124, 142, 143, 154, 156, 157
 Հեֆյար, էյալեթ 69
 Հիսար 197
 Հիսնի-Քեֆ 79
 Հյունքյար Խաֆեյսի, նավահանգիստ Բոսֆորի նեղուցում 52, 229
 Հյուսիսային Ալբանիա 158
 Հնդկաստան 125, 128
 Հոռոմ 17, 137
 Հունաստան 9, 102, 144, 146, 150, 152, 154—156, 158
 Ղալաբա (Ղալաբիա), թաղամաս Ստամբուլում 15, 17, 30, 33, 39, 41, 61, 62, 225, 227, 231, 236, 239
 Ղարափիլիս 89
 Ղարգա, լեռներ Քուրդիստանում 46
 Ղրիմ 24, 75, 77, 113, 232

Մալաթիա 79, 127
 Մալթա 153, 160
 Մակեդոնիա 128, 179, 204, 205, 208
 Մանսուրիե, գավառակ Թուլլայի սանջաքում 122, 147
 Մանասիր, նահանգ 119
 Մանչեստր 190
 Մաշին, գավառակ Թուլլայի սանջաքում 122, 147

Մարաշ 166
 Մարդին 79
 Մարզվան 172
 Մարիցա, գետ 109
 Մարմարա ծով 114, 115, 117, 231, 239
 Մեգրելիա 70
 Մեծ Բրիտանիա տե՛ս Անգլիա
 Մեծ կղզի 114, 115
 Մենքեշ 233
 Մեչկա 100, 108
 Մեջիդիյե, գավառակ Թուլլայի սանջաքում 122, 147
 Մեստաֆառասու, գետ 138
 Մեֆֆա 234
 Միլիթիս, վայր Հիվինից արևելք 89
 Միսալի, վայր Մարմարա ծովի ափին 239
 Միջերկրական ծով 14, 15, 17, 19, 62, 183, 236, 239, 240
 Միջին Ասիա 190, 230
 Մուղավիա 73
 Մոսուլ, վիլայեթ 64, 65
 Մորա 9
 Մուրանիա, նավահանգիստ 115
 Մուսլիս, ամրոց 93
 Մուշ 12, 13, 79, 81, 166, 173, 174, 197, 234
 Յանինա 105, 121, 128, 132, 146, 152, 155
 Յոզգաղ 233
 Նիշ, բերդ 8, 119, 143
 Նիֆշից 118, 146
 Նովի Փազար 143, 157

Շամ տե՛ս Դամասկոս
 Շեֆաբեյ, բերդ Սև ծովի ափին 76
 Շեֆումբեյ, գետ 25
 Շիպկայի կիրճ 103—106, 108, 109
 Շիրվան 70
 Շկոդրա 102
 Շուրաֆի բլուրներ 93
 Ոսկեղջյուր 231, 235

Չաքալչա 117
 Չալդրան 233
 Չանաֆ-կալե, հին բերդ Դարդանեկի նեղուցում 232
 Չանաֆ-կալե, նեղուց տե՛ս Դարդանեկ
 Չեքանե 74
 Չեռնոգորիա 83, 111—113, 118, 119, 142, 146, 147, 152, 154, 157, 158
 Չեսքեր 202
 Չերեքստան 9, 29, 70
 Չըլդըր, էյալեթ 22, 23, 28
 Չիմ, ամրոց 93—95
 Չիֆթլիեր (Չիֆթլիֆ), ազարակ 54
 Չյուրուֆ-սու (Ճուրոֆ), գետ 25, 76
 Չվարափցա 104
 Պարսկաստան տե՛ս Իրան
 Պետերբուրգ 73, 103, 106, 110, 111, 128—130, 183, 184, 199, 201
 Պերմ 94
 Պիրոտ, գավառ 144
 Պլովդիվ 103, 104, 106, 108—110, 119
 Պլենա 92, 99—101, 103, 109, 128
 Պոդգորիցա 118, 146, 157
 Պրուսիա տե՛ս Գերմանիա
 Պրոտ, գետ 73, 74
 Ջանիկ 26
 Ջեքեյ-Դոյուզ, լեռներ Սիրիայում 17, 55, 230
 Ջերմիկ 79
 Ջիգրե 64, 65, 67

Ռազդրաղ 113
 Ռիոն 84, 90
 Ռոդոպի լեռնաշղթա 109, 128
 Ռումելի 8, 19, 28, 37, 39, 45, 59, 74, 101, 102, 121, 128, 146, 154, 183, 190, 223, 230
 Ռումելի 197
 Ռումինիա 112, 119, 120, 126, 128, 133, 141, 142, 144—148, 150, 152, 154, 158, 183
 Ռուսահայաստան 185, 190
 Ռուսաստան 18, 20, 23, 24, 28, 29, 52, 62, 69, 70, 73—76, 85, 90, 101, 106, 107, 111—115, 118—135, 137, 138, 142, 144, 145, 147—150, 152, 153, 158, 160, 164—166, 169, 171, 173, 183—186, 189, 194—196, 198—203, 207—209, 212, 229, 232
 Ռուսչուֆ, բերդ 103, 112, 139

Սալոնիկ 113, 119, 124
 Սամաթիա, թաղամաս Ստամբուլում 239
 Սամակով 108
 Սամսոն 190
 Սան-Ստեֆանո 99, 111, 113, 117, 118, 121, 123—125, 130—133, 143, 145, 149, 150, 152—154, 164—166, 189, 195, 199
 Սասուն 164, 166, 173, 174, 176, 181, 183—185, 195, 197, 198, 201
 Սարունան 233
 Սեբաստիա 173, 200, 207
 Սելվի 103
 Սեմանդրա, կարթալի գավառի կենտրոնը 226
 Սեյդա 13, 17, 26
 Սեն Նիկոլա, լեռ 105
 Սենջար, լեռ 46, 79
 Սերայ Բոսնիա 157
 Սերբիա 83, 112, 119, 142—144, 146, 150, 152, 154, 157, 158
 Սեփուշ 118
 Սիլիստրե 74, 112
 Սինե, նեղուց, գավառ 121, 122, 147
 Սինոպ, նավահանգիստ Սև ծովում 74, 75
 Սիրիա 230
 Սկյութար 17, 41, 42, 227
 Սդերո 79
 Սյուվար, ամրոց 93—95
 Սյուրմենե 25
 Սողանլուի լեռներ 122
 Սոֆիա 99, 100, 103, 104, 108, 110, 138
 Սպիդա 147
 Սվազ 10, 14, 21, 25—27, 44, 46
 Ստամբուլ 8, 9, 11—20, 22, 24, 29, 30, 33, 36, 39—42, 45, 48, 51, 55, 57, 59—68, 70, 71, 73, 75, 78, 81, 83, 257

87, 92, 98—102, 105—108, 110, 111,
113—118, 121, 126, 128—130, 135,
140, 143, 155, 159, 160, 165, 167,
169, 176, 179, 180, 183, 184, 187,
191, 193, 195, 196, 198, 200—204,
209—212, 224—227, 229—234, 236—
239

Ստրանցա 128

Ստրումա Բարասու 138

Սուլթան Բայազիդ, հրապարակ Ստամ-
բուլում 61

Սուլումի 76, 77, 85, 87

Սուրբ Նիկողայ, ամրոց Փոթիի մոտ 85,
87

Սուրբ Օհանես, հայկական հին վանք 89

Սևաստոպոլ 75, 77, 94

Սև ծով 19, 74—76, 84, 112, 120, 126,
130, 141, 150, 154, 189, 235

Վալախիա 17, 73

Վան 38, 62, 89, 186, 190, 198, 200,
209, 210, 231

Վանա լիճ 89, 166, 173

Վանա 100, 138, 139, 141

Վիդին 8, 69, 112

Վիեննա 44, 73, 123, 124, 156, 196

Վլադիկավկազ 91, 95

Վոլոս, նավահանգիստ 155

Վոսփոր տե՛ս Բոսֆոր

Վրաստան 70, 168, 233

Տանկաստան 233

Տիգրիս, գետ 175

Տրապիզոն 9, 11, 12, 24, 26—29, 96,
98, 126, 152, 180, 182, 204, 233

Տրենտինո 154

Տրիեստ 154, 225

Տրնովո 119, 138

Տրոյանի կիրճ 104, 108

Ուտակ, բերդ 64

Ուրմիայի լիճ 79

Ուրֆա 79, 207

Փարիզ 44, 75, 76, 124, 131, 133, 137,
147, 168, 202, 209, 227, 232

Փոթի 24, 85, 87

Փոֆր Իզվորենի 119

Քաաբե, սրբավայր Մեքքա քաղաքում
234

Քանդիլ 197

Քանլը, ամրոց 93, 94

Քերֆուֆ 79

Քիլիա, գավառ Թուլլայի սանջարում 122,
147

Քյոսթենջե, գավառ Թուլլայի սանջարում
122, 147

Քյոփրյու-ֆյոյ 96

Քյոթաճյա 52

Քոնիա 52

Քուրախի 87

Քում-ֆափու, թաղամաս Ստամբուլում
239

Քուրդիստան 44, 46, 65—68, 79, 126,
233

Օրբուլ-ֆյոյ 108

Օլթանջայ 74

Օլթի 21, 40

Օլկոն, նավահանգիստ 146

Օնի կղզիներ 145, 147

Օսմանյան երկիր տե՛ս Թուրքիա

Օսմանյան կայսրություն տե՛ս Թուրքիա

Օրխանիե 103

Օֆի 25

Ֆաշի բերդ տե՛ս Փոթի

Ֆենե, թաղամաս Ոսկեղջյուրում (Ստամ-
բուլ) 183, 235

Ֆիզան 174

Ֆրանսիա 29, 32, 66, 74, 75, 113, 129,
154, 160, 179—181, 185, 190, 195,
196, 198—204, 207, 209, 210, 212

Ֆրիդրիխսուրեն 129—130

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Արևելագիտության ինստիտուտի կողմից	5
Ամենդ Լուրֆի	8
Քարիս-ի Լուրֆի	8
Հատոր I	8
Հատոր II	18
Հատոր III	36
Հատոր IV	39
Հատոր V	44
Հատոր VI	51
Հատոր VII	54
Հատոր VIII	59
Արդարանման Շերեֆի	71
Արդարանման Շերեֆի «Օսմանյան պետության պատմությունը»	72
Մենմեդ Քյամիլ Փաշա	78
Օսման Խուրի	83
Արդուլ Համիդ II և նրա իշխանության շրջանը	
Հատոր I	84
Հատոր III (Հայկական հարցը)	164
Резюме	214
Summary	218
Ծանոթագրություններ	225
Հավելված	236
Անձնանունների ցանկ	247
Տեղանունների ցանկ	253

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐ

Դ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր
Լ. Լ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
Հրատարակչական խմբագիր
Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Նկարչ. ձևավորումը՝
Կ. Կ. ՂԱՅԱՂԱՐՅԱՆԻ
Տեխնիկական խմբագիր
Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ
Ա. Վ. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

26-1972

ՎՋ 03743

Պատվեր 194

Տպաքանակ 3000

ԽՀԽ 1203: Հրատ. 3142: Հանձնված է արտադրության 12/XI 1970 թ.
ստորագրված է տպագրության 22/VI 1972 թ., տպագր. 16,25 մամուլ,
հրատ. 13,71 մամուլ, թուղթ № 1, 60×901/16: Գինը 1 ո. 10 կ:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան,
Երևան, Բաքեկամության 24